

ÖZET

Seyahatnamelerde Malatya isimli bu çalışmamızda kuruluşu ilkçağlara dayanan Malatya bölgesinin seyahatnameler ışığında ilk yerleşim zamanından günümüze kadar tarihi gelişimi, coğrafi ve demografik değişiklikleri hakkında bilgi verilmesi amaçlanmıştır.

Giriş bölümüyle beraber toplam üç ana hattan oluşan bu çalışmamızda giriş bölümünde Malatya adının menşei, coğrafi konumu, akarsu ve gölleri, iklimi, tabii bitki örtüsü nüfusu, ekonomisi, yeraltı kaynakları, madenleri, sanayi ve ticareti, ulaşımı, turizmi, Malatya İli' nin tarihi gelişimi ve Malatya İli mimarisi hakkında genel bilgiler verilmiş bunlar resimlerle zenginleştirilmiştir.

Birinci Bölümde; yerli seyyahlar' dan Katip Çelebi' nin Cihannümâsından, Evliya Çelebi' nin Seyahatnâmesinden ve coğrafyacı Ali Tanoğlu' nun Prof.Ernest Chaput ile birlikte yaptığı gezilerden aldığı notlardan faydalanılarak onların gözüyle Malatya ilinin etnografik yapısı Malatya halkının yaşam tarzı, yerleşimi ve tarihi hakkında çeşitli bilgiler verilmiştir.

İkinci Bölümde; bölgeye gelen yabancı seyyahlardan olan Vital Cuinet, Ainsworth, C.Texier, Moltke, Frederick Burnaby, W.M.Ramsay, Johannes Schiltberger, Josaphat Barbaro, Strabon, Poujoulat, Simeon ve J.Brant' ın gözüyle şehir hakkındaki izlenimleri, geliş amaçları, Malatya' yı ele alış şekilleri hakkında bilgi verilmesi amaçlanmıştır.

Sonuç bölümünde ise seyyahların yapıtlarında sadece gezdikleri yerleri geliş amaçları doğrultusunda aktardıkları belirtilmiştir. Yazılış amaçları ne olursa olsun seyahatnamelerin şehir tarihi açısından önemi vurgulanmıştır.

ABSTRACT

In this study called ‘Malatya according to books of travels’, information about the foundation, settlement, geographical features, demographic facts and development of Malatya whose establishments dates back to the first age has been aimed to be given in the light of historical sources.

The study consists of three main chapters, one of which is introduction. In the introduction, the origin of word ‘Malatya’ the geographical situation, rivers and lakes, natural plants and resources, climate, population, economy, transportation, tourism, industry and commerce, the historical developments, the architecture of Malatya have been obtained and given with pictures and photographs.

In the first chapter, the ethnographic structure, settlement, history, the lifestyle of the people of Malatya have been studied with the help of Katip Celebi’s Cihannuma, Evliya Celebi’s Seyahatname and Ali Tanoglu’s and Professor Ernest Chaput’s travel notes.

In the second chapter, the foreign travellers Vital Cuinet, Ainsworth, C. Texier, Moltke, Frederick Burnaby, W.M. Ramsay, Johannes Schiltberger, Josaphat Barbaro, Strabon, Poujoulat, Simeon and J. Brant’s observations, the reasons of their arrivals and handling of Malatya are given.

In the last chapter, the quotes of the travellers about the destinations are examined and it is emphasized that the books of travellers are important for the history of the city whatever their aim were.

ÖNSÖZ

İnsanoğlunun içerisinde seyahat etme duygusu içgüdüsel olarak her zaman var olmuştur. Bilinen ilk gezi notları tarihin ilk çağlarında bile rastlamak mümkündür. İnsan içerisindeki keşfetme duygusunu ve yeni ülkeler tanıma merakını hiçbir zaman yenememiştir. Zaten yapılan seyahatlerin amacı da bu meraktan ileri gelmiştir. Yapılan ilk seyahatler amaç itibarıyla yıllar boyu özüne sadık kalmıştır. İnsanoğlu kimi zamanda zarurettten ya da Kavimler Göçü'nde olduğu gibi baskılardan dolayı yurdunu terk edip seyahat etmeye mecbur kalmıştır. Ortaçağda bu durum biraz daha farklılık göstererek genelde misyonik faaliyetler şeklinde olmuştur. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise yapılan seyahatlerin öncelik noktası siyasal bir hal almıştır. Seyahatlerin yapılış şekli ve amaçları bu gibi istisnai durumlarda değişse bile insanların merakı hep yeni keşifler yapmak doğrultusundadır.

Ülkemizde son yıllarda şehir tarihçiliği üzerine ayrıntılı çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu çalışmalarda görsel olarak arkeolojik bulgulardan ve o bölgelerde yaşayan toplulukların bıraktıkları mimari eserlerden, yazılı olarak papirüsler, kitabeler ve kısmen de olsa o bölgeyi gezip görmüş insanlar tarafından yazılmak suretiyle aktarılan seyahatnamelerden yararlanılmaktadır. Bu bilgiler içerisinde tarihi defter kayıtları ve arşiv bilgileri resmi nitelikli olup muhteva bakımından daha çok vergi sistemi ve demografik yapıyla alakalıdır. Ancak bir toplumun bütün tarihinin sadece bu kaynaklar doğrultusunda genellemek yanlış olur. Tarihi olayların bu vesikalara dayandırılarak anlatılması sübjektif olması nedeniyle yanlış kalmakta objektif bir değerlendirmeye engel olmaktadır. Bazen de istenilen konu hakkında yeterli açıklamaların eksik olması bu kaynakların yanında başvurulması gereken ikinci bir materyale ihtiyaç duyulmasına sebep olmuştur. İşte bu tür eksikliklerde ancak seyahatnameler sayesinde elde edeceğimiz veriler doğrultusunda giderilmektedir. Seyahatnamelerde yukarıda tanımlanan bilgilerin dışında başka bilgilerde bulmak mümkündür. Bir seyyah kitabında gezip gördüğü yerleri ve başından geçen diyalogları okuyucuya daha iyi aktarabilmek açısından gezip gördüğü bölgeye ait görsel kaynaklardan, küçük ölçekli harita ve planlardan faydalanmaktadır. Bu kaynaklarda yer alan küçük ölçekli haritalar, bölge coğrafyası hakkında genel bilgi verirken; büyük ölçekli olanlar kentlerin fiziki yapısını anlatmaktadır. Gravür ve fotoğraf gibi malzemeler de kent tarihçiliği açısından olmazsa olmazlardandır. Seyahatnamelerin bu özellikleri birçok kent tarihçisinin fazlasıyla dikkatini çekmiştir.

Birçok kent tarihçisi çalışmalarında en az seyahatnameler kadar bilgi veren coğrafi eserlerden de faydalanmıştır. Bu coğrafi eserlerin bazılarında eser yazarı bizzat bölgeye gidip inceleme yapmasa da yazar sanki şehri görmüş gibi anlatmıştır. Kimi eserlerde de yazar bizzat şehri görüp inceleyerek bilgi vermiştir. Anadolu Coğrafyası tarihin ilk başlarından beri Asya ve Avrupa arasında bir geçiş noktası olma özelliğini taşımakla beraber birçok ticaret yolunun da geçtiği bir alandır. Bu özelliğinden dolayı da çok sayıda gezgin-coğrafyacı bu yolları takip ederek şehirler hakkında bilgi sahibi olmuştur. M.Ö. VII. yüzyılda Anadolu’da ilk düzenli yol sisteminin oluşmasıyla beraber Malatya şehri de birçok seyyahın uğrak noktası olmuştur. Doğu’ya giden seyyahların birçoğu Kayseri’den geçtikten sonra Malatya bölgesine uğramıştır.

Seyahatnamelerde şehirlerin fiziki dokuları, nüfusu, etnik kökenleri, ulaşım durumu, topografya, iklim, ticari yapı, tarihi eserler, halkın etnografik kültürü gibi çeşitli konularda bilgiler bulmak mümkündür.

Seyahatnamelerde Malatya isimli çalışmamızda objektif bir bakışla sadece seyahatnameler ve ansiklopedik eserler kullanılarak bire bir seyyahların ağzından Malatya ili hakkında bilgi verilmesi amaçlanmaktadır. Bu bilgiler derleme yöntemiyle elde edilmiş ve yabancı kaynaklar Türkçeye çevrilerek kullanılmıştır. Elde edilen bütün kaynaklar yazılış amaçları bakımından değil sadece içerik bakımından değerlendirilmiştir.

Seyahatnameler ışığında Malatya kentinin tarihi gelişimi, nüfus durumu, coğrafi yapısı, tarihi yerleri hakkında bilgi verilmesi amaçlanmıştır. Hititler döneminden Selçuklulara oradan da Osmanlıya uzanan Malatya tarihi dokusundan ayrılmayarak günümüz Türkiye’inde de önemli yer teşkil eden iller arasında bulunmaktadır. Bu suretle Malatya ili çok daha kapsamlı bir araştırmayı hak etmektedir. Bu güne kadar hazırlanmış olan bütün seyahatnameler işlevleri bakımından birbirinden farklı olsa da az veya çok kentler hakkında bizi bilgilendirmektedir. Zaten son zamanlarda fazlaca üstüne düşülen bir konu olan kent tarihçiliği açısından seyahatnameler süreklilik teşkil eden kaynaklardır. Biz her ne kadar bu çalışmada kent tarihçiliği yapmasak da en azından Malatya tarihi üzerine yapılacak bundan sonraki incelemelerde kaynak teşkil edeceği umulmaktadır. Bu güne kadar ülkemizde Malatya ilimizi sadece seyahatnamelerle anlatan ve bu ad altında yayınlanan bir eser olmadığı görülmektedir. Bu çalışmamız sırasında Türkçeye

çevrilmemiş çok sayıda esere rastlanmış, imkânlar doğrultusunda çevrilmiş ve anlaşılabilir bir dille kaynaklar içerisindeki yerini almıştır. Ayrıca bu çalışmada Malatya Vilayetinin, günümüze kadar olan değişimi, sosyal, kültürel ve demografik özellikleri hakkında seyahatnameler ışığında bilgi verilmesi amaçlanmaktadır.

Bu çalışmada daha açıklayıcı olması bakımından Malatya ilinin önceki dönemlere ait bir haritası ve Eski Malatya'dan alınmış fotoğraflar görsel öge olarak sunulmuştur. Malatya vilayetinin tarihi dokusu ele alınarak tarih boyunca şehrin geçirdiği evreler incelenmiş, Eski Malatya ve Yeni Malatya (Yenişehir) da yerleşen halkların alışkanlıkları, kültürel yapıları, geçim kaynakları ve ekonomik durumları, şehrin coğrafi konumu ve coğrafi özellikleri ile toprak yapısı hakkında bilgi verilmiştir.

Seyyahların birçoğunun birbirinden alıntı yapıp atıfta bulunması metnin bütünlüğünü bozmamak açısından kimi zaman bilgileri tekrar etmeye sebebiyet vermiştir. Konu üzerine sadece Seyahatnameler kullanılarak yapılmış bir esere rastlamayışım ve yabancı dilde ki kaynakların çoğunun Türkçe' ye çevrilmemiş olması kaynakça açısından sıkıntı yaşamamıza sebep olmuştur.

Yaşanılan zorluklara rağmen Yüksek lisansa başladığım günden bu zamana kadar ilgi ve alakasını gördüğüm değerli hocalarım Yrd. Doç.Dr. Hamdi DOĞAN, Yrd. Doç.Dr. İbrahim ÖZTÜRK, Yrd. Doç.Dr. Rüçhan İRİ, Yrd. Doç.Dr. Serkan HAZAR ve değerli bölüm başkanımız Prof.Dr. Musa ŞAŞMAZ'a ayrıca danışmanlığımı sonradan üstlenen hocam Yrd. Doç.Dr. Nihat YAZILITAŞ' a teşekkür ve saygılarımı sunarım.

Yüksek lisans tezim süresince benden manevi desteğini esirgemeyen Öğr. Gör. Dr. Ahmet KESKİN' e, Sayın Nihal DEMİRCİ' ye ve onların nezdinde tüm Beden Eğitimi ve Spor Yüksek Okulu personeline ayrıca değerli kardeşlerim Saadet KESER ve Bahadır ÇELİKBAŞ' a şükranlarımı sunmayı bir borç bilir, teşekkür ve saygılarımı sunarım eğitimim boyunca destek ve yardımlarını gördüğüm aileme sonsuz teşekkür ederim.

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
RESİMLER LİSTESİ.....	xii
TABLolar LİSTESİ.....	xiii

GİRİŞ

MALATYA ŞEHİRİ ve TARİHİ GELİŞİMİ.....	1
1.MALATYA ADININ MENŞEİ.....	1
2.MALATYA İLİNİN KONUMU VE COĞRAFYASI.....	3
2.1.Akarsular ve Göller.....	5
2.2.İklimi.....	6
2.3.Tabii Bitki Örtüsü.....	6
3.NÜFUS.....	6
4.EĞİTİM VE KÜLTÜR.....	13
5.EKONOMİ.....	17
6.MADENLER.....	23
7.SANAYİ VE TİCARET.....	24
8.ULAŞIM.....	25
9.TURİZM.....	25
10.MALATYA' NIN TARİHİ GELİŞİMİ.....	25
10.1.Hititler Devri.....	25
10.2.Roma Dönemi.....	29
10.3.Yeni Malatya.....	34
10.4.İslam Devri.....	36
10.5.Osmanlı Dönemi.....	46
10.5.1.Osmanlı Hâk. Geçtiği Dön. Malatya Civarındaki Aşiretler...47	
10.5.1.1.Cemaat-ı Mihmadlu.....	48
10.5.1.2.Cemaat-ı Harbendelü.....	49
10.5.1.3.Cemaat-ı Belicarlu (Biliçarlu), Aşkanlu, Kavi.....	51

10.5.1.4.Cemaat-ı Çakallu.....	51
10.5.1.5.Cemaat-ı İzoli.....	52
10.5.1.6.Cemaat-ı Kapdırgalu.....	52
10.5.1.7.Cemaat-ı Türkan.....	53
10.5.1.8.Cemaat-ı Karaşahkulu (Karaşeyhlü).....	53
10.6.Çağdaş Dönem.....	58
11.MİMARİ.....	59
11.1.Cami ve Mescitler.....	59
11.2.Medreseler.....	62
11.3.Türbeler.....	63
11.4.Hamamlar.....	64
11.5.Hanlar.....	65
11.6.Kervan Yolları.....	66
11.7.Evler.....	67
 BİRİNCİ BÖLÜM	
YERLİ SEYYAHLAR GÖZÜYLE MALATYA.....	68
1.KÂTİP ÇELEBİ, 1624.....	68
2.EVLİYA ÇELEBİ, 1655.....	69
2.1.Rakabe Kalesi' nin (Malatya Kalesi) Özellikleri.....	70
2.2.İsimlendirilmesinin Nedeni.....	72
2.3.Malatya Kalesinin Eşkâli.....	72
2.4.Malatya' nın Yapılma Sebebi.....	73
2.5.Malatya' nın Evleri.....	74
2.6.Malatyanın Mahalleleri.....	74
2.7.Camileri.....	74
2.8.Sarayları.....	75
2.9.Çarşı ve Pazarı.....	75
2.10.Kadınların İhtiyar ve Gençlerinin Yüzü.....	75
2.11.Suyu ve Havası.....	76
2.11.1Kuyu Suları.....	76
2.12.Hamamları.....	77

2.13.Bazı İleri Gelenlere Ait İsimler.....	77
2.14.Kadın İsimleri.....	77
2.15.Köle İsimleri.....	78
2.16.Hizmetçi İsimleri.....	78
2.17.Bekâr Odaları.....	78
2.18.Köprüleri.....	78
2.19.Dil Özellikleri.....	79
2.20.Kiliseleri.....	79
2.21.Tahıl Ürünleri.....	79
2.22.Sebzeleri ve Yemişleri.....	79
2.23.Meşrubatı (İçecekleri).....	80
2.24.Erkeklerin İş ve Güçleri.....	80
2.25.Bağları.....	80
2.26.Malatya' nın Dört Tarafından Akan Nehirler.....	80
2.27.1.Tohma Suyu.....	80
2.28.2.Tel Suyu.....	81
2.29.Aspozan Bağ ve Yaylasının Özelliği.....	81
2.30.Pınarbaşı Mesiresi.....	84
2.31.Malatya' ya Dört Tarafından Üç Günlük Mesafede Bul. Beldeler.	84
2.32.Ziyaretgâhları.....	85
2.33.Malatya'dan Ayrılış.....	86
3.PROF.DR. ALİ TANOĞLU, 1938.....	87
3.1.Birinci Gezi.....	87
3.1.1.Eski Malatya (Eskişehir).....	94
3.1.2.Tohma Suyu ve Yazıhanıdüzü.....	101
3.1.3.Orduzu ve Dolayları.....	103
3.1.4.Arslantepe.....	104
3.1.5.Orduzu.....	104
3.1.6.Orduzu Pınarbaşısı.....	106
3.1.7.Tüllük Tepesi.....	108
3.2.İkinci Gezi.....	109
3.2.1.Banaz Deresi ve Derme Suyu Vadileri.....	109

3.2.1.1.Banaz Deresi.....	110
3.2.1.2.Derme Suyu.....	113
3.3.Malatya Bahçeleri.....	115
3.4.Bey Deresi, Sultan Suyu, Erhaçdüzü, Akçadağ (Arga).....	118
3.4.1.Bey Deresi.....	119
3.4.2.Sultan Suyu Vadisi ve Harası.....	121
3.4.3.Erhaçdüzü.....	122
3.4.4.Akçadağ Kasabası.....	124
3.5.Levent' e Doğru.....	125

İKİNCİ BÖLÜM

YABANCI SEYYAHLAR GÖZÜYLE MALATYA.....	134
1.W.M. RAMSAY.....	134
2.STRABON, M.S.18.....	136
3.JOHANNES SCHILTBERGER, 1396.....	144
4.JOSAPHAT BARBARO, 1474.....	145
5.POLONYALI SİMEON, 1608.....	147
5.1.Harput.....	148
5.2.Asayışsızlık.....	149
5.3.Palu.....	150
6.CHARLES TEXIER, 1835.....	152
6.1.Malatya (Melitene).....	153
6.2.Eğin Fırat Vadisi.....	158
7.JOSEPH BRANT, 1835.....	161
8.HELMMUTH VON MOLTKE, 1838.....	162
9.POUJOULAT, 1837.....	165
10.AİNSWORTH,1839.....	168
11.YÜZBAŞI FREDERİCK BURNABY, 1876.....	168
12.VİTAL CUİNET, 1891.....	171
12.1.Malatya Sancağı.....	171
12.2.Merkez Kasaba.....	173
12.3.Tarihi.....	174

12.4.Malatya Sancağının Kazaları.....	177
12.4.1.Behesni Kazası.....	177
12.4.2.Hüsnü Mansur Kazası.....	179
12.4.3.Kâhta Kazası.....	180
12.4.4.Akçadağ Kazası.....	181
13.Louis Delaporte, 1932.....	183
SONUÇ.....	186
KAYNAKLAR.....	188
EK.....	190

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e	: adı geçen eser
bkz.	: bakınız
c.	: cilt
çev.	: çeviren
h.	: hane
H.	: hicri
km.	: kilometre
m	: metre
M.	: miladi
M.Ö.	: milattan önce
M.S.	: milattan sonra
n.	: neferen
s.	: sayfa
S.	: sayı
t.t.k.	: Türk Tarih Kongresi
vb.	: ve benzeri

RESİMLER LİSTESİ

- Resim 1** : Malatya' nın Adını Simgeleyen Hitit Hiyeroglifiyle Yazılmış Üzerinde “Öküz Başı ve Dana Ayağı” bulunan Kargamış Kitabesinin Çizimi.
- Resim 2** : Malatya İli Haritası.
- Resim 3** : Eski Malatya' dan Bir Görünüş.
- Resim 4** : Bugünkü Malatya' dan Bir Görünüş.
- Resim 5** : Eski Malatya' da Halfetih Hötüm Dede Minaresi.
- Resim 6** : Malatya Ak Minare Camii.
- Resim 7** : Malatya Yeni Camii.
- Resim 8** : Malatya Yeni Camii İçinden Bir Görünüş.
- Resim 9** : Malatya Ulu Camii ve önündeki Kübra Medresesinin Kalıntıları.
- Resim 10** : Malatya Kınalı Türbesi.
- Resim 11** : Malatya Tahtalı Hamamı.
- Resim 12** : Eski Malatya' da Silahtar Mustafa Paşa Kervansarayının İçi.
- Resim 13** : Malatya Harput Yolundaki Şişman Han.

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: 1883 Mamuret-ül Aziz Vilayet Salnâmesi' ne Göre Malatya Yöresi Erkek Nüfusun Dinsel Dağılımı.

Tablo 2: 1881/82–83 Nüfus Sayımlarına Göre Malatya Kazası Kadın Erkek Nüfusun Etnik ve Dinsel Dağılımı.

Tablo 3: 1892' De Malatya Sancağı' nın Kadın-Erkek Nüfusun Etnik ve Dinsel Dağılımı.

Tablo 4: 1891' de Darende Kazası Nüfusunun Etnik ve Dinsel Dağılımı.

Tablo 5: 1896 Mamuret ül-Aziz Vilayet Salnâmesi' nde, Malatya Sancağı' ndaki Nüfusun Etnik ve Dinsel Dağılımı.

Tablo 6: 1896 Mamuret ül-Aziz Vilayet Salnâmesi' nde, Arapkir ile Pütürge Kazalarının Dinsel Dağılımı.

Tablo 7: 1914 Yılı Malatya Kazası Toplam Nüfusun Etnik ve Dinsel Dağılımı.

Tablo 8: 1892' de Malatya Sancağı' nda Çeşitli Düzeylerdeki Okullar ve Öğrenci Sayısı.

Tablo 9: 1891 Yılı Darende Kazası' nda Okul ve Öğrenci Sayısı.

Tablo 10: 1898 ve 1903 Maarif Salnâmesine Göre Malatya Sancağındaki Rüştîyeler ve Öğrenci Sayıları.

Tablo 11: 1898 Maarif Salnâmesi' ne Göre, Malatya, Arapkir, Hekimhan ve Darende Kazalarındaki Medreselerle Öğrenci Sayılarının Dağılımı.

Tablo 12: 1872 Mamuret ül-Aziz Vilayet Salnâmesi' nde, Malatya Sancağı' nın Gelir Kalemleri ile Değerleri.

Tablo 13: 1872 Mamuret ül-Aziz Vilayet Salnâmesi' nde, Malatya Sancağı' nın Gider Kalemleri ile Değerleri.

Tablo 14: 1887 Mamuret ül-Aziz Salnâmesi' ne Göre Malatya Sancağı' nın Başlıca Gider Kalemleri ve Değerleri.

Tablo 15: 1887 Mamuret ül-Aziz Salnâmesi' ne Göre Malatya Sancağı' nın Başlıca Gider Kalemleri ve Değerleri.

Tablo 16: 1896 Mamuret ül-Aziz Vilayet Salnâmesi' ne Göre, Malatya Sancağı' nın Başlıca Gelir Kalemlerinin Dağılımı ve Değerleri.

Tablo 17: 1896 Mamuret ül-Aziz Vilayet Salnâmesi' ne Göre, Malatya Sancağı' nın Başlıca Gider Kalemlerinin Dağılımı ve Değerleri.

Tablo 18: 1907 Mamuret ül-Aziz Vilayet Salnâmesi' ne Göre, Malatya Sancağı' nın Başlıca Gelir Kalemleri Dağılışı.

Tablo 19: 1907 Mamuret ül-Aziz Vilayet Salnâmesi' ne Göre, Malatya Sancağı' nın Başlıca Gider Kalemleri Dağılışı.

Tablo 20: Konar-Göçer Reayanın Nahiyeleere Göre Dağılımı ve Malatya Kazası Genel Toplamı.

Tablo 21: Konar-Göçer Reayanın Kazada Bulunduğu Köy Sayısı ve Nahiyeleere Göre Nüfus Dağılımı.

Tablo 22:Malatya Sancağının Kaza Nahiye ve Buralara Bağlı Köyleri Gösterir Tablo.

Tablo 23:Malatya Vilayetinin Nüfusu Dağılımını Gösterir Tablo.

Tablo 24: Malatya Vilayetinin Okullarını ve Bunlara Göre Öğrenci Dağılımını Gösterir Tablo.

GİRİŞ

MALATYA ŞEHİRİ ve TARİHİ GELİŞİMİ

1.MALATYA ADININ MENŞEİ

L. Delaport, Arslan Tepe’ de yaptığı kazılar sırasında Hitit şehrinin ilk bilinen ismini Hititçe ve Çivi yazısı ile yazılmış olarak, Maldiya¹ (Maldija) şeklinde tespit etmiştir. Bu isim Asurî veya Urartu vesikalarında Milidya, Melid, Melidi ve nihayet Meliddu² şekilleri ile geçmektedir. Asırlarca sonra bu eski yerleşmeyi istihlaf edecek olan Roma şehri Plinius’ un verdiği şekliyle Melita ve Melitene ismini almıştır.³ Ayrıca, Eski Çağ coğrafyacılarından Strabon (M.Ö.58-M.S.21) Malatya’ nın coğrafi yerini ilk defa belirleyerek şehirle ilgili dikkat çekici bilgiler verirken adını da Melitene olarak zikretmektedir. İbn-Şihna ve İbnü’l-Adim’ in verdiği bilgilere göre şehir İskender tarafından inşa edilmiş olup o dönemde “Melendi” şeklinde anılmıştır.⁴ Bunun yerine de İslam Devrinin Malatiyye’ si geçmiştir ki, böylelikle kadim Maldiya ile bugünkü Malatya arasında, 30 asırdan fazla bir müddet içinde, şehrin isminin gerçekten aynı kalmış olduğu anlaşılır.⁵ Çok eski bir mazisi olan bu ismin menşei ve manası tam anlamıyla bilinmemekle beraber Hititçe “bal” anlamına gelebileceği düşünülmektedir.⁶ Bu şekliyle ilk kez çivi yazısı uzmanı Çek bilgini B.Hrozmy, Hitit tüccarları ile Asur ticaret adamları arasında ki yazışmalarda Malatya adının Hititçe okunuşunu “Melit-Melid” olarak tespit etmiştir. Bu kelimenin Hititçede “bal” anlamına geldiğini saptamıştır.⁷ Yalnız daha Hitit tesisleri arasında Malazia ve Malita gibi isimlere rastlandığı dikkate çarpmaktadır.⁸ H.Bossert ise Malatya devletinin son yıllarında, 725 (m.ö.)’ ten itibaren, artık Kommanu, daha sonra Kummuhu ismini aldığını kaydetmektedir. Selçuklular döneminde "Vilayet-i Malatya" olarak anılan şehir, bir üstünlük ve asalet ifadesi olarak "Daru'r-Rifa"⁹ (Saadet, mutluluk yeri) olarak anılmıştır.

¹ Göyünç, N., Malatya’ dan Görüş, s.3., İstanbul, 1985.

² Gögebakan, G., 16. Yüzyılda Malatya Kazası, s. 3., Malatya, 2002.

³ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi,c.7., s.227, Ankara,1988,

⁴ Gögebakan,G., a.g.e., s.4.

⁵ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi,c.7., s227, Ankara,1988.

⁶ İslam Ansiklopedisi; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.27,s.469,Ankara,2003.

⁷ Oğuz.M., Malatya Tarihi ve Sosyo Ekonomik Durumu, s.1.,İstanbul, 2000.

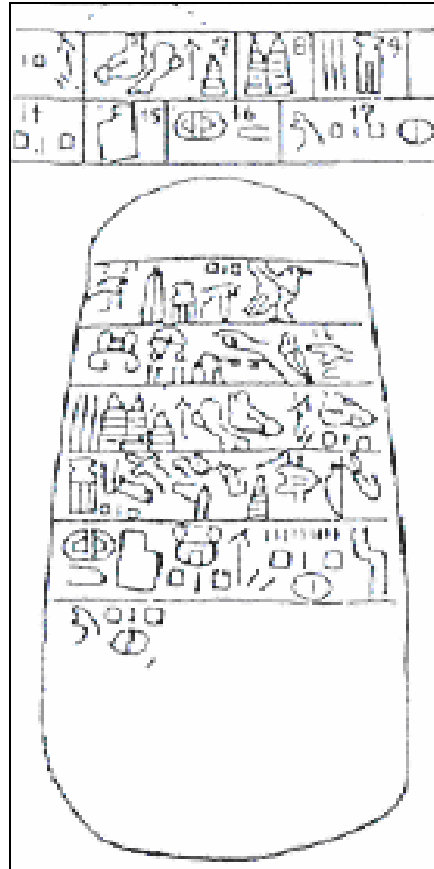
⁸ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi,c.7., s.227,Ankara,1988.

⁹ Gögebakan,G., a.g.e., s.4.

Memlûklü devleti kaynaklarında, Dulkadirîler ve diğer Türkmenlerle meskûn olan Malatya ve havalisi için "İklim AI-Ozaria" (Üzeyir Ülkesi) lakabı kullanılmıştır. Osmanlı kaynaklarının hemen hemen hepsinin Malatya olarak zikrettikleri şehrin adı hakkında Evliya Çelebi'de dikkat çekici bilgiler bulunmaktadır. Zira o, Acemlerin "Aspozan", Türkmenlerin "Mal-atiye", Arapların "Malatye", Yunanlıların "Rakabe", tarihçilerin ise "Darü'r- Rakabe/Rakbe" dediği Malatya adını, Türk hükümdarı Efrasiyab/ Alp Er Tunga' ya atfettiği bir rivayetle açıklamaya çalışmaktadır.¹⁰

Arslantepe' de kurulan bu Hitit Şehrinin çok daha eski bir neolitik yerleşmenin yerini aldığı anlaşılmaktadır. Arslantepe adının da, burada ele geçen ve 1895' te Hogart tarafından yayımlanan bir aslan avı sahnesini gösteren kabartma resimle ilgili olduğu sanılır.¹¹

Resim 1:Malatya' nın Adını Simgeleyen Hitit Hiyeroglifiyle Yazılmış
Üzerinde " Öküz Başı ve Dana Ayağı" bulunan Kargamış Kitabesinin Çizimi

¹⁰ Gögebakan, G., 16. Yüzyılda Malatya Kazası, s. 35, Malatya, 2002.

¹¹ İslam Ansiklopedisi; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.27,s.469,Ankara,2003.

2.MALATYA İLİNİN KONUMU VE COĞRAFYASI

Anadolu ve Suriye arasındaki müstesna mevki, ikliminin, diğer hayat şartlarının elverişli olması icabıdır ki, Malatya, tarihin her çağında kıymetini muhafaza etmiş, Anadolu ve Suriye’ de kurulan büyük, küçük devletlerin, cihangirlerin hırslarını üzerine çekmiş bölgelerden biridir.¹²

Doğu Anadolu Bölgesi Yukarı Fırat Bölümü içinde kurulmuş bir il ve bu ilin merkezi olan Malatya Kuzeyde Erzincan, kuzeybatıda Sivas, güneyde Adıyaman, doğuda Elazığ ve Diyarbakır, batıda Kahramanmaraş illeri ile komşudur. 37° 54’ ve 39°03’ kuzey enlemleri ile 38°45’ ve 39°08’ doğu boylamları arasında kalan Malatya’ da, il merkezinin yükseltisi 900 metredir. İl alanını, yönetsel bakımdan, doğuda Elazığ’ ın Sivrice, Baskil, Keban ve Ağın, kuzeyden Erzincan’ ın Kemaliye, kuzey ve kuzeybatıdan Sivas’ ın Divriği, Kangal, batıdan Maraş’ ın Elbistan, Pazarcık ve Sivas’ ın Gürün, güneyden Adıyaman’ ın Gölbaşı, Besni, Merkez, Kâhta ve Gerger, güneydoğudan Diyarbakır’ ın Çüngüş ilçeleri çevrelemektedir.¹³

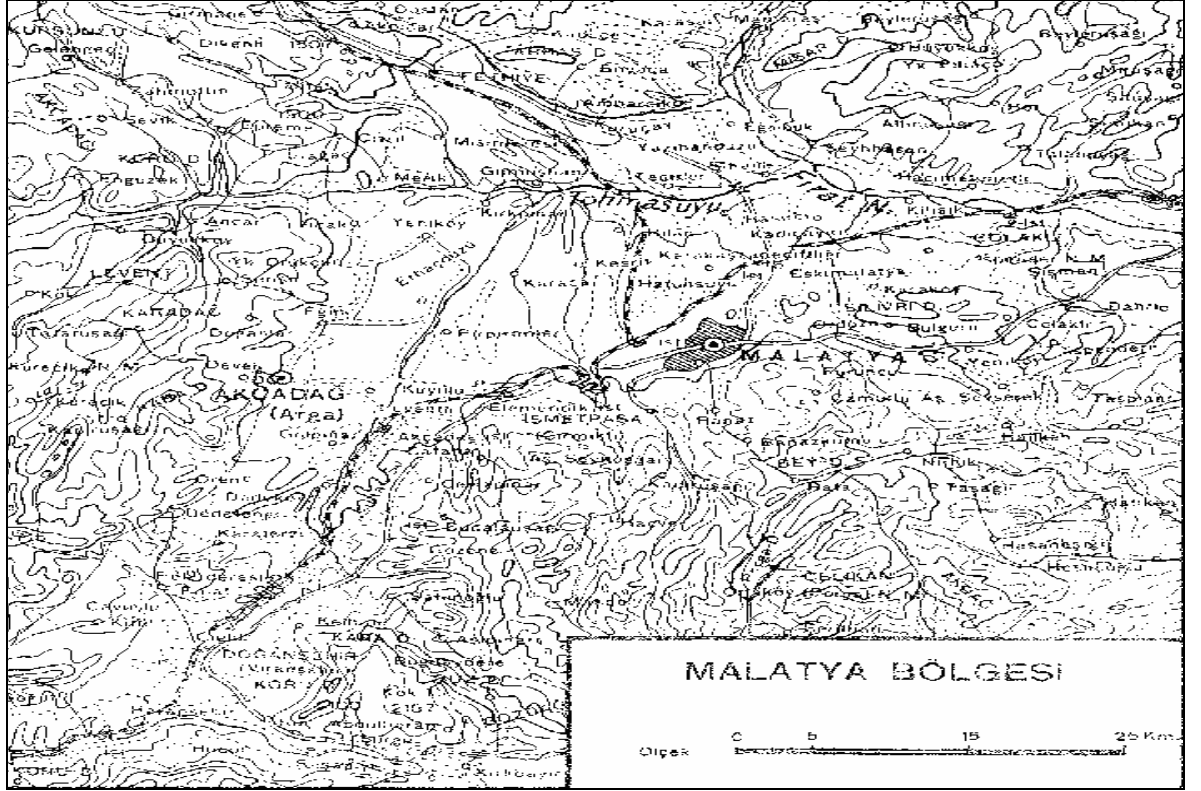
Merkez ilçe dâhil 9 ilçesi vardır. Bunlar; Merkez ilçe, Arapkir, Arguvan, Darende, Doğanşehir, Hekimhan, Pütürge ve Yeşilyurt’ tur. Güneydoğu Toros dağ kavisinin kuzeyinde kurulan il toprakları yüksektir. Güneyde Güneydoğu Toros Dağları yer alır. Bu dağ sırası içinde yer alan Malatya Dağları (Akdağ 2.608 m.), Bozdağ (Boztepe–2.581 m), Bey Dağı (2.581 m.), Şakşak Dağı (2.237 m.) ilin önemli yükseklikleri teşkil eder. Bu dağların kuzeyinde bir çöküntü hendeğinin alüvyonlarla örtülmesi neticesinde teşekkül eden Malatya Ovası yer alır. İlin ortasında bulunan Malatya Ovası denizden ortalama 900 m. yüksektir. Batı-doğu istikametinde akan ve Fırat nehrinin kolu olan Tohma çayı ovayı iki bölüme ayırır. Tohma Çayının kuzeyinde kalan kısma Yazıhan Düzü denir. Ovanın Güneyde kalan kesiminin batı kısmına Erhaç Düzü, doğudaki kısma da Malatya Ovası adı verilmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi’ nin geniş düzlüklerinden olan Malatya Ovası’nın çevresini kuşatan diğer önemli yükseklikler şunlardır; batıda Akçababa Çalı Dağı (2.164 m.), Leylek Dağı(2.052 m.), kuzeyde Ayrancı Dağı (2.310 m.), ve Göl Dağı (2.402 m.)’ dir. İlin batı ve kuzeyini kuşatan ve ovayı çevreleyen bu dağlar arasında ortalama yüksekliği 1.500–1.800 m arasında değişen yaylalar vardır.

¹² Zeki Oral. (1943). “Malatya Kitabeleri ve Tarihi”. III. Türk Tarih Kongresi, c.9, s.434, 15-20 Kasım, Ankara.

¹³ Yurt Ansiklopedisi; Anadolu Yayıncılık, c.7, s.5397, İstanbul, 1982–1983.

Akçadağ, Darende, Hekimhan ve Arapkir ilçeleri çevresindeki bu yaylalar akarsular tarafından derin yarılmışlardır.¹⁴

Resim 2: Malatya İli Haritası

Resim 3: Eski Malatya' dan Bir Görünüş

¹⁴ Yeni Türk Ansiklopedisi; Ötüken Neşriyat A.Ş.Yayımları, c.6,s.2148,İstanbul,1985.

Resim 4: Bugünkü Malatya’ dan Bir Görünüş

2.1.Akarsular ve Göller

Malatya ili Fırat Havzası üzerinde yer alır. Havzanın Yukarı Fırat Bölümünde oldukça geniş bir alan kaplayan il toprakları, yer üstü su kaynakları açısından hayli zengindir. Fırat Havzası Türkiye’ nin en büyük havzasıdır. Su toplama alanı 127.000 km² dolayında olan havzanın yıllık ortalama su hacmi de, 28 milyar m³’ ü aşmaktadır. Fırat Havzasında 4.900.000 hektara yakın ovalık alan vardır. Bunun 1.700.000 hektarı sulanabilir niteliktedir. Havzanın Yukarı Fırat bölümünde yer alan Malatya bölgeye yapılan sulama yatırımlarından önemli ölçüde yararlanmıştır.¹⁵ İl dâhilinde irili ufaklı birçok akarsu vardır. Bu akarsuların en önemlisi Fırat nehridir. Arguvan ilçesi sınırında il topraklarına giren ve bir süre kuzey güney istikametinde ilin doğuda Elazığ’ la sınırın çizerek Malatya Ovasının doğusu boyunca akan Fırat, güneyde Pötürge ilçesinin doğusunda Adıyaman il sınırına dâhil olur. İlin diğer önemli akarsuyu olan ve Malatya Ovası’ nı sulayan Tohma, Fırat nehrine karışır. Ebeler Çayı, Sultansuyu Çayı, Beyler Deresi, Ulu Çay, Kuru Çay, Yağca Deresi ilden Tohma’ ya karışan akarsulardır. Fırat’ ın kollarından olup Keban Baraj gölüne akan Arapkir Çayı gibi akarsular vardır. Malatya’ da büyük göl yoktur.1969’ da Sürgü Çayı üzerine inşa edilen Sürgü ve 1975’ de Tohma Çayı üzerine inşa edilen Medik Barajları ilin en önemli suni gölleridir.

¹⁵ Yurt Ansiklopedisi; Anadolu Yayıncılık, c.7, s.5399, İstanbul, 1982–1983.

Sulama amacıyla inşa edilen bu baraj göllerinden Medik 1,62 km², Sürgü 5,10 km² genişliğindedir.¹⁶

2.2.İklimi

Deniz tesirlerine uzak ve çevresi yüksek dağlarla çevrili olan Malatya’ da yazları sıcak ve kışları çok şiddetli geçen kara iklimi hâkimdir. Malatya’ nın yıllık ortalama sıcaklığı ¹⁷13,7°C, en sıcak ay ortalaması 27,5°C (ağustos), en soğuk ay ortalaması -0,9°C (ocak)’ dır. Bugüne kadar Malatya’ da ölçülen en yüksek sıcaklık ¹⁸41,8°C, en düşük sıcaklık ¹⁹25,1°C’ dir. Doğu Anadolu Bölgesi’ nin batıya sokulan ve Akdeniz’e en yakın ili olan Malatya’ da yağış azdır. Ortalama 382,6 mm yağış düşer. En yağışlı mevsim ilkbahar, en az yağış alan mevsim yazdır. Yağışın mevsimlere dağılışı şöyledir: İlkbahar 144,2 mm, kış 133,5 mm, sonbahar 88,5 mm. ve yaz 20,3 mm.’ dir. Kış mevsiminde yağışlar kar halinde düşer. Ortalama karla örtülü gün sayısı 33,2 donlu gün sayısı 74,4’ tür.²⁰

2.3.Tabii Bitki Örtüsü

Malatya toprakları genellikle bitki örtüsünden yoksundur. Eskiden il alanının önemli bir bölümü ormanlarla kaplı iken tahripler sonucu bu örtü zamanla yok olmuştur. Doğal koşullar ormanların kendi kendini yenilemesini büyük ölçüde güçleştirmiştir.²¹ İklimle bağlı olarak bölgede bozkır bitki topluluğu görülür. Yaz kuraklığının belirgin olduğu Malatya’ da bozkır topluluğunu çevreleyen akarsu boylarında ağaçlar görülür. Bilhassa kayısı ağaçları vardır. Orman yok denecek kadar azalmıştır. Mevcut orman sahası bozuk baltalık karakterindedir.²²

3.NÜFUS

16. yüzyılda Malatya şehri demografik yapısı tahrir defterlerinde ki kayıtlara göre tahrirler arasındaki farklılıklar göz önüne alındığında 28–29 Müslim 3–4 gayrimüslim

¹⁶ Yeni Türk Ansiklopedisi; Ötüken Neşriyat A.Ş.Yayınları, c.6,s.2148,İstanbul,1985.

¹⁷ Yurt Ansiklopedisi; Anadolu Yayıncılık, c.7, s.5405, İstanbul, 1982–1983.

¹⁸ Yurt Ansiklopedisi; Anadolu Yayıncılık, c.7, s.5405, İstanbul, 1982–1983.

¹⁹ Yurt Ansiklopedisi; Anadolu Yayıncılık, c.7, s.5405, İstanbul, 1982–1983.

²⁰ Yeni Türk Ansiklopedisi; Ötüken Neşriyat A.Ş.Yayınları, c.6,s.2149,İstanbul,1985.

²¹ Yurt Ansiklopedisi; Anadolu Yayıncılık, c.7, s.5405, İstanbul, 1982–1983.

²² Yeni Türk Ansiklopedisi; Ötüken Neşriyat A.Ş.Yayınları, c.6,s.2149,İstanbul,1985.

mahalleden meydana gelen şehrin toplam nüfusu mahallede ki hane sayısının 5 kat sayısı ile çarpılarak mücerred ve muaf nüfus ile birlikte toplanması sonucu ortaya çıkmaktadır.²³ Dönemin nüfus kayıtlarında bulunan 31 mahallede toplam 1132 hane bulunmaktadır. Bunların 947' si Müslim 185' i Gayrimüslim hânedir.²⁴ Ayrıca 1838' de Hafız Paşa ile uzun süre kalan Alman Mareşal Moltke bu tarihlerde şehrin 5000 kadar kerpiçten yapılma düz damlı evlerden mürekkep önemli bir şehir olduğunu söylediği halde yazlık şehir durumunda ki Aspuzu' nun da 500 evden meydana gelen bir köy olduğunu kaydetmektedir. Moltke' nin ifadesinden yola çıkarak Eski Malatya' da 1838 tarihinde 25.000 nüfus bulunduğunu ve bunların tamamına yakınının dağınık halde bulunan Aspuzudaki evlerde yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu tarihlerde, yani 19. yüzyılın başlarından itibaren Eski Malatya şehrinin nüfusu azalmaya başlamıştır. Aspuzu' ya göçler ve salgın hastalıklar ile civardaki göçebelerin yağmaları neticesinde harap hale gelen şehirde nüfusun çok azaldığını, terk edilmiş vaziyetteki Malatya ve çevresini gezmiş olan Wünsch, J.Brant, M.B.Poujoulat, W.F. Ainsworth ve C.Textier haber vermektedir.²⁵

Malatya yöresi, Osmanlı Devleti' nin Klasik Dönemi' nde, Maraş Eyaletine bağlı bir liva idi. 1831' de ki yönetsel bölünmeye göre Malatya Livası, Maraş Merkez Liva, Samsat ve Gerger livaları ile birlikte, Maraş eyaleti sınırları içinde yer almaktaydı.²⁶

1847' de ki yönetsel bölünmede, Malatya Livası' nı bu kez Harput Eyaleti' ne bağlandığı görülmektedir. Bu dönemde, Malatya' nın yanı sıra, Harput Eyaleti' nin öbür livaları, Merkez Liva, Arapkir ve Behisni (Besni) idi.²⁷

1867' de ki Vilayet Nizamnâmesi, 1847 yönetsel bölünmesini tümünden değiştirdi. Yeni düzenlemeye göre, Malatya liva (sancak) olmaktan çıkıyor ve kazaya dönüşüyordu. Bu dönemde, Malatya Kazası, Diyarbakır Vilayetinin Mamuret-ül Aziz Sancağı' na bağlandı. Diyarbakır Vilayeti, Mamuret- ül Aziz Sancağı' nın yanı sıra Diyarbakır Merkez, Mardin ve Siirt sancaklarından oluşuyordu. Mamuret-ül Aziz Sancağı' nın 6

²³ Gögebakan, G., 16. Yüzyılda Malatya Kazası, ss.89-90., Malatya, 2002.

²⁴ Gögebakan, G., 16. Yüzyılda Malatya Kazası, s. 91., Malatya, 2002.

²⁵ Gögebakan, G., 16. Yüzyılda Malatya Kazası, s. 94., Malatya, 2002.

²⁶ Yurt Ansiklopedisi, c.7., Yay. Anadolu Yayıncılık, s.5418, İstanbul, 1982–1983.

²⁷ a.g.e., s.5418.

kazası vardı. Bunlar: “ Harput, Merkez, Malatya, Arapkir, Ergani, Hısn Mansur ve Palu.²⁸

1877 Devlet Salnâmesi, Malatya’ nın, Diyarbekir Vilayeti’ ne bağlı bir sancak durumuna geldiğini kaydetmektedir. Bu dönemde, daha önce Diyarbekir Vilayetine bağlı olan Mamuret-ül Aziz sancağı, vilayet olmuştur. Diyarbekir Vilayetinin toplam 4 sancağı, Diyarbekir Merkez, Malatya, Mardin ve Siirt idi. 1877’ de Malatya Sancağı’ nın kazaları ise sırasıyla, Akçadağ, Behisni, Hısn Mansur ve Kâhta idi. Günümüzde Malatya’ ya bağlı olan Arapkir kazası, bu dönemde Mamuret-ül Aziz Vilayetinin merkez sancağının bir kazası idi.²⁹

1892 Devlet Salnâmesi, Malatya Sancağı’ nın Diyarbekir Vilayeti’ nden alınarak Mamuret-ül Aziz Vilayetine verildiğini belirtmektedir. Malatya Sancağı’ nın kazaları 1877’ deki durumlarını korumaktaydı. Arapkir Kazası, 1896’ da kaza olan Pütürge ile birlikte, yine, Mamuret-ül Aziz vilayetinin 3 sancağını, Merkez, Malatya ve Dersim oluşturmaktaydı. Cuinet, Malatya Sancağı’ nın 1891’ de, 5 kazası, 9 nahiyesi ve toplam 1.240 köyü olduğunu yazmaktadır.³⁰

1918’ de Malatya Sancağı, 1892’ de ki durumunu korudu. Günümüzde Malatya’ ya bağlı olan Darende Kazası ise 1867’ den sonra, Sivas Vilayeti’ nin Sivas Merkez Sancağı’ na bağlı idi.³¹

1883 Mamuret-ül Aziz Vilayet Salnâmesi Malatya Merkez, Akçadağ, Arapkir kazaları ile Arguvan nahiyesi’ nin toplam erkek nüfuslarını sırasıyla, 22.822, 12.913, 15.517 ve 9.804 olarak vermektedir. Bu salnameye göre, Malatya yöresinde erkek nüfusun dinsel dağılımı ile hane sayıları aşağıdaki tabloda verilen şekliyleydi.³²

²⁸ a.g.e., s.5418.

²⁹ a.g.e., s.5418.

³⁰ a.g.e., s.5418.

³¹ a.g.e., s.5418.

³² a.g.e., s.5418.

Tablo 1: 1883 Mamuret-ül Aziz Vilayet Salnâmesi' ne Göre
Malatya Yöresi Erkek Nüfusun Dinsel Dağılımı.

Yer Adı	Müslüman	Müslüman Olmayan	Hane Sayısı
Malatya Merkez Kaza	19.264	3.618	8.233
Akçadağ Kazası	12.704	209	4.961
Arapkir Kazası	10.331	4.826	6.065
Arguvan Nahiyesi	9.565	239	4.084
Toplam	51.864	8.892	23.343

1881–1893 döneminde, Malatya Kazası' nın 133.244 olan toplam nüfusunun 122.338' i Müslüman idi. Müslümanlar' da, 53.361 kadına karşılık 68.977 erkek varken, öbür etnik ve dinsel gurupların kadın-erkek nüfus oranları birbirine eşittir. Müslümanlar' ın dışında en kalabalık dinsel gurup, toplam nüfusu 10.00' e yaklaşan Ermeni Gregoryenlerdi.³³

1881/82–1893 Osmanlı Nüfus Sayımları' nda Malatya Kazası' ndaki kadın- erkek nüfusun etnik ve dinsel dağılımı aşağıdaki tabloda verilen şekliyleydi.³⁴

Tablo 2: 1881/82–83 Nüfus Sayımlarına Göre Malatya Kazası
Kadın Erkek Nüfusun Etnik ve Dinsel Dağılımı.

Topluluk Adı	Kadın	Erkek	Toplam
Müslüman	53.361	68.977	122.338
Rum Ortodoks	4	5	9
Ermeni Gregoryen	4.427	4.605	9.032
Katolik	491	660	1.151
Protestan	248	298	546
Latin	98	70	168
Toplam	58.629	74.615	133.244

1881–1893 döneminde, Darende Kazası' nın toplam nüfusun, 9.063' ü kadın ve 9.863' ü erkek olmak üzere, 18.930 idi. Darende' de 7.923' ü kadın, 8.678' i erkek, toplam

³³ a.g.e., ss.5418-5419.

³⁴ a.g.e., s.5419.

16.601 Müslüman; 1.113' ü kadın ve 1.163' ü erkek toplam 2.276 Ermeni Gregoryen; 27' si kadın, 26' sı da erkek toplam 53 Protestan yaşamaktaydı.³⁵

Cuinet, 1892' de Malatya Sancağı' nın toplam nüfusunu 216.280 olarak vermektedir. Bunun 200.080' i Müslüman' dı. Çeşitli mezheplere bağlı Ermeniler' in toplam nüfusu 17.000' e yaklaşmaktaydı. Dinsel ve etnik gurupların kadın-erkek nüfus oranları aşağı-yukarı birbirlerine eşitti. Cuinet' e göre, 1892' de Malatya Sancağı' nın kadın-erkek nüfusunun etnik ve dinsel dağılımı aşağıdaki tabloda verilen şekliyleydi.³⁶

Tablo 3: 1892' De Malatya Sancağı' nın Kadın-ErkekNüfusun Etnik ve Dinsel Dağılımı.

Topluluk Adı	Erkek	Kadın	Toplam
Müslüman	98.080	102.000	200.080
Ermeni Gregoryen	7.080	8.000	15.080
Ermeni Katolik	370	400	770
Ermeni Protestan	150	200	350
Toplam0	105.680	110.600	216.280

Cuinet, aynı dönemde, Malatya Merkez Kazası ile Malatya kentinin toplam nüfuslarını sırasıyla, 44.906 ve 30.000 olarak göstermektedir. Cuinet' e göre 1891' de Darende Kazası' nın 6 nahiyesi, 20 köyü vardı ve toplam nüfusu 27.163 idi. Bu nüfusun etnik ve dinsel dağılımı aşağıdaki tabloda verilen şekliyleydi.³⁷

Tablo 4: 1891' de Darende Kazası Nüfusunun Etnik ve Dinsel Dağılımı.

Topluluk Adı	Nüfus
Sünni Müslüman	14.116
Şii Müslüman	7.058
Ermeni Gregoryen	2.662
Ermeni Protestan	888
Ermeni Katolik	443
Rum Ortodoks	1.996
Toplam	27.163

³⁵ a.g.e., s.5419.

³⁶ a.g.e., s.5419.

³⁷ a.g.e., s.5419.

Aynı dönemde, Darende Kentinde ise, 1000 Müslüman, 150 Ermeni Gregoryen, 90 Ermeni Protestan, 49 Ermeni Katolik ve 211 Rum Ortodoks olmak üzere, toplam 1.500 kişi yaşamaktaydı.³⁸

1896 Mamuret ül-Aziz Vilayet Salnâmesi, Malatya Sancağı' nda 81.827' si erkek ve 74.700' i kadın olmak üzere, 156.297 Müslüman yaşadığını kaydetmektedir. Sancağın toplam nüfusu ise 169.991 idi.³⁹

Tablo 5: 1896 Mamuret ül-Aziz Vilayet Salnâmesi' nde, Malatya Sancağı' ndaki Nüfusun Etnik ve Dinsel Dağılımı.

Yer Adı	Topluluk Adı	Yerli		Yabancı	
		Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Malatya Sancağı	Müslüman	81.827	74.470	484	403
	Ermeni Gregoryen	5.426	4.867	92	59
	Süryani	327	307	-	-
	Katolik	647	639	10	-
	Protestan	301	308	15	14
	Latin	74	74	-	-
	Ecnebi ya da Uyuğu Belirsiz	-	-	9	4
	Toplam	88.422	80.479	610	480

Aynı Salnâmeye göre, Müslüman nüfuslar, sırasıyla 22.065 ve 19.590 olan Arapkir ile Pütürge kazalarının kadın-erkek nüfusunun etnik ve dinsel dağılımı aşağıdaki tabloda verilen şekliyleydi.⁴⁰

Tablo 6: 1896 Mamuret ül-Aziz Vilayet Salnâmesi' nde, Arapkir ile Pütürge Kazalarının Dinsel Dağılımı.

Arapkir Kazası	Topluluk Adı	Yerli	
		Erkek	Kadın
	Müslüman	10.908	11.157
	Ermeni Gregoryen	4.461	4.611
	Katolik	131	131
	Protestan	486	473
	Ecnebi ve Uyuğu Belirsiz	1	-

³⁸ a.g.e., s.5419.

³⁹ a.g.e., s.5419.

⁴⁰ a.g.e., s.5419.

	Toplam	15.987	16.372
Pütürge Kazası			
	Müslüman	11.068	8.522
	Ermeni	224	97
	Süryani	244	215
	Toplam	11.538	8.834

1907 Mamuret ül-Aziz Salnâmesi, Malatya merkez, Pütürge, Arapkir ve Akçadağ kazalarının toplam nüfuslarını, sırasıyla, 60.112, 30.637, 31.314 ve 41.463 olarak vermektedir. Shaw' ın verileri ise, Malatya Kazası' nın Müslüman ve Ermeni Gregoryen nüfusunun XIX. yy' da ki verilere göre, büyük düşüş kaydettiğini göstermektedir. 1914' te Malatya Kazası' nın Müslüman nüfusu 60.000' i bile bulmamaktaydı. 1914' te Malatya Kazası' ndaki toplam nüfusun etnik ve dinsel dağılımı aşağıdaki tabloda verilen şekliyleydi.⁴¹

Tablo 7: 1914 Yılı Malatya Kazası Toplam Nüfusun Etnik ve Dinsel Dağılımı.

Topluluk Adı	Malatya Kazası Nüfus
Müslüman	57.726
Ermeni Gregoryen	7.060
Toplam	64.786

Malatya nüfusunun yaş yapısı, ilin doğurganlık durumunu ve il dışına verdiği göçün niteliğini yansıtır. İl nüfusunun ana yaş gruplarına dağılımına bakıldığında, 0–14 yaşlarda ki genç nüfusun il içindeki göreceli payının her zaman ülke ortalamasının üzerinde, çalışma çağındaki (15–64) nüfusun payının ise ülke ortalamasının gerisinde kaldığı görülmektedir. Yaşlı nüfusun payı ise ülke ortalamasına koşut bir biçimde yükselmiştir. Malatya' dan il dışına yönelen göçe ilin yetersiz ekonomik koşullarından ötürü çalışmak amacı ile başka illere giden kişiler konu olmaktadır. Bu nedenle (15–64) yaşlardaki nüfusun il nüfusu içinde ki göreceli payı giderek düşmektedir. 1950' de bu gurubun payı %55,8 iken 1975' te %50,1' e düşmüştür. Bu yıllarda ülke ortalaması

⁴¹ a.g.e., s.5419.

sırasıyla %58,4 ve % 55,5 olmuştur. 0–14 yaşlarda ki genç nüfusun payı da doğurganlık düzeyinin yüksekliğine koşt olarak, her zaman ülke ortalamasının üzerinde olmuştur.⁴²

1980 nüfus sayımı sonuçları'na göre 25. ildir. Toplam nüfusu 606,996, nüfus yoğunluğu 49, merkez ilçe Malatya'nın nüfusu 179.074 (köyler dâhil 286.895)' dir. Şehirleşme oranı Türkiye ortalamasının altındadır. Nüfusun %61' i (365.436) kırlık alanlarda yaşar. Merkez ilçe dışında diğer ilçelerde nüfus yoğunluğu Türkiye ortalamasının altındadır. Merkez ilçede 146 olan nüfus yoğunluğu Akçadağ' da 48, Arapkir' de 24, Arguvan' da 19, Darende' de 25, Doğanşehir' de 38, Hekimhan' da 26, Pötürge' de 35, Yeşilyurt' da 41' dir. Faal nüfus (15–64) kaybeden bir ildir. Genç nüfusun (0–14) il nüfusundaki payı, Türkiye ortalamasının üzerindedir. Malatya'da okur-yazar oranı Türkiye ortalamasının altındadır. 1975 istatistiklerine göre nüfusun %51' i okur-yazardır. Okuma çağında olan 466.667 kişiden 196.372' si okuma-yazma bilmemektedir. Okur-yazar olmayan nüfusun 67.065' i erkek, geri kalanı kadındır.⁴³

4.EĞİTİM VE KÜLTÜR

1839 yılında ilan edilen Gülhane Hattı Humayunu' ndan sonra 1847 yılında Sultan Mecid' in saltanatının 8. yılında bir yenilik olarak ilk kez Devlet Salnamesi (Yıllığı) yayınlanmıştır. Bu salnamede ilmiye sınıfından söz edilmektedir. Osmanlı Devleti, din, yargı ve öğretim işleri ile uğraşan devlet görevlileri ve meslekleri, kıyafetleri belirlenmiştir. Giyinişleri halktan ayrıdır çarşıda, pazarda toplantılarda, görelî bulundukları dairelerde, tanınırlar ve kendilerine saygı gösterilir idi. Din adamları, şalvar, cübbe ve sarıktan oluşan bir kıyafet ile dolaşırlardı. Malatya, Gaziantep (Ayıntab) Ulumolla anlamında devriye (ilmiye sınıfına verilen bir addır) bir payedir. Türklerin İslamiyet' i kabulleri, Anadolu' ya gelişleri ve sonraki yüzyıllarda, İslâmi eğitim ve öğretim kurumlarını benimsemişlerdir. Malatya, Selçuklular döneminde kültür merkezlerinden birisi olarak gelişmiştir. Camiler, medreseler, kütüphaneler, aşevleri ve hastanelerin bir arada bulunduğu bu kurumlara külliye adı verilmiştir. Selçuklu Devletinin yükseliş devri sultanlarından Alâeddin Keykubâd zamanında 1224 yılında Ulu Camii ibadete açılmıştır bunun yanında Şehabiye-i Kübra adında bir medrese kurulmuştur. Bu medrese 19. yüzyılın sonuna kadar varlığını korumuştur.

⁴² Yurt Ansiklopedisi; Anadolu Yayıncılık, c.7, s.5407, İstanbul, 1982–1983.

⁴³ Yeni Türk Ansiklopedisi; Ötüken Neşriyat A.Ş.Yayımları, c.6,s.2149,İstanbul,1985.

Medrese kelime anlamı ile ders okutulan yer demektir. Şehabiye şîhaab kökünden türemiştir. Parlak yıldız, dünyanın atmosferinde bir an görülüp kaybolan çok parlak yıldız, Kübra’ da kebir kelimesinden gelir ve çok büyük, en büyük yıldız sıfatının eklenmesi ile Şehabiye-i Kübra halinde yıllarca söylenmiştir. Bu medresede hangi müderrislerin ilim ve irfan sahibi öğrenciler yetiştirdikleri İslami bilgiler yanında ne gibi müspet dersler verildiği çok az bilinmektedir. Ancak Türkiye Selçuklular’ ının tanınmış bilginlerinden Mecdüddin İshak, Muhammed bin Gazi, Selahaddin Malati, Mevlana Celaledin Rumi (hz.ride) Horasan’ dan Konya’ ya gelirken bir süre Malatya’ da ikamet etmiştir. (Yatan, kalkan, yedikleri, içtikleri kısaca bütün masrafları vakıflar yolu ile karşılanmaktadır.) Vakıfların bu konudaki gelirleri mütevellileri tarafından sarf edilirdi. Müderrislerin maaşları da yine vakıflar yolu ile sağlanmaktaydı. Günümüzde de vakıf okulları, üniversiteleri, yüksekokulları açılmaktadır. Medreselere ayrılan vakıfların vakfiye nâmelerinde kimlere ne kadar para ayrıldığı kayıtlıdır. 1560 yılında Kanuni Sultan Süleyman zamanında yazılan Malatya tahrir defterinde Şehabiye-i Kübra medresesinden başka Bekir Beğ, Hangah, Muciriye, Pervane medreseleri olmak üzere beş medresenin adı geçmektedir. Medreselerin yanında her mahallede yer alan sıbyan okullarında eğitim ve öğretimin yeterli olmadığı görüldüğünden bu okulların üstünde, İmparatorluk bünyesinde, eğitim ve öğretim işlerini yürüten meclis-i vâlâ’ nın emirleriyle eğitim veren okullar açılmıştır. Bunlardan Mekteb-i İptidai, bunun üstünde ikinci sınıf okulların açılması sağlanmıştır. Ancak bu okullara ikinci sınıf adı verilmesi düşünülmüş ise de çocukların bu okulları bitirdikleri zaman rüşte erişmiş olacakları düşüncesi ile padişah II. Mahmut, bu okullara “rüştiye” adının verilmesini istemiştir. İlk rüştiye okulu İstanbul’ da 1858’ de açılmıştır.⁴⁴

XIX. yy.’ da Malatya yöresi eğitim açısından ileri bir düzeyde değildi. 1877 Diyarbekir Vilayet Salnâmesi, Malatya Kazası’ nın toplam cami, mescit ve medrese sayısını 109 olarak vermektedir. Aynı dönemde, Hısn Mansur ve Behisni’ de, sırasıyla, 20 ve 44 cami, mescid ve medrese bulunmaktaydı. 1880 Diyarbekir Vilayet Salnâmesi Arapkir’ de 12 medrese, 1 rüştiye ve 9 mektep bulunduğunu belirtmektedir. Aynı salnâmeye göre, Arguvan’ da yalnızca 1 mektep vardı.⁴⁵

⁴⁴ Oğuz.M., Malatya Tarihi ve Sosyo Ekonomik Durumu, ss.399-401, İstanbul, 2000.

⁴⁵ Yurt Ansiklopedisi; Anadolu Yayıncılık, c.7, s.5421, İstanbul, 1982–1983.

1888 Devlet Salnâmesi, Malatya, Arapkir, Hekimhan ve Darende’ de ki 1’ er rüştiyede, sırasıyla 118, 91, 23 ve 39 öğrenci okuduğunu kaydetmektedir.⁴⁶

Cuinet, 1892’ de Malatya Sancağı’ nda Müslümanlar’ ın toplam 11 medresesinde 300 öğrencinin bulunduğunu yazmaktadır. Müslümanlar’ ın toplam 6 iptidaiyesinde ise 430 öğrenci okumakta idi. Ona göre Ermeni Gregoryenler’ in 7, Ermeni Protestanlar’ ın da 1 lise ve 1 ortaokulu vardı. Ermeni Katolikler’ in ilkokul sayısı 2 idi. Bu dönemde, Malatya Sancağı’ nda, Latin misyonerlerin ders verdiği 3 okulda toplam 80 öğrenci vardı.⁴⁷

Cuinet’ e göre, 1892’ de Malatya Sancağı’ nda, çeşitli düzeylerdeki okullar ile öğrenci sayılarının dağılımı aşağıda ki tabloda verilen şekliyledir.⁴⁸

Tablo 8: 1892’ de Malatya Sancağı’ nda Çeşitli Düzeylerdeki Okullar ve Öğrenci Sayısı.

Topluluk Adı	Okul Adı	Okul Sayısı	Öğrenci sayısı	
			Erkek	Kız
Müslüman	Medrese	11	300	-
	İptidaiye	6	430	-
Ermeni Gregoryen	Lise ve Ortaokul	7	600	100
Ermeni Protestan	Lise ve Ortaokul	1	20	5
Ermeni Katolik	İlkokul	2	100	30
Latin Misyonerler	-	3	60	20
Toplam		30	1.510	155

Cuinet’ e göre, Darende Kazası’ ndaki toplam 34 okulda, 831 öğrenci okumaktaydı. Bu öğrencilerin 711’ i erkek, 120’ si kızdı. Cuinet’ in verileriyle, 1891’ de Darende Kazası’ ndaki okul ve öğrenci dağılımı aşağıda ki tabloda verilen şekliyledir.⁴⁹

Tablo 9: 1891 Yılı Darende Kazası’ nda Okul ve Öğrenci Sayısı.

Topluluk Adı	Okul		Öğrenci	
	Yüksek	İlk	Erkek	Kız
Medrese	8	-	96	-
İptidaiye (Müslüman)	-	20	458	103
Ermeni Gregoryen	-	4	120	17
Ermeni Protestan	-	2	37	-
Toplam	8	26	711	120
Genel Toplam	34 Okul		831 Öğrenci	

⁴⁶ Yurt Ansiklopedisi; Anadolu Yayıncılık, c.7, s.5407, İstanbul, 1982–1983.

⁴⁷ Yurt Ansiklopedisi; Anadolu Yayıncılık, c.7, s.5407, İstanbul, 1982–1983.

⁴⁸ Yurt Ansiklopedisi; Anadolu Yayıncılık, c.7, s.5407, İstanbul, 1982–1983.

⁴⁹ Yurt Ansiklopedisi; Anadolu Yayıncılık, c.7, s.5407, İstanbul, 1982–1983.

1898 Maarif Salnâmesine göre, Malatya’ da XIX. yy.’ in sonunda 1 idadi ve 1 rüştiye vardı. 1894/95’ te Malatya İdadisi kurulmuştur. Aynı dönemde Malatya Rüştiyesi’ nde 123, Arapkir’ de 67, Arapkir Eskişehir’ de 40, Hekimhan’ da 51 ve Arguvan’ da 35, Darende’ de ise 27 öğrenci vardı.⁵⁰

1898 ve 1903 Maarif Salnâmelerine göre, Malatya Sancağı’ ndaki rüştiyelerle öğrenci sayılarının dağılımı aşağıda ki tabloda verilen şekliyledir.⁵¹

Tablo 10: 1898 ve 1903 Maarif Salnâmesine Göre
Malatya Sancağındaki Rüştiyeler ve Öğrenci Sayıları.

Okul Adı	Öğrenci Sayısı 1898 - 1903	
Malatya İdadisi	Bilinmiyor	Bilinmiyor
Malatya Rüştiyesi	123	Bilinmiyor
Arapkir Rüştiyesi	67	60
Arapkir-Eskişehir Rüştiyesi	40	43
Hekimhan Rüştiyesi	51	61
Arguvan Rüştiyesi	35	Bilinmiyor
Darende Rüştiyesi	27	15
Toplam	343	179

1898 Maarif Salnâmesi’ ne göre, Malatya, Arapkir, Hekimhan ve Darende kazalarındaki medreselerle öğrenci sayılarının dağılımı aşağıda ki tabloda verilen şekliyledir.⁵²

Tablo 11: 1898 Maarif Salnâmesi’ ne Göre, Malatya, Arapkir, Hekimhan ve Darende Kazalarındaki
Medreselerle Öğrenci Sayılarının Dağılımı.

Yer Adı	Medrese Sayısı	Öğrenci Sayısı
Malatya Kazası	5	129
Arapkir Kazası	2	67
Hekimhan Kazası	1	25
Darende Kazası	5	162
Toplam	13	383

1898 Maarif Salnâmesi’ nde, Arapkir’ deki Ermeni Gregoryenler’ in rüştiyesinde 51 erkek öğrencinin okuduğu belirtilmektedir. Ermeni Gregoryenler’ in Darende Kazası’ ndaki 4 ilkokulunda ise 124’ ü erkek ve 49’ u kız olmak üzere 173 öğrenci vardı.⁵³

⁵⁰ Yurt Ansiklopedisi; Anadolu Yayıncılık, c.7, s.5407, İstanbul, 1982–1983.

⁵¹ Yurt Ansiklopedisi; Anadolu Yayıncılık, c.7, s.5407, İstanbul, 1982–1983.

⁵² Yurt Ansiklopedisi; Anadolu Yayıncılık, c.7, s.5407, İstanbul, 1982–1983.

⁵³ Yurt Ansiklopedisi; Anadolu Yayıncılık, c.7, s.5407, İstanbul, 1982–1983.

1970–80 Öğretim Yılında Malatya’ da 839 ilk, 89 orta, 20 lise, 17 mesleki teknik (toplam: 965) okulda 87.751’ i ilk, 31.615’ i ortaöğretimde olmak üzere 119.366 öğrenci okumaktaydı. 2.950’ si ilköğretim öğretmeni olmak üzere 4.211 öğretmen vardı. 1975’ te kurulan İnönü Üniversitesi, Malatya’ dadır. 1982’ de kurulan İnönü Üniversitesi 1982’ de bu Üniversite’ nin 3 fakülte, 2 enstitü ve 1 yüksekokulu faaldi. Buralarda 1.170 öğrenci, 107 öğretim elemanı bulunuyordu. 3’ ü halk, 3’ ü çocuk olmak üzere ilde 6 kütüphane, 7 matbaa, faal 3 sinema, 21 spor kulübü, 7.812 lisanslı sporcu bulunmaktadır. Kayıtlı radyo sayısı 40.229, TV sayısı 19.474’ tür. 7.720 telefon, 14 teleks aboneliği vardır.⁵⁴

5.EKONOMİ

15–17. yüzyıllarda köyde yaşayan, asıl işi çiftçilik olan halk ulaşım imkânlarının kısıtlı olduğu belli merkezler dışında şehirleşmenin pek görülmediği bu tarihlerde toplum hayatını sürdürebilmeleri için bir takım işlerle uğraşıyorlardı. Bunlar içerisinde imam, şeyh fakih ve kethüda gibi köyde yaşayan ailelerden her biri genellikle bir ya da iki ineğe bir çift öküze veya mandaya bazen bir ata ve merkebe, keçilere, koyunlara, tavuklara ve günlük sebzelerini de elde ettiği bir bostana sahiptiler. Hayvanların cinsi bölgelere göre değişmekte idi. Yüksek yaylalarda daha çok keçi koyun ve deve beslenmekte idi. Yapılan bir hesaba göre, Malatya’ da beş kişilik bir ailenin buğday ihtiyacının 1500 kilogram civarında olduğu ve bu buğdaydan çeşitli ürünler elde edilmekteydi. Günümüzde hala bu uygulamalar köylerde hatta şehir merkezlerinde görülmektedir. Hububat ürünlerini işleyen elektrikli değirmenler su ile çalışanların yerini almıştır. Malatya’ da genellikle ahırlar evlerin yanında ya da içinde bulunmaktaydı. İki katlı olan evlerin altında ahır bulunur üstte ise aile fertleri otururlar idi. Köylerde aynı uygulamalarla devam edilmekte idi. Sert kış günlerinde bu sayede hayvanların ısılarından da yararlanılmakta idi. Isınmak için ocakta odun ve tezek yakılmakta idi. Evlerde mobilya yoktu elbiseler için deri çantalar veya ağaç sandıklar kullanılırdı. Hububat et ve kuru meyveler ise özel ambarlarda ve küplerde korunurdu. Köylü kadınlar eğirdikleri ve büktükleri yünlerden elde ettikleri iplikleri çorap örmede kullanırlar pamuklar çıkırıklarda eğildikten sonra el tezgâhlarında dokunarak çeşitli çamaşırlar elde edilirdi. Bu üretim şekli Malatya’ nın tarihi boyunca sürdürülmüştür. Bu

⁵⁴ Yeni Türk Ansiklopedisi; Ötüken Neşriyat A.Ş.Yayınları, c.6, s.2149, İstanbul, 1985.

pamuklar Yeşilyurt ilçesinde mevcut boyahanelerde boyanırdı. Köylüler ve kasabada yaşayanlar kendi ihtiyaçlarını karşılamak için sanayi kollarında diyebileceğimiz saraç, debbağ, kazma, kürek, balta tarlalarının sürülmesi için saban boyunduruk keçecilik kıl ve yün çadır bezlerinin dokunması pamuk ve yün ipliklerin eğrilmesi, boyanması gibi basit anlamda kendilerine yeterli sanayi kolunun yetişmesine zemin hazırlamışlardır. Bunları 16. yüzyıl tahrir defterlerinden anlamaktayız. Bu kolda çalışanlar ve üretim yapanlar mahalle aralarında dağınık olarak çalışmakta idiler. Demir işlerini yakılan kömürlerle büyük körüklerde ısıtarak örslerle döverek şekil vermekte ve alet yapmakta idiler. Malatya demirciler ve bakırcılar çarşısında günümüzde bile bu tip imalatçılar görülmektedir. 1547–1560 tarihli tahrir defterlerinden anlaşıldığı gibi o dönemde kırıshanelerden çıkan kırışler hayvanların bağırsaklarının ve sinirlerinin işlenmesi ile silah yapımında kullanılmıştır. Hallaçlar günümüzde de dokuma sanayinin öncüleri olarak Yeşilyurt bölgesinden yetişmişlerdir. Malatya köyleri pamuğu işleyip bez dokutmak için bu ilçeye getirirler ve dokunan bezlerden çamaşır ve çarşaf yaparlardı. Köylü kadınlar pamuk ipliğini, iplik pazarında daha çok pamukla değiştirirler, pamuğu yeniden iplik haline getirirler ve sonra bunu tekrar pamukla değiştirirlerdi. Böylece Malatya uzun yıllar kapalı bir ekonomi dönemi yaşamıştır.⁵⁵

1880 Mamuret-ül Aziz Vilayet Salnâmesi, Arapkir’ de 1 hükümet konağı, 6 cami, 25 mescit, 12 medrese, 140 çeşme, 20 köprü, 15 değirmen, 8 fırın, 4 kahve, 4 hamam ve 453 dükkân olduğunu yazmaktadır. Arguvan’ da ise, 1 hükümet konağı, 6 mescit, 1 köprü, 10 değirmen, 1 kahve ve 30 çeşme belirtilmektedir.⁵⁶

1907 Mamuret ül-Aziz Vilayet Salnâmesi ise, Malatya Kazası’ nda 50 cami, 40 mescit, 1 medrese, 1 rüştiye, 1 hükümet konağı, 1 postane, 1 hastane, 1 hapisane, 5 hamam, 25 değirmen ile toplam 2.000 dükkân bulunduğunu kaydetmektedir.⁵⁷

1872 Mamuret ül-Aziz Vilayet Salnâmesi, Malatya Sancağı’ nın toplam gelirini 6.830.205 kuruş; toplam giderini de 3.041.966 kuruş olarak göstermektedir. Sancağın gelir kalemleri içinde en yüklüsü, 3.812.884 kuruş ile aşar; gider kalemleri içinde ilk sırayı alanda, 953.097 kuruş ile zaptiye harcamaları idi. 1887 Mamuret ül-Aziz Vilayet Sâlnamesi ise, Malatya Sancağı’ nın toplam gelirini 9.183.009 kuruş; toplam giderini de

⁵⁵ Oğuz.M., Malatya Tarihi ve Sosyo Ekonomik Durumu, ss.287-289, İstanbul, 2000.

⁵⁶ Yurt Ansiklopedisi, c.7., Yay. Anadolu Yayıncılık, s.5419, İstanbul, 1982–1983.

⁵⁷ a.g.e., s.5419.

2.488.891 kuruş olarak belirtmektedir. Aynı salnâmeye göre, yaklaşık 15 yıllık dönemde 4.221.419 kuruş ile aşar yine ilk sırada gelmektedir. 1887’ de Malatya Sancağı’ nın en yüklü gider kalemini de yine, 1.067.722 kuruş ile jandarma harcamaları oluşturmaktaydı.⁵⁸ 1872 Mamuret ül-Aziz Vilayet Salnâmesi’ nde, Malatya Sancağı’ nın gelir kalemleri ile değerleri aşağıdaki tabloda verilen şekliyleydi.⁵⁹

Tablo 12: 1872 Mamuret ül-Aziz Vilayet Salnâmesi’ nde, Malatya Sancağı’ nın Gelir Kalemleri ile Değerleri.

Gelir	Kuruş
Emlak ve Akar Vergisi	1.199.472
Temettü (Kazanç) Vergisi	784.729
Bedel-i Askeriye	184.247
Ağnam Rüsümü (Hayvan Vergisi)	1.238.663
Aşar	3.182.884
Tapu Harçları	86.000
Mahkeme Harçları	62.786
Çeşitli Resimler	32.300
Çeşitli Gelirler	59.124
Toplam	6.830.205

Tablo 13: 1872 Mamuret ül-Aziz Vilayet Salnâmesi’ nde, Malatya Sancağı’ nın Gider Kalemleri ile Değerleri.

Gider	Kuruş
Şeriye Giderleri	62.850
Dâhiliye Giderleri	393.066
Adliye Giderleri	189.020
Maliye Giderleri	125.632
Aylık ve Ücretler	93.553
Vergi Emaneti	249.676
Aşar Giderleri	530.000
Çeşitli Sehimler (Borç Senetleri)	445.072
Zaptiye Giderleri	953.097
Toplam	3.041.966

⁵⁸ a.g.e., s.5419.

⁵⁹ a.g.e., s.5419.

Tablo 14: 1887 Mamuret ül-Aziz Salnâmesi' ne Göre
Malatya Sancağı' nın Başlıca Gider Kalemleri ve Değerleri.

Gelir	Kuruş
Emlak ve Akar Vergisi	1.262.235
Temettü (Kazanç) Vergisi	1.279.267
Bedel-i Askeriye	249.182
Ağnam Rûsumu (Hayvan Vergisi)	1.212.627
İhale Olunan Aşar	4.221.419
Emaneten İdare Olunun Aşar	26.697
Emlak ve Tapu Harçları	46.684
Mahkeme Harçları	94.712
Çeşitli Resimler	32.300
Çeşitli Gelirler	138.472
Maarif ve Hassa Yardımları	651.714
Toplam	9.183.009

Tablo 15: 1887 Mamuret ül-Aziz Salnâmesi' ne Göre
Malatya Sancağı' nın Başlıca Gider Kalemleri ve Değerleri.

Gider	Kuruş
Şeriye Giderleri	61.404
Dâhiliye Giderleri	390.968
Adliye Giderleri	189.452
Maarif Giderleri	29.040
Nafia Giderleri	212.600
Maliye Giderleri	221.836
Maaşlar	6.186
Vergi Emaneti	87.315
Çeşitli Sehimler (Borç Senetleri)	222.318
Zaptiye Giderleri	1.067.772
Toplam	2.488.891

1896 Mamuret ül-Aziz Salnâmesi, yaklaşık 10 yıl içinde Malatya Sancağı' nın aşar gelirinin bir hayli aştığını ortaya koymaktadır. En büyük gelir olmasına karşın, 1896' da

toplanan aşarın değeri ancak 3 milyon kuruşa yaklaşabilmekteydi. 1896’ da en çok yine zaptiye için (826.632 kuruş) harcama yapılmaktaydı.⁶⁰

Tablo 16: 1896 Mamuret ül-Aziz Vilayet Salnâmesi’ ne Göre, Malatya Sancağı’ nın Başlıca Gelir Kalemlerinin Dağılımı ve Değerleri.

Gelir	Kuruş
Emlak ve Akar Vergisi	1.201.624
Gelir	1.037.875
Bedel-i Askeriye	241.669
Aşar	2.983.755
Ağnam Rûsumu (Hayvan Vergisi)	1.023.970
Çeşitli Resimler	108.108
Tapu Harçları	84.000
Mahkeme Harçları	91.000
Çeşitli Gelirler	196.000
Toplam	6.968.001

Tablo 17: 1896 Mamuret ül-Aziz Vilayet Salnâmesi’ ne Göre, Malatya Sancağı’ nın Başlıca Gider Kalemlerinin Dağılımı ve Değerleri.

Gider	Kuruş
Dâhiliye Giderleri	272.003
Şeriye Giderleri	62.614
Adliye Giderleri	177.672
Maliye Giderleri	220.269
Maaşlar	10.114
Çeşitli Giderler	381.174
Jandarma Giderleri	826.632
Zaptiye Giderleri	25.501
Dul ve Yetim Aylıkları	151.850
Toplam	2.127.829

1907 Mamuret ül-Aziz Vilayet Salnâmesi, XX. yy.’ ın başında, Malatya Sancağı’ nın toplam gelirini 7.397.814 kuruş; toplam giderini ise 2.192.608 kuruş olarak kaydetmektedir. Bu veriler, 1896 ile 1907 arasında, sancağın genel gelir ve gider düzeyinde büyük değişiklikler olmadığını ortaya koymaktadır.⁶¹

⁶⁰ Yurt Ansiklopedisi, c.7., Yay. Anadolu Yayıncılık, s.5420, İstanbul, 1982–1983.

⁶¹ Yurt Ansiklopedisi, c.7., Yay. Anadolu Yayıncılık, s.5418, İstanbul, 1982–1983.

Tablo 18: 1907 Mamuret ül-Aziz Vilayet Salnâmesi' ne Göre,
Malatya Sancağı' nın Başlıca Gelir Kalemleri Dağılışı.

Gelir	Kuruş
Emlak ve Akar Vergisi	1.012.583
Temettü Vergisi	2.545.873
Bedel-i Askeriye	414.420
Ağnam Rûsumu (Hayvan Vergisi)	1.129.718
Aşar	2.026.462
Miri Emlak	1.000
Çeşitli Vergiler	67.172
Emlak ve Tapu Harçları	76.700
Mahkeme Harçları	53.050
Çeşitli Gelirler	71.016
Toplam	7.397.814

Tablo 19: 1907 Mamuret ül-Aziz Vilayet Salnâmesi' ne Göre,
Malatya Sancağı' nın Başlıca Gider Kalemleri Dağılışı.

Gider	Kuruş
Şeriye Giderleri	81.046
Dâhiliye Giderleri	208.271
Adliye Giderleri	174.416
Maliye Giderleri	425.624
Maaşlar	20.052
Çeşitli Sehimler (Borç Senetleri)	339.801
Vergi Emaneti	689.801
Çeşitli Giderler	253.597
Toplam	2.192.608

İlin geçimi 20. yüzyılda da esas itibariyle tarım ve hayvancılığa dayanır. İşgücünün %80'2 si tarımdadır. İl gayri safi hâsılasının %33,1' i tarımdan sağlanır. Bu oran Türkiye genel hâsılasının %1,3' üne tekabül etmektedir (1978). Malatya' da 181.596 ha'lık ekilen arazinin % 87,4'ü tahıllara, %7,2' si baklagillere, %4' ü endüstri bitkilerine, %0,1' i yağlı tohumlara, % 1,3' ü yumru bitkiler ziraatına tahsis edilmiştir. Tahıllardan en çok buğday (192.350 ton), arpa (26.361 ton), yağlı tohumlardan ayçiçeği (203 ton), yumru bitkilerden patates (14.785 ton) üretilir. Kayısları ile Türkiye çapında

isim yapan Malatya’ da armut (7.369 ton), elma (8.236 ton), kayısı (29.487 ton), ceviz (4.983 ton), üzüm (30.085 ton) vb. meyveler yetiştirilir. Malatya’ da Türkiye kayısı üretiminin %30’ u elde edilir. Bu kayısların bir bölümü yaş, diğer bir kısmı da kurutularak pazarlanır. Türkiye’ nin mevcut hayvan varlığının %1,1’ i (979,971) Malatya’ dadır. En çok koyun (581.480), kıl keçisi (181.860), inek (105.272) beslenir. Sağılan 493.020 baş hayvandan 66.726 ton süt elde edilir. Fert başına yıllık süt üretim miktarı 109 lt.’ dir. Kümes hayvancılığı ve aracılık da yapılır. 1980’ de 249 ton bal ve 41.484.000 adet yumurta elde edilmiştir. Su kaynaklarından balık üretiminde de yararlanılır. 1978’ de 54.390 kg. 1979’ da 77.950 kg. balık avlanmıştır. Sazan, levrek, alabalık en çok tutulan türlerdir. 1980 sayımında Malatya’ da 2533 traktör, 521 harman makinesi, 2941 pulluk, 477 mibzer, 2174 pulvarizatör, 764 motopomp satılmıştır. Gübre kullanımı yetersizdir: 1980’ de 56.500 ton gübre kullanılmıştır.⁶²

6.MADENLER

M.Ö. IV. Bin yılın sonuna doğru madenciliğin gelişme dönemine girdiği 21 adet kılıç, mızrak, ok uçları, öldürücü tokmak, topuzlara ve harp araçlarına rastlanmaktadır. Kılıçlardan birisinin gümüşle işlenmiş bir biçimde kaplanmış olduğu halde gümüş eşyaya çok az miktarda rastlanmıştır. Burada önemli olan bin husus kaplama sanatının başlamış olduğu dikkat çekmektedir. Silahların bir kısmını bakır, kalay ve arsenik alaşımından yapılmış olduğu arkeologlar tarafından ifade edilmektedir. Bundan da anlaşılacağı üzere Malatya’ da madencilik çok eski dönemlere dayanmaktadır.⁶³

1878 Mamuret ül-Aziz Vilayet Salnamesi, Malatya’ da cevher oranı %15–20 arasında değişen bakır damarları bulunduğunu yazmaktadır. Yörede bol bulunan meşe ve palamut odunu bakırın işlenmesinde kullanılmaktaydı. 1839’ da Vali Hafız Paşa Döneminde bir süre işlenen bakır madeni sonra terk edilmiş, Vali İzzet Paşa Döneminde ise yeniden işletmeye açılmıştır.⁶⁴

M.T.A. tarafından Malatya ili sınırları içinde tespit edilen başlıca maden rezervleri şunlardır: Alüminyum, bakır, demir, krom, manganez asbest, flüorit, profilit ve linyit kömürüdür. Bu madenlerden ekonomik değeri olan ve işletilenler ise, demir, krom,

⁶² Yeni Türk Ansiklopedisi; Ötüken Neşriyat A.Ş.Yayınları, c.6,ss.2149–2150, İstanbul,1985.

⁶³ Oğuz.M., Malatya Tarihi ve Sosyo Ekonomik Durumu, s.37, İstanbul, 2000.

⁶⁴ Yurt Ansiklopedisi, c.7., Yay. Anadolu Yayıncılık, s.5421, İstanbul, 1982–1983.

asbest, profilit ve linyit kömürüdür. Yeraltı kaynak suları bakımından önemlidir. Merkez ilçedeki Aşağı İspendere Kaplıcasından içmece olarak da yararlanılır. Sıcaklığı 29°C' ye varan bu kaplıcadan başka İl' de Balaban İçmecesesi (Darende), Harapşehir İçmecesesi (Doğanşehir), Kuluncak Kaplıcası (Hekimhan), Rötükan Madensuyu (Merkez İlçe) vardır.⁶⁵

7.SANAYİ VE TİCARET

Malatya şehri etki alanı itibari ile Roma Döneminde Kral Yolu' nun Selçuklu devrinden itibaren Basra' dan Bağdat yoluyla Malatya, Sivas, Tokat üzerinden Samsun' a (kuzey-güney yolu) Malatya, Sivas. Ankara üzerinden İstanbul' a ulaşan (doğu-batı yolu) çeşitli taciri kervan yollarının Malatya' dan geçmesi şehrin her döneminde ticari hareketliliği artıran bir özelliği olmuştur. Bu husus kervan yollarından ticari eşya taşıyan kafilelerin ve yolcuların şehir ve civarından geçtikleri Malatya' da ve yakın çevresinde bulunan kervansaray ile hanların mevcudiyetinden anlaşılmaktadır.⁶⁶ Bunun neticesi olarak fazla gelişme göstermemiş olan bu şehirlerin nüfusları 100.000' i aşmış idi. Kervan yolları vasıtası ile Arap tüccarları yukarı Dicle üzerindeki diğer şehirlere ve bu sınır üzerinde doğu eyaletlerinin temel şehri olan Malatya' ya mal götürüyorlardı. İbn Havkal' a göre bu kervan ticaretinde pek çok Müslüman tüccar bilhassa Trabzon' da faaliyet göstermekte idi. Ticaret her şeyden önce taşımayı gerektiren bir faaliyetti. Bu kadar geniş bir saha içerisinde önemli bir merkez olan Malatya' da ticaret faaliyetleri ve bu faaliyetlere bağlı olarak meydana gelen ticari fonksiyonlar şehir hayatının en önemli esaslarından birisini teşkil etmiştir. Malatya şehrinin XVI. Yüzyıl boyunca devam eden ticari-iktisadi canlılığını XVII. Yüzyıla da taşıdığı görülür.⁶⁷

Sanayi Cumhuriyet devrinde büyük bir gelişme göstermiştir. Doğu Anadolu Bölgesi' nin en önemli sanayi merkezlerinden olan İl' de Sümerbank' a ait pamuklu dokuma, şeker, sigara ve un fabrikaları mevcuttur. 1978' de il gayri safi hâsılasında, sanayinin payı 17,8' di. İşgücünün %6' sı bu sektörde bulunuyordu. % 17,8' lik nispetin %16,6' sı imalat sanayine aittir. (işgücünün %4,3' ü).⁶⁸

⁶⁵ Yeni Türk Ansiklopedisi; Ötüken Neşriyat A.Ş.Yayınları, c.6,s.2150, İstanbul,1985.

⁶⁶ Gögebakan, G., 16. Yüzyılda Malatya Kazası, s. 98, Malatya, 2002.

⁶⁷ Gögebakan, G., 16. Yüzyılda Malatya Kazası, s. 99, Malatya, 2002.

⁶⁸ Yeni Türk Ansiklopedisi; Ötüken Neşriyat A.Ş.Yayınları, c.6,s.2150, İstanbul,1985.

Malatya' nın Türkiye sanayi hâsılasındaki payı %1' den azdır. Bu sanayi işçi sayısı, katma değer ve ödemeler bakımından % 98 devlet sektörü ağırlıklıdır. Gayri safi hâsılasında ticaretin payı %10,9; ticarete çalışanlar, faal nüfusun %4,6' sı idi (1980). 39 banka şubesi ilde faaliyet göstermekte idi. Ticaret ve sanayi odasına kayıtlı 3150 üye vardı. Malatya ihracat yapabilen bir ticaret merkezidir.⁶⁹

8.ULAŞIM

Doğu Anadolu Bölgesi'ni Akdeniz ve İç Anadolu Bölgesi' ne bağlayan tabii yollar üzerinde bulunan Malatya' da ulaşım kara, demir ve havayolları ile sağlanır. Milletlerarası E-391 numaralı karayoluyla güneyde Akdeniz Bölgesi' ne, Doğuda Elazığ ve Tunceli üzerinden milletlerarası E-23 numaralı karayoluna bağlı olan Malatya, 60 numaralı devlet yoluyla batıda Kayseri' ye irtibatlıdır. Haydarpaşa-İran demiryolu üzerinde bulunan Malatya, ayrıca demiryoluyla Güneydoğu ve Akdeniz bölgelerine bağlıdır. Malatya havaalanı ili büyük merkezlere bağlar. Karayolundan Ankara' ya 683 km. İstanbul' a 1.121 km. mesafededir.⁷⁰

9.TURİZM

Tabii ve tarihi zenginlikleri turizm açısından önemlidir. Hititlere ulaşan tarihi, çeşitli milletlere ait tarihi eserleri, Aspuzu, Sürgü, Pınarbaşı, Asude Çağlayanı (Darende) gibi mesire yerleri, İspendere Kaplıcası, Malatya Müzesi ilin görülmeğe değer yerleridir.⁷¹

10.MALATYA' NIN TARİHİ GELİŞİMİ

10.1.Hititler Devri

Malatya' nın yazılı tarih öncesi dönemlerini aydınlatacak bilgiler, 1932' den beri aralıklarla yürütülen Arslantepe kazılarında ve son yıllarda yapılan Aşağı Fırat Havzası yüzey araştırması ve kazılarında elde edilmektedir. Arslantepe, Doğu Anadolu için Son Kalkolitik (Bakırtaş) Dönem' den İslam çağlarına değin kesintisiz sayılabilecek bir katmanlaşmayı göstermesi açısından önemlidir.⁷²

⁶⁹ Yeni Türk Ansiklopedisi; Ötüken Neşriyat A.Ş.Yayınları, c.6,s.2150,İstanbul,1985.

⁷⁰ Yeni Türk Ansiklopedisi; Ötüken Neşriyat A.Ş.Yayınları, c.6,s.2150,İstanbul,1985.

⁷¹ Yeni Türk Ansiklopedisi; Ötüken Neşriyat A.Ş.Yayınları, c.6,s.2150,İstanbul,1985.

⁷² Yurt Ansiklopedisi; Anadolu Yayıncılık, c.7, s.5410, İstanbul, 1982-1983.

Malatya çevresinin, çok eski devirlerden beri, iskân edilmiş olduğu muhakkaktır. Malatya ovasında bu eski yerleşmelerin bakiyeleri olan müteaddit (birçok) suni tepelere (höyük) rastlanıldığı gibi, civarda da bir takım megalitik bakiyelere rastlanmaktadır. Bu bakımdan dikkati çeken nokta, Malatya civarında ki en ehemmiyetli beşeri tesislerin ovanın güney kenarından pek uzaklaşmamış olması ve şehrin bu kenar boyunca birkaç defa yer değiştirmekle beraber, isminin bütün tarih devirlerinde hemen hemen aynı olarak kalmış bulunmasıdır.⁷³

Şehrin ilk mevzii olarak tespit edilen yer, bugünkü Malatya' nın 4 km. kadar kuzeydoğusunda bulunan Orduzu adlı bir köy (1.950' de 2.269 nüfuslu) arazisi dâhilinde Arslan Tepe adı verilen höyüktür. Aşağı yukarı 180x250 m. ebadında bu beyzi şekilli tepe, ova üzerinde 30 m. kadar yükselir. ⁷⁴Atatürk' ün girişimi ile “Societe des Etudes Hittites et Asianiques” tarafından 1932, 1933 ve 1938 senelerinde yapılmış olan hafriyat, Arslan Tepe' nin daha neolitik devirde iskân edilmiş olduğunu gösteren izleri, Alişar' da bulunanlara benzeyen siyah seramik parçaları meydana çıkarmıştır. İşte bu tepenin daha ziyade üst kısımlarında yapılan hafriyat, XIII. (m.ö.) asra ait bir Hitit Sarayı ile daha sonra bir Asur valisi tarafından inşa edilmiş başka saraya ait bakiyeler, heykeller ve kabartma resimler meydana çıkartmıştır. Heyet reisi L.Delaport, bu Hitit şehrinin ilk bilinen ismini Hititçe ve Çivi yazısı ile yazılmış olarak, Maldiya (Maldija) şeklinde tespit eder. Hitit şehrinin, neolitik döneme ait ilk yerleşme noktası olduğu anlaşılan Arslan Tepe' ye dikkati çeken ilk hadise, öteden beri bu höyüğün toprağını tarlaları için gübre veya yapı malzemesi olarak kullanan yahut da arasında yapı taşı arayan köylülerden birinin burada bulmuş olduğu ⁷⁵“Arslan Avı” sahnesini ihtiva eden kabartma bir resimdir. XX. asrın başlarına doğru **L.Messerschmitt** Arslan Tepe' de bulunan Hitit sütunlarından bahsediyordu. 1907' de Arslan-Tepe, Beyrut Fransız Üniversitesinden Rahip S.Ronzevalle, Harput' tan H.H.Riggs ve Amerika' nın Cornell Üniversitesine mensup bir arkeoloji araştırma heyeti tarafından ziyaret edilerek, bazı kabartma resim ve heykellerin taslak ve fotoğrafları alınmış, çok daha yakın bir zamanda, 1928 senesi yazında da tepenin planı **H. Von der Osten** tarafından çizilmiş idi.⁷⁶

⁷³ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi,c.7., s.227, Ankara,1988.

⁷⁴ Göyünç, N. Malatya' dan Görüş, s.1, İstanbul, 1985.

⁷⁵ Göyünç, N. Malatya' dan Görüş, s.3, İstanbul, 1985.

⁷⁶ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi,c.7., s.227, Ankara,1988.

Hitit devrine ait Malatya' nın tarihi, şehrin dâhil bulunduğu bölgede tesadüf olunan, bazıları üzerinde ki hükümdar ve yer isimleri sayesinde kısmen teşhis edilebilen ve şimdi çoğu Ankara' nın Bedesten binasında ki Eti müzesinde muhafaza olunan Hitit yazılı heykeller sayesinde, bir dereceye kadar, aydınlanmış durumdadır. Anlaşıldığına göre, XII. asır başlarına kadar Anadolu' nun büyük Hitit Devletine bağlı bulunan Malatya, adı geçen imparatorluğun M.Ö. 1192' ye doğru ortadan kaldırıldığı sırada, hükümdar hanedanına mensup bir şahsın kurduğu küçük bir devlete merkez olmuştur. Bu devletin başına geçen ilk hükümdarlar hükümdarlık sahalarının çok daralmış olmasına rağmen, kendilerini hala büyük Hatti Kralı sayıyorlardı. Bir Asur vesikasında 1114 -1116 senesine doğru, hükümdar Tiglat-Pileser I.'nin Milidia veya (Melid) üzerine yürüdüğü, halkını asi ve kibirli olarak vasıflandırmakla beraber, onlara acıyıp, kendilerinden rehin aldığı ve "Büyük Hatti" ye ait telakki edilen şehri vergiye bağlayarak, geri döndüğü yazılmaktadır. H.Bossert, Malatya ve çevresinde ele geçmiş hiçbir hiyeroglif metninde "Büyük Hatti" tabirinin kullanılmadığına dayanarak, bunların 1114 (m.ö.) tarihinden sonra olduğu neticesine varmaktadır. Bu yazar 1115–675 (m.ö.) yılları arasında geçen takriben 440 yıllık müddet içinde, Malatya' dan 23 hükümdar adı tespit etmektedir. Bundan sonra Malatya' nın bir müddet Kargamış Krallığına tabi olduğu anlaşıyor. British Museum' da saklı bir Kargamış kitabesinde, bu kitabenin müellifi bulunan Sasa kendisini aynı zamanda Hitit yazısında " Dana Ayağı Şehri" olarak temsil edilen Malatya' nın da kralı olarak göstermekte, bu vaka 1889' da miralay Wilson' un Gürün yakınında bulduğu kaya kitabesi ile de desteklenmektedir. Bu kitabeyi yazdıran şahsiyet kendisini " Kargamış ve Dana Ayağı şehrinin kahraman kralının torunu" olarak takdim eder. H.Bossert, kitabenin üslubuna göre, Malatya ülkesinin bir Kargamış Kralı tarafından zabtını X. Asra koymaktadır. IX. asırda Asurluların yeniden Malatya üzerine yürüdüklerini görüyoruz. 853 (m.ö.) yılına ait bir Kerkük taş yazısı, Milidya' nın hâkimi Lalli (lalla) nin III. Salmanasar' a vergi verdiğini anlatmakta, Salmanasar' ın 844' te tekrar Malatya üzerine yürüyüp, şehri vergiye bağlayarak 835' te bu hedefe doğru bir sefere daha çıktığı anlaşılmaktadır. Van Gölü Havzasında kuvvetle tutulmuş olan Hald (Urartu) devleti, asrın sonuna doğru, Asurluları telaşa düşürmeye başlıyor. 804' e doğru Urartu Kralı Menua Fırat' ı aşp, o sırada başında Sule-Havali' nin bulunduğu şehri vergiye bağlıyor. Bunu takiben, Malatya hâkiminin Hamat Kralı Zakir' e karşı bir ittifaka dâhil olduğu biliniyor. Pogron' un Halep civarında Afis' te bulunduğu, adı geçen krala ait bir kitabede M-l-z

(son harfin okunuşu kati değil) memleket adı ile geçen şehrin Malatya olması muhtemel görünmektedir. Malatya, kısa süren bir istiklal devresinden sonra, VIII. asır ortalarında Urartu Kralı I. Argisti' nin hücumuna ve Saha' nın oğlu Hila-Ruvata zamanında III. Sardur' un istilasına uğruyor. 743' te Malatya hükümdarı Sulumeli (Sulumal), adı geçen Sardur' a tabii olarak görülmektedir. 732' de Sulumeli, Malatya üzerine yürüyene, fakat Fırat nehrini geçemeyerek, şehirden vergi almakla iktifa eden Asur hükümdarı II. Sargo' nu Gunzinanu' yu Malatya' nın başından kovarak yerine Tarhunazi (Tarhun)' yi getiriyor; fakat kendisine karşı bir isyan hareketini bahane ederek, 710' da Meliddu' yu muhasara ve zapt ediyor ve halkını şehirden çıkartıp, Tarhun ile beraber, Asurî diyarına tehcir ediyor ve buraya Basra Körfezi taraflarından esir aldığı halkı yerleştiriyor.

Sargon ile beraber Malatya başında askeri bir vali bulunan bir Asurlu şehri haline konuluyor. **L. Delaporte**, Sargon devrinde Arslantepede bir Asur sarayı inşa edildiğini söylemektedir. Bunu takip eden devirde mahalli sergerdelerin teşviki ile küçük kalkınmalar olmuş ise de, Asur Devleti yıkılıncaya kadar bu hareketler her halde başarı ile neticelenmemiştir. **H.Bossert'** in belirttiği gibi, Malatya bölgesinde heykel ve kabartma eserler ve kaya yazıları meydana getirilmemiştir. Malatya' nın tarihi, bunu takip eden asırlarda karanlıklara dalmaktadır. VII. asırda, Asur Devletinin yıkılması sırasında, şehrin terkedilmiş olduğu ileri sürülmektedir. Bununla beraber ilk Malatya' nın yerinin terk edilmesinden, halkın ova içindeki başka iskân yerlerine dağılmış bulunması manasını çıkartmak daha doğru olur. Ne olursa olsun, miladın ilk asrına doğru bir Roma askeri karargâhı olarak yeniden kurulacak olan şehrin hemen-hemen aynı ismi almış bulunması, kadim Malatya'nın hatırasının hiçbir zaman tamamıyla unutulmadığına isabet eder. **Strabo**, (XII, 534,537), Melitene ismi ile bir bölgeyi adlandırmakta, buranın bağlarında yetişen üzümlerden yapılan şarapları övmekte, fakat burada bir şehrin mevcudiyetine işaret etmemektedir. Fakat Plinius' un kuruluşunu Semiramis'e atfettiği Melita hiç değilse, kadim şehrin adının bekasına bir şahittir. Bu son isim, başka kaynaklarda rastlanmamakla beraber, Hitit şehri harap olduktan sonra, adının da beraber silinmediğini göstermek bakımından bir kıymet taşır. Romalıların kurduğu şehre, daha ziyade bölgenin adı olan, Melitene isminin verilmesi adet olmuş ise de, İslam hâkimiyeti altında kullanılmaya başlanan ad yeniden kadim isme yaklaşmıştır.⁷⁷

⁷⁷ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi,c.7., ss.227-228, Ankara,1988.

10.2.Roma Dönemi

Miladın ilk yıllarında yaşamış olan ünlü Eskiçağ coğrafyacısı Amasyalı Strabon eserinde Malatya' nın Catonie ve Fırat nehri arasında kurulmuş bir şehir olduğunu Kommagene yakınında bulunduğunu askeri bir garnizon halinde Romalı askerlerin yerleştirilmiş olduğunu yazmaktadır. Halkının Kappadokia halkından ayrı ve farklı olup bu bölgenin ormanlarla kaplı olduğundan söz etmektedir. Malatya' nın kurulduğu ovanın adını Catonie olduğunu yazan Strabon bölgede iki önemli kaleden söz etmektedir. Bunlardan birisinin Daskartum (Arapkir), diğerinin de Tomisa Kalesi olduğunu bildirmektedir.⁷⁸

Kuruluş mevkiinde, çeşitli asırlar boyunca oynamaya namzet bulunduğu rol ve müdafaaya uygunluğunun mevcut görünmeşi ile dikkati çeker. Gerçekten kadim Hitit Beldesinin 4 km. kadar kuzeyinde, bugünkü Malatya' ya nispetle 100 m. kadar alçakta düzgün bir hat ile 10 km. kuzeydoğuda kalan Fırat vadisine nazaran, 100 m.' den fazla yüksekte olan bu mevki, eski kaynaklarında işaret ettiği gibi, basık ve tamamıyla açık bir yerdedir. Buna göre, onu kuranların, Toros kütesinin geniş seddi önünde, doğudan gelen istila yollarının aştığı geçide yakın, suyu bol, iâşe imkânları müsait bir mahalde geçici bir askeri karargâh tesisi ile yeterli olmaları muhtemeldir. Zamanla etrafında nüfus toplanmak suretiyle, bu karargâh şehirleşme eğilimi gösterince, onu müdafa bakımından daha elverişli bir yere taşımak külfetine katlanılacağı yerde, doğrudan doğruya bulunduğu yerde müstahkem bir şehir tesis etmek ve bunun korunması için, muhafız kuvvetlerinin çokluğu ile kalenin çifte sur ve hendeğine ümit bağlamak yolunun tercih edilmiş olduğu düşünülebilir.⁷⁹

Malatya imparator Titus Devrinde bir Roma lejyonuna (Legio XII Fulminata) karargâh oldu.⁸⁰ Bu askeri kuvvete verilmiş olan ve daha ziyade cengâverlik vasıflarını belirtmesi lazım gelen unvanın İmparator Marcus Aurelius zamanında, bunların tamamıyla Hristiyanlardan mürekkep olması neticesinde, savaş meydanında düşmanlarının ilahi bir müdahale, gökten inen yıldırım ile imha edilmesi suretinde te'vil olunduğu malumdur. **Procopius'** e nazaran, Melitene Trajanus (98–117) devrinde büyüyerek, şehir haline geldi. Yani, muhtemel olarak, tahkimat ile korundu; Diocletianus (284–305)

⁷⁸ Oğuz.M., Malatya Tarihi ve Sosyo Emonomik Durumu, s.64, İstanbul, 2000.

⁷⁹ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi,c.7., ss.227-228, Ankara,1988.

⁸⁰ Oğuz.M., Malatya Tarihi ve Sosyo Emonomik Durumu, s.65, İstanbul, 2000.

zamanında ehemmiyeti arttı. İmparator Constance' ın yaptırdığı surlar 532' de imparator Justinianus tarafından tamamlandı ve şehir III. Ermeniye' nin eyaletine merkez oldu.⁸¹

Roma İmparatorluğu' nun M.S. 395 yılında ikiye ayrılması ile Malatya doğu Roma' nın payına düşmüştür. Roma' nın doğu hududu M.S. 363 tarihinden 603 tarihine kadar Fırat nehrinin batı kıyısından geçmekte idi. Malatya gerek Romalılar ve Gerekse Bizanslılar zamanında hudut şehri özelliğini taşımıştır. Bundan dolayı şehir daima harp sahası içinde yer almıştır.⁸²

Roma Devrinde Malatya' nın önemi imparatorluğun hudutları yakınında yer almış olması ile izah edilir. Bu durumda Malatya I.-VII. (m.s.) asırlar arasında, bilhassa Sasani İmparatorluğuna karşı bir hudut kalesi oldu. Sürekli hücumlara uğradı ve son olarak, ⁸³Justinian' ın şehri kuvvetlendirmesinden yarım asır geçmemişken (575 sonbaharında) Malatya civarında büyük zayıata uğramış bulunan I.Husrav tarafından intikam maksadı ile yıkıldı. VII. asrın ortalarından itibaren Fırat boylarında Roma İmparatorluğunun karşısına İslam Orduları çıktı.⁸⁴ Hz. Ömer devrinden itibaren halifelerin ülkesi ile Bizans topraklarını birbirinden ayıran bölgeye Avasım adı verilmiştir. Avasım kelime anlamı ile “Koruyanlar, istihkâmlar” denilmektedir.⁸⁵ Malatya asırlar boyunca elden ele geçti; birçok defa tahrip edilmekle beraber, yeniden canlanmak suretiyle, sınırlar üzerindeki rolünün önemini belirtti. Abbasi hilafetinin ve Doğu Roma İmparatorluğunun kuvvetten düştüğü çağlarda, zaman zaman bu ara bölgede kurulan geçici küçük devletlerin idaresine girdi.

XI. asrın ikinci yarısında Malatya çevresinde Danişmentliler ve Selçuklular ile Türk hâkimiyeti belirdi. 1071 Malazgirt Savaşı Anadolu' nun kapılarını tamamen Türklere açmış ve imparator esir edilmiştir.⁸⁶ Bununla beraber, XVI. asrın başlarında (1516) Osmanlı Devleti hudutları içine girinceye kadar, muhtelif nüfuz mıntıkları arasında bir

⁸¹ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi,c.7., s.229, Ankara,1988.

⁸² Oğuz.M., Malatya Tarihi ve Sosyo Emonomik Durumu, s.37, İstanbul, 2000.

⁸³ Oğuz.M., Malatya Tarihi ve Sosyo Emonomik Durumu, ss.69-71, İstanbul, 2000.

⁸⁴ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi,c.7., s.229, Ankara,1988.

⁸⁵ Oğuz.M., Malatya Tarihi ve Sosyo Emonomik Durumu, s.70, İstanbul, 2000.

⁸⁶ Oğuz.M., Malatya Tarihi ve Sosyo Emonomik Durumu, ss.106-107, İstanbul, 2000.

göç sahası olan çevresi ile beraber, yine sık sık el değıştirdi ve oynamış olduğu hudut şehri rolü son buldu.⁸⁷

Malatya' nın o zamana kadar sağlam tutulan, tahrip edildiği zaman ilk fırsatta tamir edilen kalesi de, artık kendi haline bırakılarak, harap oldu. XVII. asra ait eserlerde, **Cihannümâda** harap olmağa yaklaştığı kaydedilen kale, Evliya Çelebi tarafından kuvvetli bir yapı gibi gösterilmekte ise de, memleket “iç el” olduğundan ancak, 70 kadar neferi bulunduğu ilave olunmaktadır. Adı geçen seyyah o kadar geniş bulmadığı surun çevresini 5.100 adım olarak kaydedip, şehrin 32 mahalleye (yedi Ermeni mahallesi) ve bölünmüş, 5.265 evinden çoğunun kale dışında bağ ve bahçeler içine kurulmuş olduğunu, dış mahallelerin etrafında kale duvarı bulunmamakla beraber, geceleri kapanan kapıları mevcut bulunduğunu söylüyor. Yine bütün eski eserlerde Malatya' nın bol kaynaklı dereler ile sulanan geniş bahçelerinden bahsedilmekte ve yaz mevsiminde halkın umumiyetle bahçelere göçtüğu bildirilmektedir. **Evliya Çelebi**, bahar gelince, bütün halkın 8 ay müddetle Aspuzu bağlarına göç ederek, şehirde ancak dışarıdan gelenlerin, bazı tüccar ve Hristiyanların ve 300 kadar bekçinin kaldığını kaydeder. **Cihannümâ** ise, meyve mevsiminde 3–4 ay bağlara göçen halktan bazılarının gündüzün şehre gelerek, ikindi vaktine kadar kalıp, akşamüstü yine bağlara döndüklerini, gece şehri 5–10 bekçinin beklediğini yazar. Şehir ve bağları hakkında verilen izahattan, zaman geçtikçe, esasen mevki az çok bataklık havası fena olan asıl Malatya' nın ihmal edilerek, Aspuzu ve bağlarında devamlı bir yerleşmeğe doğru temayül olduğu ve yazlıkta ki evlerin derme çatma yazlık meskenlerden mürekkep, basit bir sayfiye halini tedricen kaybettiği anlaşılmaktadır. Cihannümada şehir ile bağlar arasında 15 köy bulunduğu söylendiğine göre, daha o sırada, bağlar kısmen devamlı iskan sahası olmuş sayılabilirdi. Evliya ÇELEBİ Aspuzu bağlarında 600 kadar dükkân bulunduğunu kaydettikten sonra, burada şehirdekinden daha mükemmel binaların mevcudiyetini bildiriyor. Eski Malatya XIX. asrın başlarında çok harap bir hale gelmiş idi. Halk senenin büyük kısmını geçirmekte olduğu bağlara büsbütün yerleşmek temayülü gösteriyor, oradaki evleri imar ve şehirdekileri ise, ihmal ediyordu. 1835 senesinde Malatya' yı ziyaret etmiş olan **J.Brant** şehri salgın hastalıklardan ve eşkıya tecavüzlerinden perişan bir halde bulmuş idi. Eski Malatya' nın belki de mukadder olan terk edilişı XIX. asrın ortalarına doğru vukua gelen bir hadise yüzünden, çabuklaştıırıldı.

⁸⁷ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitil Basımevi,c.7., ss.0228-229, Ankara,1988.

Şöyle ki, 1838 senesi yazında şarki Anadolu’ da ki kuvvetlere kumanda eden Hafız Paşa, karargahını Mezra (Elazığ)’ dan Malatya’ ya nakletti. Burada askerleri barındıracak ev bulunmadığı için, bunlar halkın bağlara geçmek suretiyle boş bıraktığı şehir evlerine yerleştirildi. Hafız Paşa kuvvetleri 1838/1839 kışında Malatya’ yı terk etmedikleri için, bağ mevsimi sonunda şehre dönmeleri mutad olan Malatyalılar, kış mevsimini de Aspuzu Bağlarında geçirmek zorunda kaldılar. Ertesi sene Hafız Paşa, kuvvetleri Mısırlılar ile Nizip’ te savaşmak üzere, şehri terk edince, askerin ahşap aksamını yaktığı, kerpiç duvarlarını tahrip ettiği evler, eski sahipleri tarafından, bir daha imar edilmedi ve bağlardan şehre dönülmedi. Bundan sonra Malatya’ ya “Eski Şehir” denildi ve Malatya adı yavaş-yavaş Aspuzu bağlarına intikal etti; daha yakın zamanlarda ise “Eski Şehir” yerine “Eski Malatya” adı kaim oldu.⁸⁸

Malatya’ nın yer değiştirmesi hadisesine, o sırada Hafız Paşa’ nın erkân-ı harbiyesine mülhak bir zabıt (sonradan mareşal) olan H. von Moltke⁸⁹ şahit olmuş idi. Moltke, 1838 Martında Malatya’ yı ziyaret ettiği sırada, burayı 5000 kadar kerpiç evden mürekkep büyük bir şehir olarak tarif etmekte, evlerin düz damları gibi, hamam ve cami bakiyelerinin de aynı balçık ile sıvalı olduğunu, bu yüzden bütün şehrin esmer bir renk taşıdığını söylemekte idi. Aynı senenin Ağustosunda buraya tekrar geldiğinde, Malatya’ yı, içinde ne erkek, ne kadın, ne de çocuk bulunan ve yalnız askerlerin barındığı, tek bir kışla haline gelen bir şehir olarak bulmuş idi. Şehrin 12.000 nüfusu kışı bağlarda ki evlerinde geçirmeğe mecbur tutulmuş idi. 1839 senesi mayısında buradan geçen İngiliz seyyahı **W.F. Ainsworth**, askerlerin terk ettikleri şehirde, yarı harap bir halde, ancak 500 kadar ev kaldığını söylüyordu. Bu hadisenin vukuundan evvel esasen Malatya pekiyi bir durumda değil idi. Bir yaz mevsiminde, şehir halkının bağlara çekildiği sırada, buraya gelmiş olan **Ch.Texier**, kervansarayların ıssız, pazarların boş, evlerin yarı yıkık ve havanın kötü olduğunu söyledikten sonra, yakında Malatya’ nın bir şehir olmaktan çıkacağı hükmünü veriyor; bununla beraber, şehrin nüfusunu, dağınık yaşadıklarından tahmini güç olmakla beraber, birkaç nizamiye alayının da ilavesi ile, 30.000 kadar gösteriyor, Hristiyanların mevcudunu, umumiyetle Ermeni olmak üzere, bu nüfusun üçte birine yakın olarak, kabul ediyordu.⁹⁰

⁸⁸ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi, c.7., s.230, Ankara,1988.

⁸⁹ Oğuz.M., Malatya Tarihi ve Sosyo Ekonomik Durumu, s.340, İstanbul, 2000.

⁹⁰ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi, c.7., s.230, Ankara,1988.

XIX. asrın sonuna ait kaynaklar, “Eski Şehrin” nüfusunu en fazla 200–300 hane halkından ibaret gibi kaydeder. **Wünsch’ ün** tasvirinde, burada ancak birkaç sefil kulübe, büyük, fakat yıkık bir han, iki cami ve çepeçevre yıkık kuleleri ile henüz oldukça iyi muhafaza edilmiş surlardan başka bir şey yok idi. Şehrin sakinlerinden çoğu tarafından terk edildikten bir asırdan fazla müddet geçtiği zamanımızdaki durumuna gelince, bugün kısmen otların altında kalmış olan surları, bir taş ve toprak yığını halini almış kadim mesken ve abideleri ile, Eski Malatya’ nın bir harabe manzarasını göstermesi tabii ise de, bu harabeler arasında, ekserisi tek katlı ve kerpiçten yapılmış olsa bile, 3 mahalle halinde, 500 kadar evde 3.000’ i aşan nüfus yaşamakta, halk, başta kayısı olmak üzere, meyve, sebze, tütün, afyon ve hububat yetiştirmekle geçinmekte, ayrıca burada bir tuğla imalathanesi bulunmaktadır. Bu suretle eski Malatya’ nın, büyük bir şehir olduğu unutulmakla beraber, münbit topraklar üzerinde oldukça çok sayıda bir zirai nüfus besleyecek, büyük bir kır yerleşmesi durumunda tutunduğu görülmektedir.⁹¹

Eski Malatya’ da ki abideler **A.Gabriel** tarafından tetkik edilmiş olup, metinlerin zikrettiği önu hendekli çifte surlar ancak seçilmekte, Evliya Çelebi’ nin zikrettiği dört kapının yeri yalnız tahmin edilmekte, surlar, kısmen toprak ile örtülü taş yığınları halinde, şerhin iki kenarı düz, diğer iki kenarı az-çok intizamsız müstatil sahası etrafında, kısmen takip olunabilmektedir. Surların kuşattığı sahanın ortasına doğru, Eski Malatya’ nın en ehemmiyetli abidesi olan Ulu Cami yer almaktadır. 33x50 m. ebadında müstatil şekilde olan, ortasında yine bu şekilde bir avlu, şarkta genişlikleri gayri müsavi kemerli iki kanat ihtiva eden caminin biri garpta, diğeri şark duvarının cenup müntehasında iki kapısı olup, bunların birincisi üzerinde bulunan 645 (1247) tarihli kitabe, binanın İzz al-Din Keykavus b. Keyhüsrev devrinde, Şihab al-Din İlyas b. Aibi Bakır tarafından Hüsrev isminde bir mimara yaptırılmış olduğunu meydana koymaktadır. Şark kapısı üzerindeki 672 (1273-1274) tarihli kitabe ise, bir tamire delalet etmektedir. A.Gabriel’ in müşahedelerine göre, caminin eyvan kısmı, kubbesi ve garp cephesi kısmen çini ile kaplı olmak üzere, tuğla ile itinalı ve zarif bir şekilde inşa edilmiş olup, cenahlarda ki ve şark tarafında ki taş yapı sonradan, tamir maksadı ile, eklenmiş olacaktır. Üst kısmı yıkılmış olan üstüvani tuğla minarede binanın en eski kısımları ile aynı zamana ait görünmektedir. Ulu caminin minberi sonradan Ankara’ ya nakledilmiştir. Binaya bugünkü heyeti veren son esaslı tamir XIV. veya XV. asırlarda

⁹¹ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi, c.7., s.230, Ankara,1988.

yapılmış olmalıdır. Adile camiine ait bir kitabe, bu binanın al-Malik al Aşraf maiyetinden Hasan b.Abd Allah tarafından 775 (1373–1374) tarihinde yapıldığını göstermektedir. Osmanlı devrinden kalma binaların en ehemmiyetlisi Murad IV.’ ın silahdarı Mustafa Paşa’ nın yaptırmış olduğu kervansaray olup, 68x76 m.lik müstatil bir saha ihtiva etmektedir. Yapının kemerli büyük salonu henüz olduğu gibi durmakta, yalnız avluyu kuşatan inşaat, kısmen yıkılmış bulunmaktadır.⁹²

10.3.Yeni Malatya

Osmanlı devrine ait hemen bütün kaynaklarda bugünkü Malatya’ nın yerinde Aspuzu (değişik şekilleri Aspuzan, Asbuzu, Aşpuzu, Aspuz⁹³) bağlarından bahsedilmekte, bol sudan faydalanan bahçeleri övülmektedir. Gerçekte çıplak bir dağın eteğinde ve bozkır kenarında yekpare bir yeşillik halinde uzanan Malatya bağları arasında, Aspuzu’dan başka, daha bir takım iskân nüveleri bulunuyordu ki, bunlar şimdi kısmen şehrin bünyesi içine katılmış olup, bir kısmı da dış mahalle durumunda baki kalmıştır ki, bunlara misal olarak, şehrin garbında Derme kanalı boyunca sıralanan Tecde, Barguzu, Kılayık, İsmet-Paşa (5.600 nüfuslu bir nahiye merkezi), Gündüz-Bey (yahut Kündü-Bey, 2.100 nüfuslu) köy ve kasabaları sayılabilir.⁹⁴

XIX. asrın ortalarına doğru Malatya’nın nüfusu hakkında çeşitli rakamlar verilmekle beraber, bunlar arasında V. Moltke’ nin şehri terk ederek, kışı balarda geçirmek zorunda kalanlara ait olmak üzere, ileri sürdüğü 12.000 sayısını doğruya yakın telakki etmek mümkün ise de, bu sayı gerek Aspuzu’da gerek buna yakın diğer bağlarda devamlı olarak yaşayan birkaç bin kişiyide ilave etmek icap eder. XIX. asrın ortalarında kavak ve çeşitli meyve ağaçlarının yeşilliği içinde, şehir evlerini uzaktan seçmek adeta mümkün değil gibi idi. Her ev çitler ve boydan-boya ağaçlar ile kuşatılmış bahçeler içine dağılmış bir halde idi. Nisbi bir iskân kesafetine ancak orta kısımda, Ulu caminin, çarşının, hanların ve hükümet konağının (sonradan yaptırılmış) bulunduğu sahada rastlanıyordu ve XIX. asrın ikinci yarısında bile, birbirine bitişik bahçeler arasında elverişli yollar dahi yoktu. Bu sebeple bir mahalleden ötekine ve çarşıya varmak için, birçok yerlerden dolaşmak icap ediyordu. Ancak daha sonraları, başlıca mahalleleri

⁹² İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi, c.7., s.231, Ankara,1988.

⁹³ Oğuz.M., Malatya Tarihi ve Sosyo Emonomik Durumu, s.333, İstanbul, 2000.

⁹⁴ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi, c.7., s.231, Ankara,1988.

şehrin merkezine bağlayacak yollar açıldı. Bu sırada Malatya' nın mihveri, Beydağı' nın eteğini takip eden şark-garp istikametli bir cadde olup, bunun şark tarafına Eski Malatya üzerinden gelen Samsun-Sivas caddesi birleşmekte idi. Malatya uzun zaman bu mihver boyunda gelişti; ancak yakın zamanlarda, demir yolunun inşasından sonra garpta, şehrin merkezine 4km. kadar bir mesafede bulunan istasyona doğru açılmış geniş cadde, Malatya' ya yeni bir gelişme mihveri oldu ve şehir son yıllarda bu istikamete doğru uzandı.⁹⁵

Malatya' nın nüfusu, XX. asrın sonlarında 30.000 kadar tahmin edilmekte (3.000 kadarı Ermeni) ve birinci cihan harbine tekaddüm eden yıllarda ise, bu sayının 40.000' e yaklaştığı kabul olunmakta idi. Bununla beraber, harp yıllarının ağır mihneti, doğrudan doğruya olması bile, Malatya'yı da, Anadolu' nun başka birçok şehirleri gibi, iyice sarmış idi. Bu yüzden Cumhuriyetin kurulmasına müteakip, yapılan ilk sayımda (1927), şehrin nüfusu ancak 20.700 olarak tespit edilmiş idi. Bundan sonra, nüfus sayısında evvela yavaş, sonra gittikçe hızlanan bir artma kaydedildi. Bu sayı 1935' te 27.300, 1940' ta 36.300, 1945' te 41.500 1950' de 49.100' e yükseldi ve son nüfus sayımının muvakkat neticelerine göre de, 1955' te 64.880'e vardı. Bu suretle, takriben bir çeyrek asır müddet içinde, nüfusunun üç misli artması neticesinde, Malatya Türkiye' nin en hızla gelişmiş şehirlerinden biri olmuştur. Bu gelişmenin sebepleri arasında, mevkinin ehemmiyetine rağmen, sapa bir yerde kalmış bulunan şehrin münakale şartlarının düzenlenmesi (1931' de Fevzi Paşa- Malatya demiryolunu işletmeye açılması, 1937' de Malatya' nın Sivas' ta İç Anadolu demir yollarına bağlanması), çeşitli sanatların kurulması (1937' de temeli atılmış olan büyük pamuklu dokuma fabrikası, bir tütün ve sigara fabrikası, un fabrikası, tuğla ve kiremit imalathaneleri, demiryolu tamir atölyesi v.b.), çeşitli zirai mahsullerin değerleri ile satılması rol oynamaktadır. Bu sırada şehirde geniş caddeler, meydanlar, parklar açıldı; hükümet konağı ve belediye gibi müesseseler için, büyük binalar, halk tarafından da birçok iş ve ticaret evleri ile bahçeler içinde meskenler yaptırıldı; Pınarbaşından çıkan suyu bol kaynaktan faydalanılarak hem şehre iyi bir içme suyu, hemde elektrik kudreti temin edildi.⁹⁶

İdari bakımdan, Malatya Osmanlı Devletine ilhak edildikten sonra, önce Maraş Eyaletine bağlı bir sancağın merkezi olmuş, bilahare bağlılığı Diyarbakir eyaletine

⁹⁵ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi, c.7., s.231, Ankara,1988.

⁹⁶ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi, c.7., s.231, Ankara,1988.

tahvil edilmiş idi. XIX. asrın ikinci yarısında Mamuretül' aziz vilayetine, bir sancak olarak, raptedildi. Cumhuriyet Devrinde ise, ayrı bir vilayet haline konuldu. 1950 senesinde Malatya vilayeti 19.918 km² arazi üzerinde 481.386 nüfusu ihtiva etmekte idi. 1954 senesinde vileyetin cenup kısmı, merkezi Adı-Yaman olan, başka bir vilayet teşkil etmek üzere ayrıldı.(Adı-Yaman, Besni, Çelikhan, Gerger, Kahta kazaları ile, 1955' te 211.000 nüfus); buna göre, Malatya vilayeti halen Malatya, Akça-Dağ, Arabkir, Argavan, Darende, Doğanşehir ve Pütürge kazalarına ayrılmakta ve 1955 sayımına göre, 342.000 nüfus ihtiva eylemektedir.⁹⁷

10.4.İslâm Devri

İyaz b. Ganim tarafından Şimşat' tan Malatya üzerine gönderilen Habib ibn. Maslama al Fikri şehri fethetti ise de, Bizanslılar burasını Müslümanlardan tekrar geri aldılar. Muaviye, Suriye ve El-Cezire' ye vali tayin edilince Habib b. Maslama' yı tekrar buraya gönderdi. Habib şehri 36 yılında hücum ile zaptedip, buraya bir hudut süvari kuvveti yerleştirdi ve bir vali tayin etti. Muaviye Anadolu seferi esnasında, bizzat Malatya' ya geldi ve şehri muhafız kuvvetlerini çoğalttı ki, bu andan itibaren, burası Bilat al-Rum' a karşı yapılan yaz seferlerini umumi karargâhlarından biri rolünü oynamaya başladı. Halife Abd. al-Malik ve Abd Allah b. al-Zubayr zamanında halk şehri terk edince Rumlar burayı ele geçirip harap ettiler. Bunlar çekildikten sonra Ermeniler ve "Nabatiler" yani imparator Philippikos' un topraklarından kovduğu Arami dili konuşan köylüler. Malatya' ya ve bütün Ermeniyeye IV.' ye yerleşttiler. Theophanes' e göre, Ermenilerin, Philippikos tarafından, Malatya' ya yerleştirilmeleri 712 (m.s.)' dedir. Şehrin nüfusu ziyadesi ile arttı ve bunların dostluğu, Bizans' a karşı mücadeleleri sırasında Araplar tarafından arandı. Halife Omar kaçmakta olan Turanda (şimdiki Darende) halkını Malatya' ya yerleştirdi ve Bani Amir b. Şa' şa' a kabilesinden Cavan b. al-Harisi' yi buraya vali tayin etti. 123 (740–741) senesinde, Armeniakon eyaleti generali Aşkivaş kumandasında bir Bizans ordusu, Malatya üzerine yürüyerek şehir civarını yağmaladı. Malatya halkı şehrin kapılarını kapatıp, al-Ruşafa' da bulunan Hişam' a bir haberci yolladı ise de, az sonra Rumların çekildikleri haberi geldi. Hişam habercinin yanında bir süvari kuvveti kattı; daha sonra bizzat Bizanslılar üzerine yürüdü ve düşmanlar tarafından harap edilmiş olan şehir tamir edilinceye kadar, Malatya

⁹⁷ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi, c.7., s.231, Ankara,1988.

önünde karargâh kurdu. 133 (750–751) senesinde imparator Konstantinos VI. Kopronymos, Kemah ve Malatya üzerine yürüdü. Halkın dâhili harp hüküm süren Elcezire’ den yardım talep etmesi fayda etmedi. Vaziyetten haberdar olan imparator bunlardan şehri boşaltmalarını istedi. Halk evvela buna razı olmadı ise de muhasaradan bunaldığı için, nihayet boyun eğdi. Taşıyabileceği yükü beaber götürmek sureti ile Elcezire’ ye çekildi. Bunun üzerine imparator şehri yer ile beraber etti. Burada yalnız harap bir ambar binası kaldı. Hisn Kalavziya şehride tahrip edildi. Buranın nüfusu Ermeniye IV.’ nin diğer köylerindeki gibi esir olarak götürüldü. 6 sene sonra (h.39) al-Mansur bir yıl evvel Konstantin’ in kumanda ettiği 100.000 kişilik bir Bizans ordusunu mağlup ederek Malatya’ yı geri aldı. Şalih b. Ali bin Abd Allah’ a yazdığı mektupta şehri yeniden inşa ve tahkim edeceğini bildirmekteydi. Buna müteakip halife yeğeni imam Abd al- Vahap bin İbrahim’ i Elcezire ve bu bölgeye mülhak hudut arazisi valisi tayin etti. 140 senesinde imam refakatinde al-Hasan b. Kahtaba ve Horasan askerleri ve sonradan Suriye ve Elcezire’ den gelenlerin iltihakı neticesinde 70.000 kişiyi bulan bir kuvvetle buralara geldi. Harap şehrin önünde karargâhını kurarak, her taraftan getirdiği işçi ve duvarcılara Malatya’ yı ihya ettirdi. Bir cami ile beraber, hudut askerleri için büyük kışlalar yaptırdı. Altı ay sonra şehrin ihyası faaliyeti tamamlanmış bulunuyordu. Bu arada Hisn Kalavziya de tamir edilmiş idi. Şehirden 30 mil mesafede, hudut üzerinde bir kale ile Nahr Kubakip (Tohma Suyu) üzerinde başka bir kale inşa olundu.⁹⁸

Al-Mansur Malatya’ ya 4.000 Elcezire askeri yerleştirildi ve bunlara mütadin üstünde yüksek ücret ve geniş tımar arazisi verdi.⁹⁹

Ertesi sene (141) Muhammed b. İbrahim, şehri düşmanlardan korumak üzere, bir ordu ile Malatya’ ya gönderildi. Şehrin eski halkı, hiç değilse henüz hayatta olanlar, buraya döndüler. Malatya’ ya karşı bir Bizans hareketi Harun el-Reşid tarafından püskürtüldü. Al-Mamun zamanında halifenin oğlu Abbas, Elcezire valisi sıfatı ile, Malatya’ yı üst ittihaz ederek, Bizanslılar’ a karşı harekete geçti. 222 (837) senesi yazında imparator Theophilos Ermeniye istikametinde açtığı seferde, Zibatra’ dan geçerek, burayı yağma etti ve yaktırdı. Dönüşte Malatya havalisinden geçerek, buraları da tahrip ettirdi ve halkı esir olarak götürdü. Surlar içinde bulunan Romalı esirleri iade eden şehre, yaklaşmakta olan bir ordu korkusu ile dokunmadı. Ertesi sene sonuna doğru al-Mutasım emir Abu

⁹⁸ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi, c.7., s.233, Ankara,1988.

⁹⁹ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi, c.7., s.233, Ankara,1988.

Said Muhammed b. Yusuf' u Bizanslılara karşı çıkarttı ise de, bu emirin mücadeleleri esaslı bir muvaffakiyetle neticelenmedi. Malatya halkı Afşin' in ve Emir Omar b. Abd Allah b. Marvan al-Akta' nın kumandasında, Ermenilerin ve 10.000 kadar Türk' ün yardımı ile imparator Theophilos' un kuvvetlerini Dazimon kalesi civarında mağlup etti. Bununla beraber, Bizanslılar 841 senesinde al-Hadas' ı, Maraş' ı ve Malatya arazisini zapt ettiler. IX. asrın ortalarına doğru Malatya' nın garp ve şimalindeki arazinin büyük kısmına da yerleşmiş bulunan Pavlikiyanların Bizans' a karşı isyan ettiği sırada, Malatya emiri Omar b. abd-Allah al-Akta onları himaye etti. Bunların reisleri olan Karbeas bu bölgede (Argavan), Tephrike (Divriği) ve Amara (Cüinet' e göre Emir Köy) kalelerini inşa ettirdi. Bunu takip eden yıllarda ise mücadeleler, taraflardan birinin veya diğerinin kısmi muvaffakiyeti ile devam etti. Neticede Omar al-Akta' nın 249(863) senesi Recep ayında Anadolu içinde yaptığı bir akın sırasında bütün ordusu Marc al-Uskuf' ta, Mihail III.' nün umum kumandanı Petronas (al-Batrunas) tarafından imha edildi. 871 senesinde imparator Basileios I. Tephrike ve Taranton (Darende) üzerine yürüdü. Zibatra ve Sumaysat' ı imha ederek, şimdiki Çirmikli suyunda karargâh kurdu. Bununla beraber, yeter derecede tahkim edilmiş bulunan Malatya' yı ele geçiremedi. Muhasara arasında ordusu büyük kayıplara uğradı ve imparator bile az kalsın esir olacak durum düştü. Basillios' un 268 (881-882) de Malatya' ya karşı tekrar sefer açıp açmadığı bilinmiyor.¹⁰⁰

304 (916-917) senesinde emir Münis Malatya' dan hareket ile Kapadokya' ya doğru bir akın yaptı; buna benzer akınlar 310' da ve daha sonraki yıllarda da vukua geldi. Bizanslılar ancak 314 (926-927) yılında mukabil harekette bulunacak bir duruma gelebildiler ve atılgan Domestikos Joannes Kurkuas kumandasında, Malatya arazisine girerek, şehrin surlarına yaklaştılar, geçtikleri yerleri tahrip ederek, Şimşat (Arsamosata)' a kadar ilerlediler. Şehrin emiri, oğlu Abü Hafs ve kumandan Abu'l Aşas' Kurkuas nezdine göndererek, imparatora tabiiyeti kabul eyledi. Ermeni aslından olan Kurkuas, rivayete göre bunun üzerine Malatya ve Sumaysat havalisini Ermeni reisi Mleh' e vermiş ise de, bu sergerde 320' de Malatya ve Sumaysat' tan Musul Hamdani Emiri Naşir al-Davla' nın amcası Sa' id al Davla tarafından kovulmuştur. Bununla beraber daha 934' te Bizanslılarla dost olan Abü Hafs ve Abü'l Aş'as' ın vefatından sonra Kurkuas ve Mleh, şimdi çift bir sur ve su dolu bir hendek ile muhafaza edilen

¹⁰⁰ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi, c.7., s.234, Ankara,1988.

şehrin önünde yeniden göründüler. Açlıktan korkan şehir halkı Malatya' nın teslimi hususunda bunlar ile müzakereye giriştiği bir sırada, Rumlar, bir harp hilesi ile şimal kapısından şehre girdiler ve burayı 19 Mayıs 934' te işgal ettiler. Yapılan vaade uymak sureti ile halk, bir zarar uğramadan şehri terk edebildi. Buna müteakip, surlar yıkıldı ve bu suretle şehir her türlü tecavüze karşı muhafazasız bir hale düştü. Müteakip senelerde Sayf al-Davla birkaç defa Malatya arazisini istila etti. 350(961–962)' de Memlukü Naca, Hanzit' a karşı olan seferinde karşılaştığı Malatya' lı abd Allah' ı ve beraberindeki Rumlara kaçırttı. Ertesi yıl Malatya arazisini silah ve ateş ile 18 gün mütemadiyen tahrip etti. İmparator Nikephoroks Suriye ve Yukarı Elcezire' yi zapt edince, harap ve muhafazasız şehri yeniden iskân etmek istedi ise de Bizanslılar Arap akınları korkusundan, buna razı olmadılar. Bunun üzerine, müşavirleri Suriye' den Yakubilerin getirilmesini tavsiye etti. O da bu şekilde hareket ederek, Patrik Mar Yohannan Sarikta' ya eğer Malatya' yı Hanzit' i ve derbentleri yeniden nüfuslandırarak olur ise Yakubilerin artık takibata uğrayacaklarını vaat etti. Bunun üzerine her taraftan gelenler oldu. (969 tarihine doğru); manastırlar inşa edildi; öyle ki 1100' e doğru Malatya ve civarında 53 kilise ve eli silah tutabilecek 60.000 Hristiyan bulunduğu, bunlar arasında çok sayıda Melkit de mevcut olduğu söylenir. Gerçekte imparator vaadini tutmadı. Takibata tekrar girişildi ve bu durum Yakubiler' i tedricen Araplara yaklaştırdı. İbn al-Asir' e bakılırsa Malatya' nın Armaniyakus' a dâhil olması muhtemeldir. Ona göre, bu eyaletin arazisi İstanbul halicine kadar uzanıyordu.¹⁰¹

İmparator Joannes Tzimiskes (Şımişkik) Nisibin' e karşı olan seferinde Fırat nehrini Malatya civarlarında h.361(m.972) senesi zilhicce ayında geçti. İsyan eden Bardas Skleros h.366 (m.976–977)' de Malatya' yı ele geçirdi. Şehri imparator namına idare eden Strategos' u esir aldı ve kendisini Basileus ilan etti. Skleros imparator Michael Burtzes' in kumandanı ile savaşırken, yanında tanassur etmiş bir şeyh, Malatyalı Ubayd Allah al-Mutanassir bulunuyordu ki, bunun 350 senesinde ismi geçen Abd- Allah olması muhtemeldir. Skleros bu “Ubayd Allah’ ı magistros yaparak kölelerinden biri olan ve basilikos (uç beyi) rütbesine yükselttiği hadım Kantatış ile beraber, Antakya’ ya bu şehrin imparator tarafından nasbedilmiş valisi olan Patrikios Kulayb’ e karşı gönderdi. Kulayb bunlara, Antakya ile beraber, Sugur’u ve bütün şarkı teslim etti. Kulayb kendisi ve ileri gelen Antakyalılar, esir olarak hep birden al-Kabazuk

¹⁰¹ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi, c.7., ss.234-235, Ankara,1988.

(Kapadokya'ya)' a gönderildiler. Fakat Skleros Antakya eşrafını hemen memleketlerine iade etti ve Kulayb'ı Malatya basilikosu yaptı. Daha sonra Bardas Skleros 7 sene Dicle' nin Madida adasında mahpus kalıp, neticede kaçmağa muvaffak oldu ve Bedevilerin yardımı ile Malatya' ya gelip, Şevval 376 (Mart 987)' da basilikos Kulayb'ı hemen esir aldı ve yeniden kendini basileus ilan etti. Bardas Skleros' u hile ile esir almaya muvaffak olan ve daha sonra imparatorluk makamına geçmeği düşünen Bardas Phokas 14 Eylül 987' de Malatya' dan geçerek, Anadolu' yu garp istikametinde kat etti. Hamdani Abu'l Hayca, Mirdasi Mansur lulu' un önünde Malatya' ya kaçtı ve imparator tarafından, buraya basilikos tayin edildi.¹⁰²

Malatya' nın Bizans hâkimiyetinde kaldığı devirde vukua gelen başlıca hadiseler Türklerin yaptıkları akınlar oldu. Bunlar ilk defa şehir arazisine 1058' de girdiler. Halk bunlardan kaçarak, civarda ki dağlara sığındı. Çoğu orda açlıktan ve soğuktan öldü. 3.000 kişiden mürekkep olan Türk ordusu, emir Abü Dinar' ın kumandası altında olarak, 10 gün müddetle Malatya şehrini yağmaladı ve çevresinde bir günlük mesafe dâhilinde ki araziye tahrip etti. Türkler dönüşleri sırasında Ermenilerin yaşadığı Sanasun (şimdi şarşun) bölgesi halkı tarafından pusuya düşürülerek tamamen imha edildiler. Ermeniler bu hareketleri sırasında esir almış oldukları Malatyalılardan ve mültecilerden yardım gördüler. Esirlerden kurtulabilen biri, Süryani rahibi Joseph, bu hadiseler üzerine üç Memre yazmıştır. (memre: Süryani Rahiplerin hadisler üzerine yazdıkları şiirler) Aynı suretle patrik Yohannan X. Şuşan' da, Malatya' nın tahribi üzerine dört Memre telif etmiştir. İmparator İsaak I. (1057–1059) devrinde Türkler tekrar Malatya' ya girdiler ve halkı esir olarak alıp götürdüler. İsaak' ın hedefi olan Konstantinos X.Dukas (1059–1067) Malatya' nın iki sur ve hendeğini yeniden inşa ettirdi. (muhtemelen 1060–1061) Bu inşaya ait imparatorluk fermanı isdar edilince, İstanbul' da oturmakta olan Malatya eşrafından bazıları doğdukları şehre döndüler ve bunların delaleti ile, Anadolu ve Antakya' dan birçok mimar ve işçi Malatya' ya getirilebildi. Çok kısa bir sürede tahkimat ihya edildi.¹⁰³

Bilhassa Malatya arazisi üzerinde Türklerin bu devamlı tecavüzleri, artık bu topraklar üzerinde esaslı bir mukavemet ile karşılaşmıyordu. Zira Malatya etrafında karargah kurmuş olan, aylıktan ve yiyecekten mahrum kalan ordular, başı bozuk kuvvetlerle

¹⁰² İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi, c.7., s.235, Ankara,1988.

¹⁰³ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi, c.7., s.235, Ankara,1988.

beraber düşman üzerine yürümek için, Fırat'ı geçmekte imtina ettiler. Bu kuvvetler tek başlarına mücadeleye girmek mecburiyetinde kalarak, mağlup edildiler ve nehri aşıp, Malatya' ya sığındılar. Türkler şehri muhasara etmekten vazgeçip, kayseri üzerine yürüdüler ve burayı hücum ile hemen zapt ettiler. Romanos IV. Diogenes 1068' de Türklere karşı harekete geçince, hudutları bir Türk kumandanı olan Afşin' in akınlarından korunmak üzere, Göksün' den Malatya' ya bir kumandan gönderdi.¹⁰⁴

Bu sergerde, yanında ki Ermeni kuvvetleri ile, Suriye hudutları üzerinde kendisine geçici bir devlet kurdu ve Malatya' ya Hetom oğlu Thoros (Theodoros)' u Ermeni vali olarak, tayin etti. Şehirde Thoros'a halef olmak üzere, Ermeni Hareb, daha sonra Balatianos ve nihayet hilekâr bir Rum olan Gabriel geçti. Bu adam Bizanslıların Türklere uzun müddet dayanamayacaklarını anlayarak, Malatya üzerindeki hâkimiyetini halifeye tasdik ettirdi. İlk önce, türlü hilelere başvurarak Türk kuvvetlerini Malatya' dan uzaklaştırdı. Daha sonra bu kuvvetler Malatya' yı muhasara edince, Sivas' a hâkim olan Gümüş-Tigin b. Danişmend, bunlar ile Gabriel' i barıştırdı. Kılıç Arslan I. Malatya' yı ilk defa 1100 senesinde muhasara etti ise de, kızı Morfia' yı Urfa Hükümdarı Baudouin ile evlendirilmiş olan Gabriel' in Frankları yardıma davet etmesi üzerine, geri çekildi. Daha sonra Gümüş-Tigin şehri tehdit edip civarını yağmalayınca, Antakya hükümdarı Bohemond, yeğeni Riccardo del Principato ve bir süvari kuvveti ile harekete geçti ise de, Maraş civarında tuzağa düşürölüp, esir alındı ve Niksar' a gönderildi. O da buradan Urfa hâkimi Baudouin' i yardımına çağırdı. Bu sonuncusu Malatya' yı muhasaradan kurtardı ve üç gün müddetle Gümüş-Tigin' i takip etti ise de, ele geçiremedi. Urfa' ya dönerken uğradığı Malatya' yı Gabriel kendisine teslim etti; o da, şehri korumak için, buraya 50 süvari bıraktı. Gümüş-Tigin 1100 senesi son baharında yine Malatya önünde göründü. Geçen zaman zarfında Gabriel şehir halkına o kadar fena muamele etmişti ki, bunlar kendisini Gümüş-Tigin' e teslim ettiler. O da 18 Eylül 1101' de Malatya' ya girdi. Bu suretle Danişmentliler iktidarı ele geçirdiler. İmparator Alexis' in müdahalesi üzerine Gümüş- Tigin, beraberinde Malatya' ya getirmiş olduğu Bohemond' un hürriyetini 1103 senesi ilkbaharında 100.000 dinar mukabilinde iade etti.¹⁰⁵

Süryani Mihail' e göre, Tanuşman (yani Gümüş-Tigin b. Danişmend Malatya Fethinden 2 sene sonra 1103–1104 öldü ki, yerini oğlu Agusian (yargı-Basan) aldı. Kılıç Arslan 28

¹⁰⁴ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi, c.7., ss.235-236, Ankara,1988.

¹⁰⁵ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi, c.7., s.236, Ankara,1988.

Haziran' da hemen Malatya' ya taarruza yeniden girişerek, şehrin şimal-i şarkisindeki müdevver kule önüne muhasara makineleri yerleştirdi ve birkaç şiddetli hücum üzerine, şehir kendisine teslim oldu. I. Kılıç Arslan Malatya' da 2 Eylül 1106' dan itibaren hüküm sürmeğe başladı. Fakat bir sene sonra Habur muharebesinde ölünce, en küçük oğlu Tuğrul Arslan Malatya' da onun yerini aldı. Bu hükümdarın devrinde, vali Pizmiş' in katli şehir için felaketler kaynağı yarattı. Kılıç Arslan' ın diğer oğulları arasındaki mücadeleler sırasında, Bohemond Ceyhan nehrinin yukarı havzasındaki Elbistan havalisini ve Malatya civarını hâkimiyeti altına almaya muvaffak olmuş idi. Fakat 1111' de Malatya sultanının atabeyi, Ceyhan üzerindeki araziyi ondan geri aldı. Kılıç Arslan' ın dul zevcesi kudretli emir Balak ile evlenmek üzere, 1113' te Malatya' dan ayrıldı. Bir süvari kuvveti başında bulunan bir Türk sergerdesi Tuğrul Arslan' a Hisn Ziyad' ı satın almayı teklif etti. Fakat Malatya' nın genç hükümdarı bunu almak istediği zaman, kale hiç silah kullanılmadan, Horasan Sultanının oğlu tarafından ele geçirilmişti. 15 Mart 1118' de Kemah Emiri Mengücek Malatya havalisini yağmaladı; bunun üzerine genç hükümdarın annesi Urfa'daki Joscelin' den himaye talep etti. Ertesi sene Malatya sultanı Ceyhan üzerindeki araziyi ve Elbistan (Abulustayn) havalisini itaat altına aldı. Katia havalisi hibe suretiyle Malatya' ya geçti. Tuğrul Arslan, muvaffakiyetlerini, Kemah' a kadar ilerleyen, Al-Gazi b. Danişmend yardımı ile, Bizanslılar' ı mağlup eden Hisn Ziyad' ı istirdad ve Fırat üzerinde Gerger Ermenilerini mağlup eden emir Balak' a borçlu bulunuyordu. Balak, Franklara karşı büyük muvaffakiyetler de elde ettikten sonra, Manbie önünde vefat edince, toprakları taksim edildi. Malatya Sultanı Masara ve Gerger' i ele geçirdi ve bu yüzden, çok geçmeden, Hisn Ziyad Emiri Süleyman ile mücadeleye girişti. Bu vesile ile Sivas hükümdarı al-Gazi ile damadı Masud Malatya üzerine yürüyerek, şehri 13 Haziran–10 kanun 1. 1124 arasında muhasara ettiler. Açlıktan ve ana sultanın zulmünden çok sıkıntı çekmiş olan halk, kadının oğlu ve bütün taraftarları ile beraber şehri terk etmesinden ve Al-Gazi' nin Malatya' ya girmesinden memnun oldu. Bu hükümdar devrinde Malatya' nın kavuştuğu sulh ve sükûnu bozacak bir hadise olmadı. 1135' te yerine geçen oğlu Malik Muhammet, az sonra Bizans İmparatorunun yaklaştığını haber alarak, şehri terk etti. Joannis II. Komnenos Suriye' ye kadar ilerlediği sırada, Konya Sultanı Mesut, Kilikya' ya hücum ederek, esir aldığı Adana halkını Malatya' ya nakletti. 1139' da Malik Muhammed de, Kilikya üzerine yürüyerek Bizanslılardan Bahgay ve Gabnupert kalelerini aldı. İki yıl sonrada, Zibatra, Arka ve Elbistan' a kadar ilerlemiş bulunan Franklar ile mücadeleye girişti ve Türklere

karşı yeniden sefere çıkan imparator Joannis' in karşısında, Niksar civarında, harbe teşebbüs etmeksizin, altı ay ordugâh kurdu. Ölümünden sonra Zul- Nun onun yerini aldı. Fakat kardeşi Ayn-al Davla' nın taaruzuna uğradı. Malatya' nın Türk muhafızları Buraydiya kapısını açarak, şehri ona teslim ettiler. Konya Sultanı Masüd Ayn-al Davla' nın kendisine itaat etmemesi yüzünden Malatya' yı muhasara etti. Burayı önce 17 Haziran- 14 Eylül 1143 arasında, daha sonra 1144' te kuşattı ise de, bir netice alamadı. Ayn Al-Davla' nın vefatında (12 Haziran 1152) yerine henüz küçük yaşta olan Zu'l karnayn geçti. Önceleri Zu'l Karnayn' ın annesi onun yerine saltanatı sürdürdü ise de, genç hükümdarın hayatına kastetmek istediği için, şehirden çıkarıldı. Masud yeniden şehri ele geçirmek istedi, fakat muvaffak olamadı.¹⁰⁶

1162 yılı teşrin I.' i içinde Zu'l Karnayn' ın küçük yaştaki oğlu Nasir Al-din Muhammed (Mahmud), babasının yerine geçti ise de, sefahati iptilası sebebi ile halkın gözünden düştüğü için, Malatya' yı terk etmek zorunda kadı.(1170) Kardeşi Abu'l Kasım onun yerine geçti. 1172 Mayısında, henüz on beş yaşında iken, Hisn Ziyad emirinin kızı ile evlendi ise de, düğün eğlenceleri sırasında attan düşerek öldü. Kendisinden daha küçük yaşta olan Faridün (Afridün) onun yerine geçti ve Abul Kasım' ın almak istediği kız ile evlenmek mecburiyetinde kaldı. Olup bitenleri haber alan Kılıç Arslan II. Malatya üzerine yürümek istedi ise de Hadım Sa'd al Din' in idaresi altında toplanan halkın mukavemeti karşısında, geri çekilmek mecburiyetinde kaldı. Giderken yanında Malatya civarından 30.000 esir ile ayrıldı. 15 Şubat 1175' de Faridün, kardeşi Muhammed tarafından katledildi. Muhammed, Hisn Ziyad Emirinin kocasını terk etmiş olan kızı ile anlaşarak, birçok sergüzeştlerden sonra gizlice Malatya' ya gelmiş idi. Bu hadiselerden sonra, II. Kılıç Arslan Malatya' yı yeniden muhasara ettiği sırada, halk Muhammed' den o kadar bızardı ki kendisini emniyette hissetmeyen Muhammed, Hisn Ziyad' a çekilmeye mecbur oldu. Kılıç Arslan dört ay süren bir muhasaradan sonra, 25 teşrin I. 1178' de Malatya' ya girdi. Şehrin iki surunu 1181' de tamir ettirdi. Anadolu' nun büyük bir kısmını 1185' ten beri harap etmiş olan Türkmenler Malatya topraklarına da hücum ettiler. Bir müddet sonra Kılıç Arslan Malatya' yı oğlu Mu'izz al-din Kaysar Şah' a verdi. Daha sonra ise, şehri diğer oğlu Kukb-al Din Kutb-Al-Din Melikşah' a terk etmek zorunda kaldı. Salah al-Din nezdine giden Mu'izz al-Din onun yardımı ile, Malatya üzerindeki hakimiyetini muhafaza

¹⁰⁶ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğıtil Basımevi, c.7., s.237, Ankara,1988.

edebildi. Tokat' ta hüküm süren Rukn al-Din Süleyman, 1200 yılı temmuzunda, Malatya' yı kardeşi Mu'izz al-Din elinden aldı ve onu kaçıp, kayınpederi al-Malik al-Adil'e sığınmaya mecbur etti.¹⁰⁷

Salah al-Din' in oğlu olan ve baba mirasından elinde yalnız Samaysat kalmış bulunan al-Malik al-Zahir Malatya ve Konya' ya hâkim olan Rukn al-Din' e 1203' te inkıyat etti. Ertesi yıl Rukn al-Din Ankara' yı zapt etti ise de, birkaç gün sonra öldü. Yerine küçük oğlu Kılıç Arslan III. Geçti ise de, tahta çıkışından az sonra, Gıyas al-Din Keyhüsrev I.'nin 1205' te vefatına müteakip oğlu İzz al-Din Kaykavus hükümdar oldu. 1220' de al-Malik al-Aşraf'a açtığı sefer esnasında, Malatya' da teverrüm ederek, dönüşünde bu hastalık yüzünden vefat etti. Halefi Ala al-Din Keykubad zamanında, 1231' de Moğollar Hisn Ziyad' da, Malatya ve Malatya civarında Fırat nehrine kadar ilerlediler. 1232' de Ala al-Din hilatı al-Melik al-Aşraf' ın elinden aldı. Ertesi yıl al-Malik al-Aşraf, kardeşi Mısır hükümdarı al-Malik al-Kamil ile beraber, Hisn Mansur' u işgal edince, Ala al-Din Malatya' da mevcudu 100.000' den fazla bir ordu toplayarak, Hisn Ziyad' ı zapt etti. Ertesi sene Al-Ruha' yı muhasara etti. Taaruza uğramaktan korkan Harran halkı şehirlerinin anahtarını o sırada Malatya' da bulunan hükümdara gönderdi. Halefi Kayhusrav II. Saltanatının ilk devrinde Harezimlileri topraklarından kovdu. Bunlar çekilirken Malatya kumandanı Sayf al-Davla' yı mağlup ettiler; Daha sonra Masara civarında Fırat nehrini geçtiler. 1241 yılında Malatya Emiri mutaassıp bir Pirin(Papa ya da Baba) kumandası altında bulunan Türkmen kuvvetleri tarafından ağır bir bozguna uğratıldı. Moğolların Köseadağ galibiyeti haberi Malatya' ya gelince subaşı Ra'şid al-Din ile sarayın diğer me'murları, hükümdar hazinesinin kapısını kırarak buradaki serveti aralarında paylaşıp Halep' e kaçtılar. Şehrin ileri gelen ailelerine mensup birçok Malatyalı' da bunları takip etti ise de, Malatya' ya bir günlük mesafede Moğollar tarafından, pusuya düşürülerek öldürüldüler ve ya esir edildiler. Şehrin Müslüman ve Hristiyan halkı metropolit Mar Dionysios Angur' a beldenin müdafaasını idare etmek ricasında bulundular. İki ay süren sıkı bir muhasaradan sonra Moğollar çekildiler. 1244 senesinde Moğollar' ın Reisi İsavur Noyan, Malatya önünde karargâh kurup şehir civarını tahrip etti ise de Raşit al-Din' in kendisine kıymetli hediyeler takdim etmesi üzerine buradan çekildi. Selçuklu Devletinin Hülagu tarafından taksimine müteakip, önce İzz al-Din Malatya' da hüküm sürdü. Sonra tahtından indirilip

¹⁰⁷ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi, c.7., s.237, Ankara,1988.

yerine Rukn al-Din geçirildi. 649 (1251–1252) senesi sonlarında ve 657 senesi Temmuzunda (1252–1253) İsavur' un idaresindeki Moğollar Malatya' yı tekrar muhasara ederek, şehir civarını tahrip eylediler. 1257' de İzz al-Din' in, asker toplamak üzere, Malatya havalisine gönderdiği Tuğr Hafa buraya kürtlerin reisi Şaraf- al-Din Ahmet b. Bilas' ı vali tayin edince, Rukn al-Din' e sadakat yemininde bulunmuş olan ve onu himaye eden Moğol Baycu'dan korkan Malatyalılar, Şaraf al-Din' e itaat etmekten kaçındılar. İzz al-Din'in ancak ikinci olarak gönderdiği Bahadur' u kabul ettiler ise de bu sonuncusu Baycu' dan kaçtı ve ancak onun çekilmesi üzerine Malatya' ya döndü. Şehrin kapıları kapatıldığı için Malatya' ya ancak muhasara neticesinde, halkı açlığa uğratmak sureti ile girebildi. 1260' ta Hulagu muazzam ordusunu geçirmek için Fırat üzerinde Malatya, Kal'at al-Rum, al-Vira ve Karkissiya civarında köprüler inşa ettirdi. Al-Vira' nın valisi hidar 1282' de Malatya havalisini tahrip etti.¹⁰⁸

Moğol Hanı Abaka 1265–1282 Anadolu Selçuklu Devletini yeniden iki yeğen arasında taksim etti. Bunlardan Masut' un hissesine Erzincan- Sivas ve Malatya düştü.¹⁰⁹

Malatya'da doğmuş olan iki büyük Süryani tarihçisi XII. ve XIII. asırlarda yaşamışlardır ki bunların vekâinameleri, şehrin tarihi hususunda, başlıca kaynaklarımızı teşkil etmektedir. Bunlardan birincisi Malatya' nın Kindasi Ailesinden gelen keşiş Elia' nın oğlu Patrik Mihail I. (1126–1199) ikincisi de Barhebraeus (1226–1286) tesmiye edilen Mafreyan Gregor Abu'l Farae olup bunun babası Ahron isimli bir Yahudi tabip iken, vaftiz edilerek Hristiyanlığa geçmiş, 1243' te hemşerilerinin Moğollardan korkup şehirden alelacele kaçmalarına mani olmuş idi. Mihail' in başlıca kaynağını teşkil eden müellif İgnatios'da Malatya metropoliti idi.¹¹⁰

Selçuklu Devletinin gittikçe zayıf düşmesi, 1300 yıllarına doğru bilhassa Anadolu şarkında bir takım küçük Türkmen ve Ermeni Devletleri kurulmasına zemin hazırlamış idi. Abu'l Fida' ya göre bu sırada Müslümanlar ile Hristiyanlar Malatya' da tam bir antlaşma halinde yaşıyorlardı. Şehir halkı büyük iktidara sahip olan Moğolların tarafını tutmakta ve civarda olup biten hadiseleri onlara haber vermekte idi. Moğollara karşı açtığı harp sırasında Sultan al-Melik al-Naşir Dimaşk naibi Sayf al-Din Tonguz kumandasında, büyük bir orduyu Malatya' ya karşı sevk etmeye karar verdi. Ordu

¹⁰⁸ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi, c.7., s.238, Ankara,1988.

¹⁰⁹ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi, c.7., s.238, Ankara,1988.

¹¹⁰ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi, c.7., s.238, Ankara,1988.

Halep, Ayntab, Hisn-i Mansur ve Zibatra' dan geçerek Malatya' ya geldi. 28 Nisan' da şehrin önünde karargâh kurdu. Halk, baba ve büyükbabadan kalma hâkimlik vazifesini ifa eden Cemal al-Din al-Hızr' ı, şehrin cenubundaki Babal- Kazi' den Tonguz' a yolladı. Tonguz şehri teslim etmek şartı ile bunlara yardım ve emniyet taahhüt etti ise de, askerlerinin şehri yağma ve tahrip etmesine mani olamadı. Esirler arasında Moğollardan İbn Kerboga ile Hisn Arkana sahibi Şayh Mindu da bulunmakta idi. Neticede şehrin en büyük kısmı yanıp kül oldu. Sultan Malatya arazisini yedi bölüm ihtiva eden bir hudut bölgesi haline koydu. Şehrin çevresinde o sırada yedi kale bulunuyordu: Muşar veya Minşar, Kumi, Karahisar, Kadarbirt, Kalat Akça, Kalat Navhamam, kalat al-Akrad. Bu devirden itibaren Malatya uzun müddet Memluk Sultanlarının elinde kaldı. Çok uzak olan eyalet, 791 (1389)' de Halep ile beraber büyük bir isyana mihrak oldu. Bu eyaletlerin başında olan Mintaş ve Yelboga, Barkuk' a karşı baş kaldırdılar. Bu sırada Malatya ve Elbistan havalisinde Dulkadir Türkmen kabilesi görüldü. Mısır tabiiyeti altında, Malatya'da 1515'e kadar hüküm sürdü. 794 (1391–1392)'ye doğru I.Bayezid şehri feth etti. 1400–1401' e doğru şehir Timur' un eline geçti Koçhisar muharebesi neticesinde (1516) şehir I. Selim' in eline geçti ve Dulkadiroğullarının hâkimiyeti sona erdi. Bu sefer Sultan Selim'i Mısır' a karşı sefer açmaya sevk etti. Malatya en son Osmanlı Devletinin eline geçmiş ve bu günkü Malatya' nın temelleri atılmaya başlanmıştır.¹¹¹

10.5.Osmanlı Dönemi

Malatya, Osmanlı yönetimi altında bir süre dirlik düzenlik içinde yaşadı. 1577' de, Suriye' de, Şam Diyade adlı Türkmen aşiretinden bir kişi, Şah İsmail olduğunu ileri sürerek ayaklandı. Malatya yöresinde toplanmış olan Türkmenler' de ona katıldılar. Başkaldıranların sayısı 50.000' i aşmış ve bunlar Kırşehir yöresine kadar ilerlemişlerdir. Devlet, bu ayaklanmayı güçlkle bastırabildi.¹¹²

1582' den sonra, birbirini izleyen İran savaşları, Anadolu' da ki karışıklıkları daha da arttırmıştı. Malatya-Sivas yöresinde ayaklanan Kiziroğlu Mustafa, çevresine topladığı adamlarla yöreyi yıllar boyu haraca bağladı. Onun ölümünden sonra adamları Malatya' dan Niğde' ye kadar yayılarak eylemlerini sürdürdüler. 1587' de İran savaşları, bir antlaşmayla sonuçlandıktan sonra, Anadolu askerlerinin büyük bir bölümü, yurtlarına

¹¹¹ İslam Ansiklopedisi; Milli Eğitim Basımevi, c.7., ss.238-239, Ankara,1988.

¹¹² Yurt Ansiklopedisi, c.7., Yay. Anadolu Yayıncılık, s.5418, İstanbul, 1982–1983.

döndü. Bundan yararlanan devlet, Anadolu’ da genel bir Celali teftişi yaptırdı. Bu teftiş sırasında, Maltya yöresindeki Celaliler’ in bir bölümü yakalanarak cezalandırıldılarsa da geri kalanlar eylemlerini sürdürdü. ¹¹³

1596’ da Kiziroğlu Mustafa’ nın adamlarından Kelp İlyasoğlu Ali Malatya’ da idi. Onun ve ünlü Celaliler’ den Karayazıcı’ nın merkezi yönetimle olan çatışmaları Malatya yöresine büyük zararlar verdi. ¹¹⁴

Rum Eyaleti (Sivas) Beylerbeyi Alacaatlı Ahmed Paşa, halka fazlasıyla zulmetti. Buyruğu altındaki askerler her yeri yağmaladılar. Arapkir Kadısı taret Efendi’ nin İstanbul’ a gönderdiği 1603 tarihli mektuplar bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Bunlara göre, Malatyalı Zeynel bey, Arapkir Sancağı’ nın Alacaatlı Ahmet Paşa tarafından kendisine verildiğini ileri sürerek, 600 askerle Arapkir’ e gelmişti. Kasaba halkı bunları kabul etmek istememiş, çıkan çatışmada asiler halktan 20 kişi öldürmüşlerdi. Bu sırada, yine Alacaatlı Ahmed Paşa’ nın adamlarından Kayserili Bali Ağa, müfettişlik taslayarak Arapkir’ e geldi. Malatyalı Zeynel Bey’ le birleşerek kasabayı haraca bağladı. Arapkir’ de 40 gün kalan asiler 300’ den fazla evi yıkıp yakacak olarak kullandılar. ¹¹⁵

10.5.1.Osmanlı Hâkimiyetine Geçtiği Dönemde Malatya Civarındaki Aşiretler

1102’ de Gümüştekin Ahmed Gazi tarafından Türk hâkimiyetine kazandırılan Malatya yöresi, bu tarihten itibaren çeşitli Türk boylarına mensup aşiretlerin gelip yerleştiği önemli bölgelerden birisi olmuştur. Kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine geçtiği 1516 tarihine kadar Danişmendli, Selçuklu, İlhanlı, Memluklu ve Dulkadirli idaresinde kalmış ve bu süre içerisinde aşiretlerin hareketliliği devam etmiştir. Malaya yöresi bilhassa XIII. Yüzyılda Moğol istilasını sebebiyle batıya kayan Türkmen kitlelerinin başlıca uğrak yerlerinden birisidir. Mesela batıya göç etmeden evvel, Germiyan Türkmenleri Malatya civarında bir müddet kalmışlardır. Yörede bu hareketliliği yaratan bir başka Türkmen gurubu da Ağaçerileridir. ¹¹⁶

¹¹³ a.g.e., s.5418.

¹¹⁴ a.g.e., s.5418.

¹¹⁵ a.g.e., s.5418.

¹¹⁶ Göknur Gögebakan. (1999). “Osmanlı Hâkimiyetine Geçtiği Dönemde Malatya Yöresindeki Aşiretler”. XIII. Türk tarih Kongresi, c.3, s.1471, 4–8 Ekim, Ankara.

Malatya kazasında yoğun bir biçimde yerleşmiş bulunan Türkmen grubu, Osmanlı' nın bölgeyi ilhakından önce Maraş, Elbistan ve Malatya bölgelerinde bir beylik kuran Dulkadirliiler olmuştur. İbn Şeddad' ın verdiği bilgiye göre Moğol baskısından kaçan kırkbin çadırılık Türkmen gurupları, Sultan Baybars (1260–1277) tarafından Memluklu topraklarına iskan edilmişlerdi. Dolayısıyla Dulkadirliilerin de içerisinde yer aldıkları Bozok Türkmenleri (Bayat, Avşar, Beydili) güneyde Gazze' den kuzeyden Ayıntab' a kadar uzanan bölgeye yerleştirilmişlerdir. Cemaatlerin Malatya kazasındaki yerleşim ve nüfus durumu şöyledir:¹¹⁷

10.5.1.1.Cemaat-ı Mihmadlu

Osmanlı devrinde Kızık boyuna mensup teşekküller, Halep ve Şam Türkmenleri arasında bulunmaktaydı. Bunlardan Halep Türkmenleri içinde bulunan Kızık boyu cemaatlerinden birisi olan Mihmaddlular, Malatya Kazasında en fazla konargöçer nüfusa sahip olan guruptur. Bunlar daha çok keder Beyt nahiyesinde yerleşmiş durumdaydılar. Kazanın diğer 9 nahiyesinde bulunduklarına dair kayıt bulunmamaktadır. Cubas nahiyesinde bir köyün adı Kara Mihmadlu (Kara Mehmad) dır. 1560 ta Kasaba nahiyesi Suman köyünde İne Bey veled-i Hamza' dan on bir nefer kimse, Osmanlı fethinden önce ataları bu köye gelip ve kendileri burada doğup büyüdükları halde “Dulkadirli canibinden Mihmadlu cemaatine tabisüz deyu” rüsum alındığı anlaşıldığından, uzun müddet bu köyde oturdukları için Saman köyü raiyetinden kaydolunmuşlardır. Aynı nahiye de bulunan Han-ı Şahne köyünde de Süleyman Veled-i Hamza' dan 10 nefer kimseye Maraş sipahileri gelerek “Maraş Yörüklerinden Mihmadluya tabisiz deyu” dahletmişler ve bunlar Maraş' a yazılmayıp uzun süreden beri burada oturdukları için Han' ı Şahne Köyüne raiyet kaydolunmuşlardır. Bu bilgiler Mihmadluların Dulkadirli' ye bağlı olduklarını ve zamanla yerli raiyyete dönüştüklerini göstermektedir. 1519-1570 arası tahrir kayıtlarında “ Bac-ı rah-ı yörügan-ı Keder Beyt” adı altında mirliva hassına alınan yol bacı, Keder Beyt nahiyesinde yoğun olarak oturan Mihmadlu Yörüklerinden mukataa sistemi yürütölmüş ve vergileri “ber vech-i maktu” alınmıştır.¹¹⁸

¹¹⁷ Gökür Gögebakan. (1999). “Osmanlı Hâkimiyetine Geçtiği Dönemde Malatya Yöresindeki Aşiretler”. XIII. Türk tarih Kongresi, c.3, s.1471, 4–8 Ekim, Ankara.

¹¹⁸ Gökür Gögebakan. (1999). “Osmanlı Hâkimiyetine Geçtiği Dönemde Malatya Yöresindeki Aşiretler”. XIII. Türk tarih Kongresi, c.3, ss.1474-1475, 4–8 Ekim, Ankara.

Mihmadlu cemaati XVI. Yüzyıl sonrasında Malatya kazasında görülmektedir. Mesela XVIII. Yüzyıl başlarında Malatya’ da tımar reayasından 20 hane Mihmadlu yörüğü bir kısım vakıf raiyetle birlikte iskân olunmuştur.¹¹⁹

10.5.1.2.Cemaat-ı Harbendelü

Malatya kazasında Mihmadlu cemaatından sonra nüfus açısından ikinci sırada bulunan gurup Harbendelülerdir. Memlûklular zamanında Suriye’ nin kuzeyinde bulunan Türkmen guruplarından olan Harbendelüler, Halep Türkmenlerinden konar-göçer bir guruptur. XIV. Yüzyılda Dulkadir ve Şam Türkmenlerinin baskısı bölgede artarken, Dulkadirliiler zamantı suyuna kadar uzanan toprakları ele geçirmişler, 1360’ ta Türkmen Beylerinden Celaeddin Ömer Bey’ de Malatya’ yı Eretnalılar’ dan almıştır. Adı geçen Ömer Bey’ in Halep Türkmenlerinden, hatta Harbendelü oymağından olması mümkündür. Ömer Bey’ in 1361’ de ölümü üzerine, şehir Memlûkluların eline geçmiştir.¹²⁰

XIV. yüzyıldan itibaren Kuzeybatı Suriye’ de kayıtlarına rastlanmasına ve Akkoyunlu boylar birliği içinde de yer almalarına rağmen, Harbendelülerden Akkoyunlu kaynaklarında hiç söz edilmemektedir. Şerefname’ de Harbendelüler’ in Karakoyunlu aşiretinin güçlü kollarından birisi olduğu, aşiretin Uzun hasan tarafından Çemişgezek vilayetine Emir Şeyh Hasan’ dan alındığı yazılıdır. Fakat Şeyh Hasan ergenlik çağına vardığında etrafında halkı toplamış, buraları gasp edenlere karşı harekete geçerek Harbendelüler’ i yöreden çıkarmıştır.¹²¹

Safevi Devleti’ nin dayandığı boylardan olan Şamlu’ ya bağlı cemaatlerden birisi de Beğdilli ve İnallu’ nun yanı sıra Harbendelülerdir. Bunların Beğdilli’ den çıktığı da ileri sürülen bir ihtimaldir. Halep tahrir defterleri tetkik edildiği zaman Halep Türkmenlerinin 1536–1550 tarihlerinde Beydilli, Harbendelü, Bayad, İnallu, Köpekli Avşaru, Gündüzlü Avşaru, Beyliklü, Şah Meleklü, Peçenek, Köseccelü, Toktemürlü

¹¹⁹ Gökür Gökçek. (1999). “Osmanlı Hâkimiyetine Geçtiği Dönemde Malatya Yöresindeki Aşiretler”. XIII. Türk tarih Kongresi, c.3, s.1475, 4–8 Ekim, Ankara.

¹²⁰ Gökçek, G., a.g.e., ss.1474-1475.

¹²¹ Gökçek, G., a.g.e., s.1476.

adlarını taşıyan taifeler ile müstakil bazı cemaat gruplarından meydana geldiği görülmektedir.¹²²

Aşiretlere dair ayrıntılı bilgi bulunmayan 1519 tarihli tahrir kayıtlarına göre, Malatya kazasında toplam 9 köyde konar-göçer cemaat yaşamakta olup, bunlar Harbendelü ve Kapdırgalu cemaatleridir. Bu tarihte kazadaki 228 neferen nüfusun 195' i Harbendelü, 33' ü ise Kapdırgalu' dur.¹²³

1530' da Şehir, Cubas, Kiçik Hacılu nahiyelerinde toplam 109 neferen nüfus Harbendelü bulunmaktadır. 1560' da ise 2 nefereni şehir merkezinde Nasır Bey Mescidi mahallesinde olmak üzere, Şehir, Kasaba, Cubas, Kiçik Hacılu nahiyelerinde toplam 139 neferen Harbendelü nüfus mevcuttur. Kasaba nahiyesi enemendik-i Sufla köyünde oturan 7 neferenin Harbendelü taifesinden Alaca Atlu nam cemaat olduğu ve ziraat ettikleri yazılıdır. 1530' da sadece Karahisar nahiyesinde 1 köy ve 8 mezranın tamam malikâne geliri “evlad-ı Harbendelü” mülkü olarak yazılmıştır.¹²⁴

1526–1570 tarihleri arasında Malatya Kazası dâhilinde oturan Harbendelüler' in nüfus durumunu, bu yıllara ait Halep tahrir defterlerinden tespit etmek mümkün olmaktadır. 1526' da üç guruptan meydana gelen Harbendelü taifesinin bir gurubu Malatya kazasında bulunmakta olup, 116 hane ve 1 mücerret vergi nüfusundan müteşekkildi. 1536' da Malatya kazasında Harbendelü taifesinden beş cemaat bulunuyordu. Bu tarihte Harbendelü cemaatlerin toplam vergi mükellefi 136 hane ve 2 mücerredden meydana gelmekteydi. 1570' te ise Harbendelüler' den 242 neferen, 217 hane, 191 bennak ve 25 mücerred vergi nüfusu Malatya kazasında bulunmaktaydı. Bunların bir kısmı şehirde oturmakta ise de, genel toplam içinde 16 hane ve 15 bennak gibi az bir miktar teşkil etmektedir. Harbendelüler' in oturduğu 9 köyden ikisinde, bu cemaate bağlı Alacaatlu taifesinden 55 neferen nüfus oturmaktadır. Halep Türkmenler ve buna bağlı cemaatler gibi mali bakımdan miriye bağlı olan Harbendelü Yörükleri, adet-i ağnamlarını ve sair rüsumu hassa-ı hümayun için Yörük eminlerine verirlerdi.¹²⁵

¹²² Gögebakan, G., a.g.e., s.1476-1477.

¹²³ Gögebakan, G., a.g.e., s.1477.

¹²⁴ Gögebakan, G., a.g.e., s.1477.

¹²⁵ Gögebakan, G., a.g.e., s.1474.

10.5.1.3.Cemaat-ı Belicarlu (Biliçarlu), Aşkanlu, Kavi

1530 tahririnde Cubas nahiyesinde 1 köyde kaydına rastlanan Belicarlu cemaatinin yörügân olduğu ve Sürmengi köyünde sakin oldukları belirtilmektedir. Sârim kethüdaya bağlı olan cemaat “ haric ez-defter” yazılmıştır. Aynı köyde 1560’ ta “cemaat-ı Aşkanlu ve kavi” oturmaktadır. 1536’ da Aşkanlu cemaati Malatya kazasında 18 hane, 4 mücerred nüfustan meydana gelmekte ve 4600 koyun sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu cemaatin bir kısmı aynı tarihte Belicarlu taifesi ile birlikte Adana livasında bulunmaktaydı. Kavi veya ekrad-ı Kavi taifesi, 1519 ve 1563 tahrirlerinde Hısn-ı Mansur, Gerger ve Kâhta kazalarında yaylak-kışlak hayatı yaşayan Maraş Yörüklerinden kayıt edilmiştir. 1530’ da Çemişgezek livasında da mevcudiyetleri görülmektedir. C.Türkay Malatya sancağında Taşeli ve Hısn-ı Mansur kazalarında yaşayan Kavi ve Kavillilerin konar-göçer ekrad taifesinden olduklarını ifade etmektedir.¹²⁶

10.5.1.4.Cemaat-ı Çakallu

1536 yılına ait bir tahrir defterine göre, Malatya kazasında Çakallu cemaatinden 21 hane ve 6 mücerred nüfus bulunmakta olup, bunların 2850 koyuna sahip oldukları yazılmıştır. 1560 tahririnde bir mezrada kaydına rastlanan bu cemaate mensup kişilerin Kasaba nahiyesi Çarmızı köyü civarında bulundukları, resm-i yatak ödedikleri anlaşılmaktadır. Bozulus’ tan olan Çakallu cemaati konar-göçer Türkmen yörügânı taifesinden olup, Türk geleneğine uygun olarak 12 hayvanlı Türk takvimini kullanmaktaydılar. Bunlar Behisni kazası dâhilinde de yaylak-kışlak hayatı sürmekte Malatya dışında Kâhta, Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Antep, Maraş, Rumkale, Urfa ve şark taraflarında mevcudiyeti görülmektedir. Çakallu 1530’ da Dulkadirli Yörüklerinden Boylanlu taifesine bağlı cemaatler arasında gösterilmiştir. 1536 yılı tahririnde ise ekrad-ı İzzeddin Bey’ e bağlı görülmekle birlikte, kendisine tabi kethüdalar tarafından idare edildiği anlaşılmaktadır. Taifenin idaresinden sorumlu olup ayrı alt gurupları idare eden Zeyneddin, Bayındır, Budak, Süvar, Hamid ve Abdullah isimli kethüdalar içinde, Malatya yöresinde bulunan Çakallu cemaatinin Süvar ve

¹²⁶ Gökner Gögebakan. (1999). “Osmanlı Hâkimiyetine Geçtiği Dönemde Malatya Yöresindeki Aşiretler”. XIII. Türk tarih Kongresi, c.3, ss.1477–1478, 4–8 Ekim, Ankara.

Abdullah' a tabi olduğu, bu kethüdaların Malatya kazası dâhilinde mülk sahibi bulunduğu anlaşılmaktadır. XVIII. Yüzyıl başlarında da bu cemaatin varlığına Anadolu' nun farklı yerlerinde rastlanmaktadır.¹²⁷

10.5.1.5.Cemaat-ı İzoli

1530 tahririnde Cubas nahiyesinde Dıyıcı köyünde oturdukları ve ziraat ettikleri yazılıdır. Ödemekle yükümlü bulundukları vergilerden İzoli cemaatinin bu köyde yerleşik duruma geçtiği anlaşılmaktadır. Sultan Alaaddin Keykubat' ın da tasdik etmiş olduğu 1186 tarihli bir soy kütüğünde 12 Türk oymağından birisi olarak adı geçen İzolu, Horasan' dan Anadolu' ya gelen bir Türk aşireti olarak gösterilir. Secerenin yazıldığı tarihten önce Urfa civarında bulundukları sırada, bunlardan bir kol Malatya-Elazığ arası bölgeye göç etmiştir. 1530' da Cubas nahiyesinde Dıyıcı köyüne yerleşmelerine müteakip, Fırat' ın karşı yakasında günümüzde Elazığ tarafında bulunan İzoli köyüne ve köyün dışında bu yöreye de bu adı vermişler, Malatya-Elazığ arasına, Behisni merkezine, Keysun nahiyesine yerleşmişlerdir. Günümüzde bu aşiret üzerinde M.Eröz' ün yapmış olduğu saha araştırması, aşiret olgusunu güçlü bir tarzda koruduklarını, Zazalıktan Kurmançlaşma' ya doğru bir eğilim içerisinde olan büyük aşiretlerden birisi olduğunu göstermektedir.¹²⁸

10.5.1.6.Cemaat-ı Kapdırgalu

Malatya kazası dâhilinde Şehir nahiyesi ile Karahisar nahiyesinde varlıklarına rastlanan bu cemaat hakkında bilgi bulunamamıştır. Kapdırgalu cemaatinin varlığına Malatya dışında sadece Maraş livasına bağlı Zamantı kazasının Pınarbaşı nahiyesinde ve Konya kazasında rastlanmıştır. C.Türkay Kırşehir, Adana, Sis, Bozok sancaklarında yerleşmiş yörügan taifesinden olan “Kavurgalu”, cemaatinden bahsetmektedir. Halep Türkmenlerinden Dulkadir eline mensup olan “Kavurgalu” cemaatinin akrabalarından bir gurupta, Yeni-İl Türkmenleri arasında yer almaktadır. Kapdırgaluların daha çok Yeni-İl yöresinin hemen güneyinde yer alan Karahisar nahiyesinde sakin olmaları, yazılışı farklı olmakla birlikte Kapdırgalu ile Kavurgalu' nun aynı cemaat olabileceğini göstermektedir. 1519 ve 1530' da Karahisar nahiyesinde 33 neferen nüfus, 1560' ta ise

¹²⁷ Gögebakan, G., a.g.e., ss.1478-1479.

¹²⁸ Gögebakan, G., a.g.e., s.1479.

7 neferen Şehir nahiyesinde, 36 neferen Karahisar’ da olmak üzere toplam 43 neferen nüfus halinde yaşamaktaydılar. Bilhassa 1547 tahririnde Karahisar nahiyesinde Harun Viranı (Yeşil Kışlası), Asi Köyü, Koç Konan (Viranı), Göçet, Ağıl Viranı, Karahisar köylerinde Kapdırgalu taifesi bulunmaktaydı.¹²⁹

10.5.1.7.Cemaat-ı Türkan

1530 tarihinde Kömi nahiyesinin İzoli karyesi civarında bulunan bir mezrada, yani Fırat’ ın Elazığ tarafındaki kıyısında mütemekkin oldukları yazılı olan bu cemaat, Rüstem ve Sultan Ahmed Bey’ in adı ile tahrir kaydolunmuştur. Avarızdan muaf tutulmaları için ellerinde hükm-i şerif bulunduğu belirtilerek, eskiden olduğu gibi bu yeni tahrir de muafiyetleri kaydolunmuştur. 1560’ ta bu mezra köy haline gelmiş ve muhtemelen bu cemaatte yerleşik reaya halini almıştır.

Bu cemaatin Beydilli boyuna mensup olduğu, evvelce Karakeçililere bağlı iken daha sonra Milli topluluğuna girdiği söylenmektedir. Ayrıca günümüz Türkan cemaati mensupları bu bilgiyi vurgularcasına, Türkmen oldukları ve Süleyman Şah’ ın dört oğlundan birinin soyundan geldiklerini ifade etmektedirler.¹³⁰

10.5.1.8.Cemaat-ı Karaşahkulu (Karaşeyhlü)

1547’ de 18 neferen ve 1560’ ta 7 neferen nüfus olarak Keder Beyt nahiyesinin bir mezrasında bulundukları görülmektedir. “Cemaat-ı akraba-ı kara Şah Kulu, Cemaat-ı Atmalu” ifadesinden anlaşılabacağı gibi Atmalu aşiretine bağlı olan bu oba Halep Türkmenleri arasında yer almaktadır. Karaşeyhlü cemaatinin Beydilli aşiretinden ve Türkmen taifesinden olduğu C.Türkay’ ın eserinde belirtilmektedir.¹³¹ 12 oymaktan meydana gelen Atmalular Rışvana bağlı olup, XVI. Yüzyıl sonrasında da Malatya, Gaziantep, Maraş, Pazarcık, Besni ve Adıyaman civarında yerleşmişlerdir. Atmalı dışında XVI. yüzyılın ilk yarısında Malatya kazası tahrirlerinde kaydına rastlanmayan Rışvanlılar, yazları Malatya sancağı genelinde bulunmaktaydılar, kışları da Suriye çöllerine inmekteydiler. Ana Türmen grupları dışında yer alan Rışvanlılar, boylar topluluğundan ibaret bir konfederasyondur. Konar-göçer Türkman ekrâdı taifesi olarak

¹²⁹ Gögebakan, G., a.g.e., s.1479-1480.

¹³⁰ Gögebakan, G., a.g.e., s.1480.

¹³¹ Gögebakan, G., a.g.e., s.1480.

tanımlanan Rişvanlılar Beydilli' ye (Badili) bağlı, onlar da Bozok' a bağlıdır. Aynı zamanda bunlar Valide Sultan haslarına tabi oymaklardır.¹³²

Tablo 20: Konar-Göçer Reayanın Nahiyelelere Göre Dağılımı ve Malatya Kazası Genel Toplamı.

NAHİYELER	1530	1560
NEFS-İ MALATYA	-	2 n. Harbendelü; 4 n. yörük
ŞEHİR	31 n. Harbendelü (Korucuk)	26 n. Harbendelü (Korucuk); 7 n. Kapdırgalu (Yarımca Han)
KASABA	-	7 n. Harbendelü' den Alaca Atlu Cemaati (Enemendik-i Ülya), 21 n. Mihmadlu (Han-ı Şahne, Saman) Çakallu (Haçova m.)
CUBAS	34 n. Harbendelü (Mermerik); 25 n. Belicarlu (Sürmengi)	46 n. Harbendelü (Mermerik) 46 n. Aşkanlu ve Kavi (Sürmengi); 22 n. İzoli (Dayı Köyü)
MUSAR	-	-
KİÇİK HACILU	44 n. Harbendelü (Ambarcık, Karahisar, Kurd Kuyu)	112 n. Harbendelü (Ambarcık, Karahisar, Kurd kuyu)
KÖMİ	37 n. Türkan (İzoli köyü civarı)	-
KEDER BEYT	320 n. Mihmadlu (Ilıcak, Şeyhler, Zaviye, Sultan Hanı, Öriçgi, Fecennik, Eğin-i Atik, Eğin-i Cedid); 3 n. Dulkadirli (Dede Fengi)	447 n. Mihmadlu (Ilıcak, Şeyhler, Zaviye, Sultan Hanı, Öriçgi, Fecennik, Eğin-i Atik, Eğin-i Cedid); 7 n. Atmalu (salay Basan m.)
ARGAVUN	-	-
AĞCEDAĞ	-	-
KARAHİSAR	33 n. Kapdırgalu (Asi Köyü)	36 n. Kapdırgalu (Asi Köyü)
	109 n. Harbendelü 320 n. Mihmadlu 37 n. Türkan 33 n. Kapdırgalu 25 n. Belicarlu 33 n. Dulkadirli	193 n. Harbendelü 468 n. Mihmadlu 43 n. Kapdırgalu 22 n. İzoli 46 n. Aşkanlu ve Kavi 7 n. Atmalu 4 n. Yörük ? Çakallu
GENEL TOPLAM	527*4=2108 175 m+352 h= 1925	783*4=3132 254 m+522 h= 2871

¹³² Gögebakan, G., a.g.e., s.1480-1481.

Tablo 21: Konar-Göçer Reayanın Kazada Bulunduğu Köy Sayısı ve Nahiylere Göre Nüfus Dağılımı.

NAHİYELER	Köy Sayısı	1519	Köy Sayısı	1530	Köy Sayısı	1547	Köy Sayısı	1560
		Neferen		Neferen		Neferen		Neferen
Şehir	1	31	1	31	Ky	-	2	33
Kasaba	-	-	-	-	Ky	-	1	28
Cubas	3	53	2	59	Ky	-	2	114
Muşar	-	-	-	-	Ky	-	-	-
Kiçik Hacılı	1	23	3	44	Ky	-	2	112
Kömi	-	-	1	37	-	-	-	-
Keder Beyt	3	88	8	323	8	391	8	454
Argavun	-	-	-	-	1	14	1	-
Ağcedağ	-	-	-	-	-	-	-	-
Karahisar	1	33	1	33	6	89	1	36
Toplam	9	228	16	527	15		17	777

- Konar- Göçer reayanın nüfusu tahrirlerde neferen (hane+mücerred) olarak verildiği için vergi mükelleflerinin 1/3' e yakını mücerred, 2/3' e yakın bir miktarı ise hane olarak kabul edilmiştir. İkinci hesaplama ise, neferen sayısının 4 ile çarpılması ile yapılmıştır.
- k.y. 1547 tarihli tahrir defterinde kaydı bulunmayan nahiylere göstermektedir.

Osmanlı hâkimiyetinin başlamasıyla Batı Anadolu' daki konar-göçer Türkmenler Yörük diye isimlendirilmekle birlikte, Malatya çevresinde az sayıda da olsa “Yörük” kaydıyla yazılan kişilerin bulunduğu tespit edilmişti. 1530 tarihli Malatya tahrir defterinde, Keder Beyt nahiyesi dede Frengi köyünde Dulkadirli' den 3 nefer yazılmıştır.¹³³

Bölgede konar-göçerlerin durumunu gösteren ve 1536 tarihinde tanzim edilmiş olan bir tahrirde göre Malatya kazasında bulunan cemaatlerden birisi ekrağ taifesinden olan “Kuhpiniklü (Kuhbiniklü)” idi. Aynı tarihte Heştüvanlı taifesine bağı olan “cemaat-ı Ali Kethüda” nın da Malatya kazasında 9 mücerred, 7 bennak ve 16 hane vergi nüfusu bulunuyordu ve 3720 koyuna sahiplerdi. Heştüvanlı' ya tabi diğeri bir cemaatin vergi nüfusu ise 6 mücerred, 2 bennaktan meydana gelmektedir. Toplam 14 hanesi bulunan cemaat, 620 koyun beslemekteydi. Cemaat-ı Şeyh Yusufu' dan 12 bennak vergi nüfusu da bu tahrirde göre Malatya kazasında bulunmaktaydı. Şeyh Yusufu ve

¹³³ Gögebakan, G., a.g.e., s.1482.

Heştüvanlı cemaatleri Çobi taifesine, Çobi ise İzzeddin Bey' e bağlı cemaatler olup, bunun Malatya kazasında yaylayan kollarından oldukları anlaşılmaktadır. Halep ve çevresinde bulunan ekrad taifeleri, mir-i ekrad olan İzzeddin Bey' e tabidirler. Yaylamak için Anadolu' nun içlerine kadar gelen bu cemaatler, çıkış yerleri itibariyle bağlı oldukları alaybeyi ile tahrirlere yazılmışlardır. Kaynaklarda Bozulus Türkmenlerinden olan bazı cemaatler, yaylak-kışlak bölgesindeki boy beyinin tabiiyetinde gösterilmişlerdir.¹³⁴

1547 tarihli TD 997' de kaydı bulunan 5 nahiye incelendiğinde Argavun' da 1 köyde 14 n. Harbendeli' den cemaat-ı Sevidlü, Karahisar' da 6 köyde 89 n. Kapdırgalu, Keder Beyt' te 7 köyde 373 n. Mihmadlu ve 1 mezrada 18 n. Karaşahkulu cemaatinden meydana gelen 494 neferen nüfusun sakin olduğu anlaşılmaktadır.¹³⁵

Malatya tahrirlerinde bulunan konar-göçer zümre 1520' de 10 nahiye beşinde, 1530' da altısında ve 1560' ta yedisinde yaşamaktaydılar. Malatya kazasında bulunan cemaatler, tahrirlerde genellikle neferen olarak yazılmışlardır. Konar-göçer zümrenin nüfusu hesaplanırken bu husus göz önünde bulundurulmuştur. Kaza nüfusu içinde aşiret ve cemaatler 1519' da %3,82 1530' da %5,4 ve 1560' ta ise %5,3' lük bir oran teşkil etmekteydiler. Oturdıkları köylerin sayısı 1560' a doğru artış göstermiştir. Ayrıca tahrirler arasında ki farklılıklar dikkate alındığında cemaatlerin sakin oldukları köylerde değişkenlik olduğu görülmektedir. Mesela Maraş tarafına doğru uzanan Keder Beyt nahiyesinde 1520' de 2 köyde yörügan nüfus var iken, 1530 ve 1547' de 7' ye, 1560' ta ise 8 köye yükselmiştir. Ters olarak Kari Hisar nahiyesinde 1520 ve 1530' da bir köyde yörügan var iken, 1547' de 6 köyde kaydedilmişler, 1560 tekrar 1 köyde ikamet etmişlerdir. Bu durum aşiretlerin bölgede yaylak-kışlak güzergâhında hareket halinde olduğunu göstermektedir. Konar-göçerler yaz ve kış aylarında kalmak üzere belirlenmiş olan “haymana yurdu” denilen yerde de kalmaktaydılar. Fakat kazada konar-göçerlerin ne kadarının haymana yurdunda ve ne kadarının dışarıda yaylak ve kışlakta kaldığı belli değildir. Malatya topraklarının büyük bir kısmının verimli ve yaylak-kışlak hayatına uygun olması, göçebelerin bu yurt dışında da devlete vergi vermek sureti ile kalmalarına sebebiyet vermiştir. 1547 ve 1560' ta Keder Beyt nahiyesinde “der yaylak-ı Mintaş” da bulunan İğdelüce, Şah Emir, Dalay Basan, Sulu İn, Salay Basan, Ebzelgi, mezralarının

¹³⁴ Göğebakan, G., a.g.e., s.1482-1483.

¹³⁵ Göğebakan, G., a.g.e., s.1483,

yaylak arazileri olduğu anlaşılmaktadır. Bir kısım köyde ise yörügan ve yerleşik reaya birlikte yaşamakta, vergilendirilmeleri yerli köy reayasına ve yörügan zümreye farklı olarak uygulanmaktadır.¹³⁶

Tahrirlere göre Malatya kazasında bulunan konar-göçerin vermekle yükümlü olduğu vergiler, 1530' da 27.423, 1560' ta ise 37.648 akçe olarak tespit edilmiştir. 1530 tahririnde bulunan bir kayıttta, Kara Hisar nahiyesinde Ağce kal' a ve Kurdı civarında yaylayan Şam Yörüklerinden alınan yaylak vergisinin ve adet-i kadim üzere alınan döğenliğin ziyade alınmaması, fukara reayaya dahledilmemesi hususu kaydedilmiştir. 1547 ve 1560' ta Şam Yörüklerinin Cubas nahiyesi ve Karahisar nahiyesinde Ağce Kal' a, Ali Serkan, Güllü, Kurdı, Çeki, İlbeyi, Karacadağ gibi mezralarda yayladıkları aynı vergi kaydından anlaşılmaktadır. Yörüganların oturdukları köylerde hayvancılığın yanı sıra ziraatla da meşgul olmuşlar ve bir kısmı zamanla yerleşik hayata geçmişlerdir. Nitekim göçebelikten çiftçiliğe geçmiş olanlar hakkında tahrirlerde bazı kayıtlar bulunmamaktadır. 1547' de Karahisar köyünde oturan 2 nefer Kapdırgalu, 1560' ta Korucuk köyündeki 22 neferen Harbendelü, ekinlü yazılmıştır. Cubas nahiyesi Dayı köyünde mütemekkin olan İzoli cemâatının da burayı ziraat ettikleri belirtilmektedir.¹³⁷

Malatya sancağının diğer kazaları ile Malatya arasında göç hareketliliği yaşandığı da tahrir kayıtlarından tespit edilmiştir. 1524' te Hısn-ı Mansur merkezde 4 hane Malatyalı, Şeyh Abdurrahman Erzincani evladından olanların meskûn olduğu Zek köyünde 1540' ta 40 hane Malatyalı bulunmaktadır. Kâhta kaza merkezinde 1519' da 1 h., 1524' te 1 h., Gerger merkezde 1519' da 1 h. Malatyalı kaydı yer almaktadır.¹³⁸

XIV-XV. yüzyıldan itibaren Malatya yöresine aşiret ve cemaatler yoğun olarak yerleşmiş ve konar-göçer zümre zamanla köylerde yerli raiyete dönüşmüştür. Yerleşik hayata geçmeyen Çepni, rişvan, İzollu (İzoli), Aşkanlu, Çakallu gibi aşiretlerin ise yaylak-kışlak hayatını sürdürdükleri ve bu arada geçtikleri yerlerde yerleşik ahaliye çeşitli şekilde zararlar verdikleri görülmektedir. Onun üzerine bunların iskânı için harekete geçilmiş ve kısmen de başarılı olarak kışlaklar yanında yaylaklara da bu arada Malatya yöresine de yerleştirilmişlerdir. Dolayısıyla günümüzde Malatya yöresinde halen varlığını sürdüren aşiret yapısının şekillenmesi yanında bölgenin demografik

¹³⁶ Göğebakan, G., a.g.e., s.1483.

¹³⁷ Göğebakan, G., a.g.e., s.1484.

¹³⁸ Göğebakan, G., a.g.e., s.1484.

yapısının temellerini de bu yüzyıllarda aramak gerekir. Her ne kadar yörede XVII-XVIII. Yüzyıllarda da aşiret hareketliliği görülmekte ise de bunlar mevcut yapıyı fazlaca değiştirecek bir boyuta ulaşmamıştır.¹³⁹

10.6.Çağdaş Dönem

XIX. yy.' ın başlarında, Malatya Kenti büyük ölçüde harap bir durumda idi. Yılın yaklaşık dörtte üçünü bağlarda geçiren halk büsbütün bu yörelere yerleşme eğiliminde idi ve bu nedenle kent gelişemiyordu. 1853' te Malatya' dan geçen J.Brant, kentin sürekli eşkıya saldırılarına uğradığını, sık sık baş gösteren salgın hastalıklardan da büyük zarar gördüğünü belirtmektedir.¹⁴⁰

1838' de, Doğu Anadolu' da ki Osmanlı orduları komutanı Hafız Paşa, karargahını Harput-Mezra' dan Malatya' ya taşıyınca, Eski Malatya tamamen terk edilmek sürecine girdi. Askerlerini barındıracak ev bulamayan Hafız Paşa, halkın bağlara giderken boş bıraktığı evlere el koydu. Ordu, 1838–1839 kışını Malatya' da geçirince, kent halkı, bağlara sığınmak zorunda kaldı. Bağların yoğun olarak bulunduğu Aspuzu yöresi Yeni Malatya olarak gelişmeye başladı. Ordu, Nizip Savaşı için Eski Malatya' dan ayrıldıktan sonra, halk yıkıntıya dönüşmüş olan evlerine dönmedi. Mayıs, 1839' da Malatya' dan geçen İngiliz gezgin W.F.Ainsworth, askerlerin ayrıldığı kente, yarı yıkık 500 kadar ev bulunduğunu yazmaktadır. Charles Texier' de kervansarayların ıssız evlerin perişan olduğunu belirttikten sonra, Eski Malatya' nın pek yakında kent olmaktan çıkacağını anlatmaktadır.¹⁴¹

Yeni Malatya' nın kurulduğu Aspuzu yöresi, sulak topraklar üzerinde yayılan bahçeler ve bağlardan oluşmaktaydı. Ayrıca, bağların çevresinde ufak yerleşim kümeleri de vardı. Zamanla dış mahalleler Aspuzu ile birleşti. Malatya XIX. yy. boyunca küçük bir kent olarak kalmış, asıl önemli gelişme Cumhuriyet Döneminde olmuştur.¹⁴²

¹³⁹ Gögebakan, G., a.g.e., s.1484.

¹⁴⁰ Yurt Ansiklopedisi, c.7., Yay. Anadolu Yayıncılık, s.5418, İstanbul, 1982–1983.

¹⁴¹ a.g.e., s.5418.

¹⁴² a.g.e., s.5418.

11.MİMARI

1840 yılına kadar eski Malatya (Battalgazi ilçesi) şehir merkezi olduğundan Türk-İslâm eserlerinin ilk örnekleri burada yer almaktadır. Kale, han, hamam, zaviye, medrese, tekke, imaret, cami, mescit, namazgâh ve türbe gibi çok sayıda dinî ve sivil yapı inşa edilmişse de çoğu günümüze kadar gelememiştir. Zamanımıza ulaşabilen eserler ise harap durumdadır veya geçirdikleri yanlış yenileme sonucunda orijinalliklerini kaybetmek üzeredir.¹⁴³

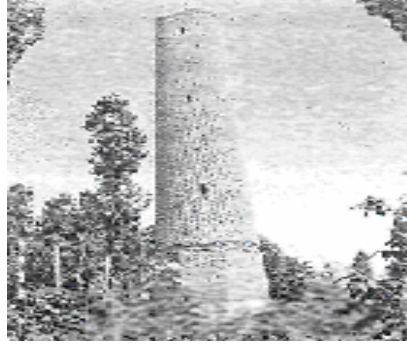
11.1.Cami ve Mescitler

Eski Malatya'nın en önemli eseri Ulucami' dir. Alâeddin Keykubad tarafından 1224 yılında Malatyalı mimar Ya'küb b. Ebû Bekir'e yaptırılan cami mihrap önü kubbeli planı, tuğla malzemesi ve çini mozaik süslemeleriyle dikkat çekicidir. Hal Fetih (Hötüm Dede) Minaresi eski Malatya'da Ulucami' nin güneyinde olup camisi yıkılmıştır. Küp şeklindeki kaba yontu taş kürsü üzerinde yükselen minarenin tuğladan silindirik gövdesine yine tuğladan sekizgen bir pabuçla geçilir. Pabuç üstünde ve şerefe altında firuze renkli yıldız çinilerin oluşturduğu birer bileziğin yer aldığı günümüze kalan az sayıdaki parçalardan anlaşılmaktadır. Şerefeden yukarısı bugüne ulaşmamıştır. Minare XIII. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir. Ali Baba (Musalla) Namazgâhı güneybatı surlarının dışında Malatya yolu üzerindedir. Dikdörtgen planlı olarak düzgün kesme taşla inşa edilmiştir. Kible duvarı ortasında yer alan mihrabında renkli taş kullanılmıştır. Bordürleri geometrik ve bitkisel süslemeli olan mihrapta kitabeler yer almaktadır. 1243'te inşa edilmiş, 1473'te ve 1980'li yıllarda onarılmıştır. Batı surlarına yakın olan Melik Sun'ullah (Adile) Camii' nin bugün sadece tuğladan silindirik gövdeli minaresi ayakta. Diğer kısımlar temelden itibaren yenilenmiştir.¹⁴⁴

¹⁴³ İslam Ansiklopedisi; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.27,s.474,Ankara,2003.

¹⁴⁴ İslam Ansiklopedisi; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.27,s.474,Ankara,2003.

Resim 5: Eski Malatya’ da Halfetih Hötüm Dede Minaresi.

Resim 6: Malatya Ak Minare Camii

Şeyh Sun’ullah Camii ve Türbesi olarak bilinen eserin birbirine bitişik iki yapı olduğu ve üç kitabesi bulunduğu bilinmektedir. Minaredeki onarım kitabesi 796 (1394) yılına aittir. Ulucaminin kuzeyinde bulunan Emir Ömer Mescidi dikdörtgen planlı olup düzgün kesme taş ve kaba yontu taşla inşa edilmiştir. Girişten sonra batı yanında bir mezar bulunmaktadır. Örtüsü düz dam şeklinde olan mescidin, kuzey cephesinin doğu ucunda yer alan ve dışa doğru çıkıntı oluşturan taş kapısının mukarnaslı kavsarası sivri kuşatma kemerlidir. Taç kapısı etrafında bitkisel ve geometrik taş süslemeler görülür. Kuzey cephesinin batı ucundaki pencere açıklığının düz atkı kemerindeki kitabede 971 (1563–64) tarihi okunmaktadır. Ak Minare Camii, doğu yönündeki şehir surlarının dışında Derme suyunun kenarında olup 980 (1572) yılında düzgün kesme taş ve kaba yontu taşla kare planlı ve tek kubbeli olarak inşa edilmiş, kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Yapıya adını veren, küp şeklinde taş kaide üzerinde yükselen minarenin pabuç kısmı sekizgen olup her yüzünde sağır kemerler mevcuttur. Kesme taştan silindirik gövdenin şerefe korniş üstünde kalan bölümleri yenileme sırasında tamamlanmıştır. Sütlü Minare Camii güneydoğu surlarının hemen dışında yer almakta olup bugün harap durumdadır. Günümüze minaresiyle harim duvarlarının bir bölümü gelebilmiştir. Kalan izlerden tromplarla geçilen bir kubbe ile örtülü olduğu, duvarlarda ve minarede kaplama olarak kesme taş kullanıldığı anlaşılmaktadır. Silindirik gövdeli

minaresi kare planlı bir kürsü üzerinde yükselmekte, mukarnaslı şerefeden sonra gelen petek bölümü taş bir külâhla son bulmaktadır. Yapıyı XVII. yüzyılın ilk yarısına tarihlemek mümkündür. Minaredeki onarım kitabesinde 1223 (1803)tarihi okunmaktadır.¹⁴⁵

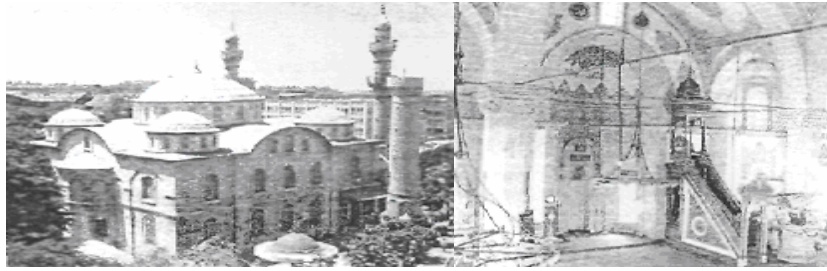
Malatya Yeni Camii, şimdiki Malatya'nın şehir merkezinde vilayet binasının kuzeyinde bulunmaktadır. Cami, daha önce burada yer alan Hacı Yusuf Camii' nin 3 Mart 1894 tarihindeki büyük depremde yıkılmasının ardından aynı alan üzerine inşa edilmiştir. Eski camiye ait minarenin şerefeye kadar olan kısmı halen ayakta. Minare kürsüsünün batı tarafındaki dört beyitlik kitabede 1258 (1842) tarihi okunmaktadır. Duvarla çevrelenmiş bir avlunun güney ucunda yer alan cami kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir. Kuzey cephesinde bulunan son cemaat mahallini beş kubbe örtmektedir. Son cemaat mahallinin her iki yanında birer minare bulunmaktadır. Minareler kare kaideli, daralan profillerden sonra soğan biçimli pabuçlu, onaltıgen gövde ve petekli, çift şerefeli, soğan biçimli külâhlıdır. Taç kapının etrafında profiller ve birer sütun yer alır, Merkezî planlı camide harim içten içe 22 x 22 m. ebadındadır. İç mekândaki sekizgen biçimli dört ayağa oturan ortadaki büyük kubbeye pendentiflerle geçilmektedir. Yüksek olan yuvarlak kasnakta çok sayıda yuvarlak kemerli pencere açılmıştır. Kubbenin dört yönünü beşik tonozlar, köşelerde ise küçük kubbeler çevreler. Güney cephesinin ortasında mihrap yarım kubbesi bulunmaktadır. Mihrap beşgen formlu olup mukarnaslı kavsaraya sahiptir. Mihrabın sağındaki ahşap minber rokoko tarzında işlenmiştir. Kuzey iç cephesindeki ahşap mahfil sonradan eklenmiş olup çıkışı batı tarafındaki merdivenden sağlanmıştır. Kuzey cephesindeki cümle kapısı üzerinde bulunan kitabeden anlaşılacağı üzere caminin inşasına 1307 (1889–90) yılında başlanmış ve 1328'de (1910) tamamlanmıştır. Yusuf Ziya Paşa Camii, Malatya şehir merkezinde İzzetiye mahallesi Mücelli caddesi üzerindedir. Enlemesine harime sahip caminin kuzeyinde son cemaat mahalli ve avlusu, kuzeydoğu köşesinde türbe, kuzeybatı köşesinde sonradan yapılan minaresi vardır. Çatı ile örtülü son cemaat mahallinin yükünü taşıyan sivri kemerler dikdörtgen ayaklar üstüne oturmaktadır. Basık kemerli giriş kapısı üzerindeki kitabede caminin Yusuf Ziya Paşa tarafından zevcesi Ayşe Hanım için 1208 (1793–94) yılında yaptırıldığı kaydedilmiştir. Harim içten içe 15 x 7,40 m. ebadında olup ahşap üst

¹⁴⁵ İslam Ansiklopedisi; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.27,ss., 474–475, Ankara,2003.

örtüsü duvarlara oturmaktadır. Son cemaat yerinin kuzeydoğusundaki türbe avluya bakan cephede iki sivri kemerli eyvan şeklindedir.¹⁴⁶

Türbede üç mezar sandukası bulunmaktadır. Bunlardan güneydeki sanduka, Keban ve Ergani madenleri emini olan ve Diyarbakır müşirliği yapan Süleyman Paşa' ya ait olup kitabesinde on dört mısralık bir şiir, altında ise 1256 (1840) tarihi yer almaktadır. Malatya mutasarrıfı Şâkir Paşa'nın kızı Hamdiye Hanım' a ait olan ortadaki sade sandukanın baş şâhidesinde bulunan kitabe 1302 (1885) yılı kaydedilmiştir. Kuzey tarafındaki sanduka edirnekârî süslemeleriyle diğerlerinden ayrılmakta ve kitabesinde 1316 (1898) tarihi okunmaktadır. Mezarın sahibi Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın kızı, 14. Liva kumandanlığı yapan Mustafa Naim Paşa' nın hanımıdır. Caminin duvarları kırma taş, son cemaat mahallinin tamamı ile kemer, kapı, pencere etrafları ve taç kapı kesme taştan yapılmıştır. Üst örtü ahşap hatıllı olup üzeri kiremit çatılıdır. Türbe duvarlarında kırma, kemerler ve sandukalarda kesme taş kullanılmıştır. 1961 tarihli minarenin kaidesi kesme taştan, gövde ve üst kısımlar tuğladandır. Eski Malatya'da ayrıca Toptaş Camii, Alacakapı Mescidi, Karahan Camii, Ahmed Duran Mescidi ve Zeynel Bey Mescidi bulunmaktadır.¹⁴⁷

Resim 7–8: Malatya Yeni Camii ve İçinden Bir Görünüş

11.2. Medreseler

Şehâbiyye-i Kübra Medresesi Ulu Caminin güneyinde yer almaktadır. Günümüze yalnız taçkapının doğu kanadı, bitişiğindeki türbe ve ana eyvanı ulaşmıştır. Yapının mimarları Şemseddin Muhammed b. Osman ve Takvor b. Stefan' dır. el-Melikü' l-Eşref Şa'bân

¹⁴⁶ İslam Ansiklopedisi; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.27,s.475,Ankara,2003.

¹⁴⁷ İslam Ansiklopedisi; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.27,s.475,Ankara,2003.

devrinde (1363–1376) "mîr-ı ümerâ" lakabıyla ünlü Şehâbeddin Hızır adlı bir emir tarafından yaptırılmıştır.¹⁴⁸

Resim 9: Malatya Ulu Camii ve önündeki Kübra Medresesinin Kalıntıları

11.3.Türbeler

Sitti Zeyneb Kümbeti eski Malatya'da Karahan mahallesinde yer alır. Türbe kesme taşla inşa edilmiş sekizgen planlı, piramidal külâhlı, mumyalık örtüsü beşik tonozludur. Restore edilen eserin kitabesi bulunmamakla beraber yapı XIII. yüzyıla ait olmalıdır. Kanlı Türbe Meydanbaşı mahallesinde mezarlık içinde yer almaktadır ve kare planlı baldaken tarzındadır. Beşik tonozlu mumyalıkta düzgün kesme taş, ayaklarda bir kesme taş, uç sıra tuğla, kemer ve kubbesinde ise sadece tuğla kullanılmıştır. Kubbesinin bir bölümü yıkık olup geçişler pandantiflidir. Eser XV. yüzyıl başlarına tarihlenmektedir. Nefise Hatun Türbesi, Kanlı Kümbet'in güneyinde olup yine baldaken tarzında, kubbeli ve kare planlıdır. Toprak seviyesindeki iki sıra düzgün kesme taş dışında kaplama taşları sökülüştür. Yapı XVI. yüzyıl eseri olmalıdır. Ayrıca Meydanbaşı mahallesinde ve Kırk Kardeşler Şehitliği içinde birer türbe kalıntısı bulunmaktadır.¹⁴⁹

¹⁴⁸ İslam Ansiklopedisi; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.27,s.475,Ankara,2003.

¹⁴⁹ İslam Ansiklopedisi; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.27,s.476,Ankara,2003.

Resim 10: Malatya Kınalı Türbesi

11.4.Hamamlar

Tahtalı Hamamı, Malatya şehir merkezinde Mimar Sinan caddesi Tahtalı sokakta Tahtalı Camii'nin kuzeyinde yer almaktadır. Güney-kuzey yönünde inşa edilen hamamın doğu ve batı cepheleri 34,20 m., kuzey cephesi 12,90 m., güney cephesi 14 m uzunluğundadır. Soyunmalığa, güney cephesindeki sivri kemerin altında bulunan düz atkı kemerli kapı ile girilmekte olup üzeri tromplara oturan büyük bir kubbe ile örtülüdür. Kuzey cephesindeki yuvarlak kemerli kapı ile ılıklığa geçiş sağlanmıştır. Burada iki helâ ve iki tıraşlık yer almaktadır. Yuvarlak kemerli kapı ile haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli plana sahip sıcaklığa geçilmektedir. Eyvanlar sivri tonozla, halvetler ve orta alan ise kubbe ile örtülüdür. Ortada sekizgen biçimli göbek taşı bulunmakta, eyvanlarda üçer, halvetlerde dörder taş kurna yer almaktadır. Kuzey eyvanındaki basamakla çıkılan dikdörtgen biçimli pencere külhana açılmaktadır. Taçkapının etrafı ile yapının kenar, köşe ve kemerleri kesme taş, duvar dış cepheleri düzgün sıralar oluşturan kaba yontu, içleri ise kırma ve moloz taş örgülüdür. Üst örtüde tamamen kırma taş kullanılmış, soyunmalıktaki odaların duvarları tuğladan yapılmıştır.¹⁵⁰

Yapı XIX. yüzyılın başlarında inşa edilmiştir. Belediye Hamamı Malatya'nın merkezinde Yenicami' nin kuzeybatısında bulunmaktadır. Hamam doğu-batı yönlü olarak dıştan dışa 35,80 x 14,50 m. ebatlarında inşa edilmiştir. Doğu tarafında yer alan soyunmalığı yıkıldığından 1950'li yıllarda iki katlı olarak yeniden inşa edilmiştir. Girişi doğu cephesinin güney ucundan sağlamış iken yakın zamanda kuzey cephesine alınmıştır. Soyunmalığın batısında ılıkılık ve arkasında haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli

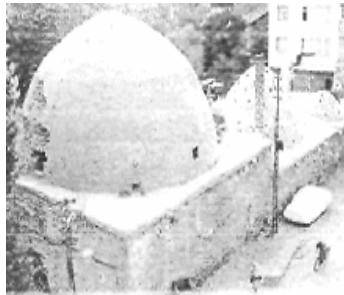
¹⁵⁰ İslam Ansiklopedisi; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.27,s.476, Ankara,2003.

sıcaklığı, ardında külhan ve odunluğu yer almaktadır. Soyunmalığın ortasında yuvarlak biçimli taştan yapılmış bir şadırvan, üstünde dikdörtgen şeklinde büyük bir aydınlık feneri bulunmaktadır. Ilıklığın üzeri tonozla kapatılmış olup kuzey tarafında üç helâ, batı kanadında iki tıraşlık hücresi yapılmıştır. Sıcaklığın eyvanları sivri tonoz, köşe halvetleri ve orta kısım pendentif geçişli kubbelerle örtülüdür. Ortada köşeleri pahlanmış kare biçimli göbek taşı bulunmaktadır. Soyunmalığın dış duvarları kırma taştan, taşıyıcı kolonlar, pencere etrafları betondan yapılmış, duvarlar sıvanmış, üzeri kiremit çatı ile kapatılmıştır. Diğer bölümlerin kemer ve köşeleri kesme taş, dış kaplamalar sıralı kaba yontu, içten ise kırma ve moloz taş örgülüdür. Hamam 1319(1901) tarihli mahkeme kaydına göre 1290'da (1873) inşa edilmiştir.¹⁵¹

11.5.Hanlar

Eski Malatya'da Selçuklu dönemine ait şehir hanı tespit edilememiş, ancak surların dışında doğu ve batı tarafında birer han olduğu anlaşılmıştır. Osmanlı döneminde ise bir kervansaray yapılmıştır. Silahtar Mustafa Paşa Kervansarayı şehir surlarının içinde Alaca kapı girişinde olup revaklı bir avlu ile bu avlunun batı kanadına bitişik kapalı kısımdan oluşan tek katlı, dikdörtgen planlı bir yapıdır. Barınağı ve avluya bakan cephesindeki mekânlar bugün ayaktaadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen yenileme sırasında yapılan yanlışlıklar yapıya zarar vermiştir. Hana ait 1047 (1637) tarihli iki kitabeden biri taç kapı üstünde, diğeri Malatya Müzesindedir. Yapı, IV. Murat' ın veziri Silahtar Mustafa Paşa tarafından Mimar Mehmet oğlu Ebubekir' e yaptırılmıştır.¹⁵²

Resim 11: Malatya Tahtalı Hamamı

¹⁵¹ İslam Ansiklopedisi; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.27,s.476,Ankara,2003.

¹⁵² İslam Ansiklopedisi; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.27,s.476, Ankara,2003.

11.6.Kervan Yolları

Eski Malatya'dan Çingene Hanı, Şahna Hanı, Sarıhacı Hanı, Kurttepe Hanı üzerinden Elbistan'a ulaşılır. Çingene Hanı, Yazı Hanı, Kömüş Hanı, Hekim Hanı, Kötünün Hanı ve Alaca Han üzerinden Sivas'a gidilir. Yazı Hanı'ndan ayrılan yol Horum Hanı, Kara Han, Kızılca Han, Kantarmış Hanı ve Mirçinge Hanı üzerinden Divriği'ye ulaşır. Güneye doğru Sevserek' teki Çifte Han, Görk Hanı, Tepe Hanı, Çat Hanı ve Taşkale' deki Çifte Han üzerinden Kâhta'ya varılır. Doğu yönüne Yarımca Hanı, Şişman Hanı, Kömür Hanı üzerinden Harput'a gidilir. Bu menzil hanlarından Kömür Hanı XVII. yüzyılın ikinci yarısında, diğerleri Osmanlı öncesi dönemlerinde yapılmıştır.¹⁵³

Resim 12: Eski Malatya' da
Silahtar Mustafa Paşa Kervansarayının İçi

Resim 13: Malatya Harput Yolundaki Şişman Han

¹⁵³ İslam Ansiklopedisi; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.27,s.476,Ankara,2003.

11.7.Evler

Şehrin kuruluş tarihinin yeni oluşu sebebiyle evlerin çoğunluğu 1900' den sonrasına aittir ve genellikle duvarla çevrili bahçe içerisinde inşa edilmiştir. Bahçede ocak, tandır ve büyük yapılarda havuz yer almaktadır. Malatya evlerinde iki plan şeması hâkimdir. Bunlardan dört odalı evlerde ortada büyük bir iç sofa bulunur. Odalar sofa etrafına mutfak (hızna), kiler-depo (misandele), oturma ve misafir odaları şeklinde dizilir, iki oda arasına hamam ve helâ yerleştirilmiştir. Alt ve üst kat aynı kuruluşa sahip olup bunların üzerinde köşk (yazlık) bulunur. Bazı evlerde üstteki sofanın altına rastlayan girişler eyvan biçiminde düzenlenmiştir. Alt katta kiler-depo, üst katta genellikle sofa, iki oda ve mutfak yer alır. Helâ bahçe içerisinde veya balkonun bir köşesindedir. Alt kat pencerelerinin az ve küçük olmasına rağmen ikinci kat ve cumba pencereleri hem çok hem de geniş tutulmuştur. Malatya ev mimarisinde "gantarmalı oymalı" ve "ahşap gantarmalı" diye bilinen pencereler karakteristiktir. Taş temel üzerindeki beden duvarları kerpiç yığma ve dolma tekniklerinde yapılmıştır. Bağdadî tekniği cumba, köşk-yazlık yapımında, ayrıca tavan-taban inşasında kullanılmıştır. En çok görülen çıkmalar oda genişliğinde köşe ve gönye biçiminde olanlarıdır. Malatya evleri süsleme yönünden Anadolu'nun diğer şehirlerindeki evlere benzer. Dolap, yüklük (örtülük),mutfak, kiler süsleri, pencere ve balkon kafesleri ahşap, kapı alınlıkları, kapı tokmakları demir, çırılık ve raflar alçı malzemelidir. Mücelli ve Sinema caddelerindeki evlerin yanı sıra Yeşilyurt ve Balaban ilçelerindeki evler de önemlidir.¹⁵⁴

¹⁵⁴ İslam Ansiklopedisi; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.27,ss.476–477,Ankara,2003.

BİRİNCİ BÖLÜM

YERLİ SEYYAHLAR GÖZÜYLE MALATYA

1.KÂTİP ÇELEBİ, 1624

Kâtip Çelebi 1609 yılında doğdu. Asıl adı Mustafa olup, doğu ve batı kitaplarında kendisine Hacı Kalfa, Hacı Halife'de denilmektedir. 17 yaşında iken divan kalemlerinden birine girdi. Silahtar olan babası ile bir yıl sonra Tercan ve Bağdat seferlerine katıldı. Babasının Musul' da ölmesi üzerine İstanbul'a geldi. Ünlü bilginlerin derslerine devam etmeye başladı. Bağdat, Halep, Hicaz ve Revan'a orduyla birlikte gitti, gittiği yerlerde bilgi ve görgüsünü arttırdı. 1638 yılında yakın akrabalarından birinin ölümü üzerine, kendisine kalan ufak bir mirastan yararlanarak devlet hizmetinden ayrıldı. Bu tarihten sonra istediği tüm kitapları okudu, medrese eğitiminden de daha geniş ölçüde yararlandı.

Kâtip Çelebi, doğu illerinin yanı sıra Fransızca ve Latince de öğrenerek, batıdaki bilimsel gelişmeleri izleme olanağı buldu. Japonya' dan Irak ve Erzurum sınırına kadar uzanan ülkelerin tarih ve coğrafyasını anlatan Cihannüma adlı kitabı da, batı bilginlerine kaynaklık etmiştir. Yaşadığı çağın bilim anlayışının dar sınırları içinde kalmayarak, dünyanın yuvarlak olduğuna kanıtlar arayan ve batıdaki astronomi araştırmaları üzerine yazılan eserleri çeviren Kâtip Çelebi, döneminin koşullarını aşan bir bilim dünyasının ilk yaratıcılarından biridir. 1657'de vefat etmiştir. Abaza Paşa isyanını bastırmak üzere Anadolu'ya gelen ordu ile birlikte Kayseri' ye 1624 tarihinde uğrayan Kâtip Çelebi buradan Malatya' ya geçmiştir.

Kâtip Çelebi, Tarihi Malatya (Battal Gazi İlçesi) için, çarşı, hamam ve hanları, bol suları var demektedir. Meyve mevsiminde 3–4 ay bağlara göçen halktan bazılarının gündüzün şehre gelerek, ikindi vaktine kadar kalıp, akşamüstü yine bağlara döndüklerini belirtir. Gece şehri sadece 5–10 bekçinin beklediğini söyleyen Seyyahın şehir ve bağları hakkında verdiği açıklamaya bakacak olursak, zaman geçtikçe, esasen mevkisi az çok bataklık havası kokan asıl Malatya' nın ihmal edildiğini dile getirir.¹⁵⁵

¹⁵⁵ Çelebi,Katip, Cihannüma, s.590,598.

Aspuzu ve bağlarında devamlı bir yerleşmeğe doğru ilerleme olduğu belirten Kâtip Çelebi yazlıkta ki evlerin derme çatma yazlık meskenlerden ibaret, basit bir sayfiye halini yavaş yavaş kaybettiğini vurgular. Cihannümada şehir ile bağlar arasında 15 köy bulunduğu söyleyen seyyah daha o zamanda bile esas şehrin bağlara doğru kaydığını vurgulamıştır. Seyyah o dönem terk edilmeye başlanan şehirde bir zamanların çok kuvvetli olan Malatya kalesinin de perişan halde ve yıkılmaya yüz tutmuş olduğunu tasvir eder. Fırat nehri üzerinde, yolcuların bir taraftan diğer tarafa geçmeleri için gemilerin, şişirilmiş tulumların ve bunları kullanan kişilerin olduğunu kaydeder. Pınarbaşından çıkarak surların dibine kadar gelen geçtiği yerlerde 15 kadar köyün bağ ve bahçelerini sulayan Dermesih suyundan övgü ile bahseder.¹⁵⁶ Seyyah, bu bölgede çok fazla kalmadığından dolayı aktardıkları sade şahsi izlenimlerine dayanmaktadır.

2.EVLİYA ÇELEBİ, 1655

Evliya ÇELEBİ, 1611 yılında İstanbul’ da doğmuştur. Dünyaca meşhur bir Türk seyyahıdır. Soyunun Germiyanoglu Yakub Bey’ e ve ondan da Ahmet YESEVİ hazretlerine kadar uzandığını kendisi yazmaktadır. Orta derecede ki tahsilini tarihe, seyahate ve musikiye olan alakası ile telafiye çalışmış, meydana getirdiği 10 ciltlik “Seyahatnâme” isimli eseri ile de bunda muvaffak olmuştur. Üç yüz sene evvelki bütün Osmanlı şehir ve kasabalarını gezdiği ve buralarda gördüğü şeyleri kaydettiği için eseri, kıymeti bir kaynak vasfını taşımaktadır. Duyduklarını ve gördüklerini tenkit etmeden yazdığı ve bu yüzden dolayı bazen tezatlarla hataya düştüğü söylenmektedir. Hurafelere ehemmiyet verdiği için, anlattığı bazı hadiselerin garipseneceği muhakkaktır.¹⁵⁷

Evliya ÇELEBİ Seyahatnâmesi’ nin ilk altı cildi, Ahmet Cevdet Efendi tarafından neşredilmiştir. Yedi ve sekizinci ciltler Türk Tarih Encümeni tarafından gene eski yazı ile 9 ve 10 uncu ciltler ise, Maarif Vekâletince yeni yazı ile bastırılmıştır.¹⁵⁸

Yazma nüshaları birkaç adettir. Bunlardan üç adedi tam, geri kalanlar ise yarımıdır. 10 cildin de tamam olduğu yazma nüshalar Fatih’ deki Millet Kütüphanesi (Perteve Paşa Kitaplığı No:458–462), Süleymaniye Kütüphanesi (Beşirağa Kitapları No:448–452) ve

¹⁵⁶ Çelebi,Katip, Cihannüma, s.590,598.

¹⁵⁷ Çelebi Evliya, Malatya, Çev.Kuşçuoğlu M., s.4, İstanbul, 1968.

¹⁵⁸ Çelebi Evliya, Malatya, Çev.Kuşçuoğlu M., s.4, İstanbul, 1968.

Topkapı Sarayındaki Bağdat Köşkü Kütüphanesi (No:300–304) nde bulunmaktadır. Malatya’ yı ilgilendiren seyahat bölümünü muhtevi 4 üncü cildin yazma iki nüshasından biri Üniversite Kütüphanesinin Halis Efendi kitapları arasındadır. Diğer nüsha Bağdat Köşkü Kütüphanesi’ nde 305 numarada kayıtlıdır.¹⁵⁹

Derviş Zilli Mehmet’ in oğlu olan Evliya ÇELEBİ, takriben 70 yaşında iken vefat etmiştir.¹⁶⁰

Seyyahın Malatya’ ya gelişi, 1065 H. (1655 M.) yılının Nisan ve Mayıs aylarına rastlar.¹⁶¹

Kitap hazırlanırken, basılı nüshasında ki ifadelere ve sıraya azami derecede uyularak sadeleştirilmiştir. Yalnız menşe ile ilgili birkaç cümle çıkarılmıştır ki bununda normal karşılanması icap eder. Birkaç ibarede aynen bırakılmıştır. Gönül isterdi ki onlarda bu günkü dil ile yazılsın. Kelimelerin karşılığını yazmakla bu mümkün olabilirdi. Ama aslında ki mâna derinliğini ifadede aciz kalındığından vazgeçilmiştir. Mesela: Silahtar Mustafa Paşa Kervansarayı kitabesinin son mısraını (Bu yeni han karşılıksız dinlenme yeri olarak yapıldı) diye tercüme etmek gibi...¹⁶²

2.1.Rakabe Kalesi’ nin (Malatya Kalesi) Özellikleri

Seyyah bu kalenin Anadolu’ da olup ismine Rumca’ da Rekabe dediklerini söyler. Önce, Hazreti Yunus (A.S.)’ in Musul şehrinde iken imana getirdiği, Rakabe isminde ki Kayser’ in, Malatya’ nın su ve havasını çok beğendiğinden bir kale yaptırdığını ve burasının büyük bir ticaret merkezi olduğunu belirtir. Birçok hükümdarın idaresinden sonra, Hazreti Muhammed zamanında, Nuşirevan Adil’ in emrinde Harun-ür Reşid, çok defa Malatya’ yı muhasara etmiş ise de fethedemeden geri döndüğünü söyleyen Evliya Çelebi Hicretin 200 üncü senesinde (815 M.), Hazreti Ömer evladından Miri Ziyad ve onun oğlu Emir Lokman ve onun oğlu Emir Ömer’ in 200 000 asker ile gelip bu kaleyi muhasara ettiklerini belirtir. Seyyah muhasaranın 47 nci günü Seyyid Battal Gazi’ nin babası Hazreti Hüseyin Gazi tarafından şehir fethedilince Emir Ömer’ in şehrin

¹⁵⁹ Çelebi Evliya, Malatya, Çev.Kuşçuoğlu M., ss.4-5, İstanbul,1968.

¹⁶⁰ Çelebi Evliya, Malatya, Çev.Kuşçuoğlu M., s.5, İstanbul,1968.

¹⁶¹ Çelebi Evliya, Malatya, Çev.Kuşçuoğlu M., s.5, İstanbul,1968.

¹⁶² Çelebi Evliya, Malatya, Çev.Kuşçuoğlu M.,s.-5, İstanbul,1968.

mülkiyetini, fethine sebep olan Hüseyin Gazi' ye verdiğini dile getirir. Bu suretle Seyyid Battal Cafer Gazi' nin bu şehirde doğduğunu belirtir. Seyyah, Hicri 239 (M.853) senesinde Elina tekfurunun Malatya' yı istila etmiş ise de, yine aynı sene Abbasiler' den Yahya bin Ali ve Hüseyin Gazi ve oğlu Seyyid Battal Gazi' nin 50.000 askerle Malatya' yı fethederek kalesini tamamen yıktıklarını söyler. Bu savaştan 5 sene sonra, yani H.244 (M.858) senesinde; Harun-ür-Reşid' in Bağdat halifesi olunca, evvelce fethedemeden döndüğü için muhabbetine doyamadığı Malatya' ya uğrayarak hazineler sarf edip sağlam ve dayanıklı bir kale yaptırdığını buradan İstanbul'un muhasarasına gittiğini anlatır. Evliya Çelebi bu noktada lafı kısa keserek geçmiş günlerde savaşarak Malatya' yı fethedip kalesini yerle bir etti demiştir. Seyyah, ondan sonra ise Ümera-ı Danişmendi' den emir Muhammed Bin Danişmend bin Melik Gazi buranın su ve havasından haz duyduğundan H.583 (M.1187) tarihinde muazzam bir kale yaptırdığından ve bu kalenin sağlam kalışından hayranlıkla bahseder.¹⁶³

“Birkaç el değiştirdikten sonra Diyarbekir hâkimi ile Maraş hâkimi Zülkadir, (Malatya, senindir, benimdir) diye mücadele ettikleri esnada Diyarbekir Kürtleri de isyan ve taşkın hareketlerde bulunarak Osmanlı diyarlarında ki Amasya ve Sivas taraflarını yağma etmeye başladılar. Sonunda bu durum Bursa' da bulunan Yıldırım Hana aksedince Yıldırım, yıldırım gibi hareket ederek 30.000 askerle Malatya' yı muhasara edip, aman vermeden, H.800 (M.1397) tarihinde zaptetti. Daha sonra Amasya' yı fethedemeden dönen Timur, Malatya' yı istila ederek kışlak yapmıştır. Hülâsa dünya bir vakıftır. Elden ele kalmış bin acuze (kocakarı) dir. Mülk, ancak “Malik- el mülk olan vahid- i kahhar (Allah) ındır. Fakir insan ise, orta yerde, başının derdine düşmüş bir bedendir.”¹⁶⁴

Daha sonradan kalenin tekrar Osmanlılar' ın eline geçtiğinden bahseden Evliya Çelebi şehrin, Süleyman Han tarafından defterlere kaydedildiğini söyler. Seyyahatı sırasında hala Maraş iline bağlı sancak merkezi olduğunu dile getirir. O dönem kanunnâmesine göre Bey' in yıllık geliri 500.000 akçe olduğunu söyleyen seyyah beyin 500 askerle hükümet ettiğini ve her sene 80 kese hâsıl alarak 7 zeamet, 276 tımarı olduğunu belirtir. Malatya' da zeameti cebelileri ile 800 asker olup, paşası sancağı altında savaşa gittiklerini söyleyen seyyah Alay Beyi, Çeribaşı ve Yüzbaşı ile 300 akçe payeden

¹⁶³ Çelebi Evliya,a.g.e.,ss.6-7.

¹⁶⁴ Çelebi Evliya,a.g.e.,ss.9-10.

ibaret şerefli ve eski bir kaza olduğunu anlatır. Malatya’ nın civarında Türkmen ve Kürt köyleri olduğunu yazan seyyah bu köylerden her sene kadısına 20 kese hâsılı olduğunu belirtir. Malatya kazasında ayriyeten şeyh-ül İslamı, nakib-ül eşrafi, şehir naibi, şehir müftüsü, şehir voyvodası, harç ağası, Malatya muhasılı olduğunu söyler. Bu muhasılın, 1000 kadar asker ile birlikte şiddet kullanarak padişaha ait paraları topladığını yazan seyyah ayrıca burada kıdemli memurlar olarak emin ağası, şehbenderi, sipahi kethüda yeri, yeniçeri serdarı, kale dizdarı, avarız ağasını sıralar.¹⁶⁵

2.2.İsimlendirilmesinin Nedeni

Evliya çelebi bu şehre İranlılar’ ın Aspozan dediklerini söylerken, Türkmenlerin Mal-Atiye; Araplar’ ın ise Malatye dediklerini söylemiştir. Seyyaha göre bu bölgeye Yunanlılar Rakabe, tarihçiler Dar’ ü Rakabe derler. Seyyah bunun sebebini de şehrin ilk banisi Yunus Nebi ümmetinden Rakabe isimli kayserin olup; sonradan, Aspoz ismindeki kızı tarafından imar edilmesine bağlamıştır. Seyyah bu kız ile babasının birlikte Meram Bağı’ nda bir mağara içinde gömülü olduğunu söyler. Ayrıca seyyah Malatya adını şehrin ileri gelenlerinin, şehrimizin ismi “Mal-Atiye” “ Mal Geliyor” demiş olmalarına ama mülk ve toprak kayıtlarını havi defterde “Malatya” olarak yazılmasına bağlar.¹⁶⁶

2.3.Malatya Kalesinin Eşkâli

Evliya Çelebi Malatya şehrinin dört tarafının dağlarla çevrili olduğunu söyler ve Güneyde Aspozan dağlarını gösterir. Buranın sularının şahaneliğinden hayranlıkla bahseden seyyah bu dağlar arasında akan ufak dereler ve tepelerden söz eder. Malatya kalesinin yerini geniş bir vadi içinde akan Der-Mesih (derme) nehrinin hemen kenarında, beşgen şeklinde yontulmuş taşlardan yapılmış kuvvetli bir kale olarak tasvir eden seyyah, Derme suyunun buradan kale duvarının kuzeyini döverek çıkıp beş saat aşağıda Fırat nehrine karıştığını belirtir. Suyun başlangıcının Aspozan dağlarından çıkan bir pınarcık olduğunu belirten seyyah kale içinden nehre kayalar arasından geçen bir su yolu ile inildiğine değinerek muhasara esnasında kaleye sığınanların,

¹⁶⁵ Çelebi Evliya,a.g.e.,ss.10-11.

¹⁶⁶ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.13.

susuzluklarını buradan giderdiklerini söyler. Evliye Çelebi kaleyi alçak bir düzlük üzerinde tanımlar.¹⁶⁷

2.4.Malatya’ nın Yapılma Sebebi

Evliya Çelebi, şehrin ilk yapıcısını, H.583 (M.1187) senesinde, Danişmend oğlu büyük emir Muhammed olarak gösterir. Seyyaha göre bu yüce Danişmendiye’ nin ilk meydana çıktığı yer Mavera-ün-nehir’ deki Mahan diyarıdır. “Türklerin büyük hocası Ahmet Yesevi hazretlerinin izni ve 1700 kişilik mevcutları ile Anadolu’ ya ayak bastıklarında, önderleri Süleyman Bek, Fırat’ da yıkanırken suya kapılarak boğulduğundan oğlu Ertuğrul babasını Murat kenarında ki Caber Kalesi dibine defnetmiştir. Allaha şükür bu hakire ziyaret etmek nasip oldu; tarihi ile beraber hatırımdadır ve yanımda yazılıdır. Ondan sonra bütün aşiret, merhum Süleyman Şah’ ın beyliğini oğlu Ertuğrul’ a yöneltip “Bu yurt bize uğursuz geldi. Beyimiz burada boğuldu.” dediler. Ertuğrul’ la birlikte doğru Selçuk sultanı Alâeddin’ e gelip boy beyi oldular. Allah’ ın yardımıyla, 600H. (M.1203) senesinde Selçuk saltanatı ortadan kalkınca, Ertuğrul’ u asıl boy beyi yaptılar. Ondan sonra Osmancık Bek, bek oldu. Sikke sahibi (hükümdar) olarak Osmanlılar nam ve şanı ile şöhrat bularak ebediyen devam edecek bir devlet oldu. Allah daim ede... İşte boğulduğu zaman Süleyman Şah’ ın emrinde bulunan bu Danişmendiler Murat Nehri sahillerinde yerleşip yurt edindikten sonra otlak ve yaylaklarda ki hayvanları, haddini ve hesabını bilmeyecek kadar çoğaldı. Bunların bu devrede ki bolluk ve refah içinde ki hayatlarını işiten Mahan diyarında ki diğer kasileler de binlerce kişi ile gelerek (Caber Kalesi ile Ani, Selme, Balis, Bumebuç, Rakka, Urfa, Bilecik kaleleri etrafına yerleştiler ve üreyip çoğaldılar. Sonunda, kendilerine sığınacak yer olarak, 583 H. (1187 M.) tarihinde Danişmend oğlu Muhammed bu Malatya kalesini yeniden yaptırdı.” Seyyah hala eski bir eser olarak ayakta duran kalenin inşasında kullanılan yontma taşların büyüklüğüne dikkati çekerek duvarının boyunu 26 arşın (18 m.) olarak vermiştir. Kalenin Alaca kapı, Pazar kapısı, Süserkem kapısı, Meşak kapısı olmak üzere dört büyük işlek yol kapılarından bahseden seyyah, kalenin kuzeyinin ve diğer tarafının hendeksiz olduğundan bahseder. Çevresinin tamamını 511 adım (4 km.) olarak veren Evliya çelebi bu mesafeyi çok geniş bulmamıştır. Seyyah Pazaryerinin kaleden dışarıda

¹⁶⁷ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.14.

olduğunu söyler. Kalenin içinde cami ve mescitlerden, cephanelikten, zahire ambarları, üç yüz kadar ev, muhafızlar ve iç il olduğundan yetmiş kadar askerden söz eder.¹⁶⁸

2.5.Malatya’ nın Evleri

Evliya Çelebi, Malatya’ da 5265 adet altlı- üstlü, kargir ayan, eşraf ve sair evlerinden bahseder. Bu evlerin hepsinin bağlı ve bahçeli olduğunu söyleyen seyyah, baştanbaşa temiz toprak ile örtülü, rengârenk, mamur, eski evler olarak tasvir eder. Kale dışını süslemekte olan bu evlerin oldukça sağlam olduğunu ve bu yapıların etrafında kale duvarı olmadığını belirtir. Sade mahalle kapıları olduğunu söylediği evlerin gece bu kapıların kapanarak muhafaza edildiğini söyler.¹⁶⁹

2.6.Malatyanın Mahalleleri

Malatya’ yı otuz iki mahalleye ayıran Evliya Çelebi, bu mahallelerin meşhur olanlarını şu şekilde sıralamıştır: “Eski Cuma, Camii Kebir, Emir Ömer, Saray, Kızlar, Han-kah, Toptaş, Karahan, Çermik, Alacakapı, Bostancılar, Kuçkem, Araz, Kürtler mahalleleridir.”¹⁷⁰ Seyyah yedi mahallede Ermeni nüfuzundan bahsederken Yahudilerin olmadığına değinir.

2.7.Camileri

Malatya’ da 32 mihrabın varlığını söyleyen seyyah 12 sinin cami olduğunu belirtir. Camilerin arasında en meşhur olarak Ulu Cami’yi gösterir. Ayrıca 20 adet mahalle mescidinden bahseden seyyah bunların içerisinde en eskileri olarak “kale içinde Emir Ömer, Karahan, Saray, Kızlar, HanKah, Toptaş, Çermik, Alacakapı, Bostancı, Bektaş Ağa, Küçük Mahalle, Kürtler Mescidleri’ ni”¹⁷¹ gösterir.

Mekteplerinden Suca (Secah) İmam, Avz, (ivaz) İmam mektepleri meşhurluğundan bahseder.¹⁷²

¹⁶⁸ Çelebi Evliya, a.g.e., ss.15-16.

¹⁶⁹ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.17.

¹⁷⁰ Çelebi Evliya,a.g.e.,ss.17-18.

¹⁷¹ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.19.

¹⁷² Çelebi Evliya,a.g.e.,s.19.

Tekkelerin en meşhurları arasında Aspozan Bağı içinde ki Battal Gazi' nin dünyaya geldiği Seyit Battal Gazi Tekkesi' ni gösterip buranın Melik Ahmet Paşa tarafından tamir ettirildiğini belirtmiştir.

Çeşmelerin suyunun saf ve tatlı olduğundan bahseden seyyah Bağ-ı Kuhi Ahker' den yani kömür dağından ve Der-Mesih (Derme) kaynaklarından çıkarak şehri suladıklarından bahseder.¹⁷³

Seyyah sebillerinden yedi tanesinin büyük şehir (Mekke-i Mükerrreme) sebilleri gibi gösterişli olduğundan bahsederken, bunlardan birisinin Silahtar Mustafa Paşa' ya ait olduğunu belirtir.¹⁷⁴

2.8.Sarayları

Seyyah Malatya' da şehrin ileri gelenlerine ait 11 adet saraydan bahseder. Ona göre en güzelleri Paşa Sarayı ve Emin Sarayıdır. Kervansaraylarının en güzelinin ise Silahtar Mustafa Paşa Hanı olduğunu belirtirken, hanın 170 odalı ve demir kapılı, kubbelerle süslenmiş eşsiz bir kervansaray olduğunu söyler.¹⁷⁵

2.9.Çarşı ve Pazarı

Seyyah burada güzel, bayındır çarşı ve Pazaryerlerinden bahsederken Şam ve Halep' deki gibi kargir ve kurşunlu dükkânlara rastlamasa da burada da değeri yüksek bol miktarda kumaşa rastladığını belirtir.¹⁷⁶

2.10.Kadınların İhtiyar ve Gençlerinin Yüzü

Seyyah, havasının güzelliğinden dolayı erkeklerin sağlam bünyeli oluşundan ve 60–70 sene yaşamalarına rağmen dişlerinin inci dizisi gibi olduğundan bahseder. Çok yaşlıların bile yüzlerinin rengini kırmızı olarak tasvir eden seyyah Malatya insanının zindeliğinden etkilenmiştir. Su ve havasının güzelliğinden halkın güzel yüzlü, yakışıklı, cazip, yumuşak huylu, soğukkanlı insanlar olduğunu belirtir. Seyyah arazisi dağınık

¹⁷³ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.19.

¹⁷⁴ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.19.

¹⁷⁵ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.19.

¹⁷⁶ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.21.

olan kentin dilberlerinin meşhur olmadığını ve çağlarının çabuk geçtiğini belirtir. Şehir kibar ve ayanından Melik Paşalı (Melik Ahmet Paşa taraftarı) Bektaş ağasının ününden bahseden seyyah bu şahsın itibar sahibi iken Allah' ın hikmetinin kendisini kılıca düşürüp helak ettiğini belirtir. Malatya halkının atalarından işittikleri denenmiş ilaçları kullandıklarını ve burada yaşayan işinin ehli, ilim sahibi insanların Almanya ve Karaman' da bulunmadığını dile getirir.¹⁷⁷

Yedi dükkân cerrahı olduğunu söyleyen seyyah bunların beşaret ilminde usta gayet bilgili adamlar olduklarını anlatır. Seyyah Malatya' da geçimsiz adamlarında çokluğundan bahsederken gece namaz kılıp, gündüz oruç tutup bir köşeye çekilen insanların da olduğunu belirtir. Şehir halkının giyim kuşamı hakkında da bilgi veren seyyah ileri gelenleri samur kürk ve renkli soflar giydiklerinden fakirlerin ise şal ve şal taklidi (şapek) giydiklerini belirtir. Seyyah orta hallilerin çuha, rengârenk Malatya Bezi ve kaftan giydiklerini engin kadınların ise sağlam yapılmış ferace ve –Yası başı- ile gezdiklerini ama ekseri fakir kadınların beyaz, dört düğmeli örtüye bürünüp sivri takke giydiklerini tasvir eder. Bu kadınların ayaklarında sarı ve kırmızı çizme ile dolaştıklarını belirtir.¹⁷⁸

2.11.Suyu ve Havası

Malatya' nın suyu ve havasını gayet latif bulan seyyah denizde ve karada dolaşan seyyahların beyanından da faydalanarak, buranın havasını Tebriz' in iç çekici havasına benzetmiş ve belki daha üstün olabileceğinden bahsetmiştir. Evliya Çelebi havasının güzelliğinden dolayı halkın dinç, güçlü-kuvvetli, rahatına düşkün ve güzel tenli olduklarını ısrarla vurgular.¹⁷⁹

2.11.1.Kuyu Suları

Şehirde iki bin kadar kuyunun varlığından bahseden seyyah halkın bağ ve bostanlarını bu berrak sular ile suladıklarını kimi zaman zaruri ihtiyaçların giderilmesi içinde

¹⁷⁷ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.22.

¹⁷⁸ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.22.

¹⁷⁹ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.23.

evlerde kuyu suyu kullandıklarını söyler. Kuyu suyuna ihtiyacı olmadıklarını belirtirken her hanede birer kuyu bulunmakta olmadığını söyler.¹⁸⁰

2.12.Hamamları

Seyyah yedi adet hoş havalı, güzel binalı hamamdan bahederken Alacahamam, Silahtar Mustafa Paşa Hamamının gayet ferah olduğunu söyler. Yeni Hamam, Bey Hamamı, Kumacık Hamamı ikinci derecede hamamlar arasında sıralayan seyyah Ali Mısri Hamamı' nı bir Evliyaullah inşa ettirdiği için herkesin dikkatini çeken bir ziyaretgâh olduğunu belirtir. Cuma Hamamı ve kale dışında ki Behram Paşa Hamamı hakkında çok fazla bilgi vermeyen seyyah bunlardan başka şehir ileri gelenlerinin evinde de 300 kadar hamamın varlığından bahseder.¹⁸¹

2.13.Bazı İleri Gelenlere Ait İsimler

Bazı ileri gelenlerin isimlerini seyyah aşağıdaki şekilde vermiştir:

“Bektaş Ağa, Haş Ağa, Kutlu Ağa, Ata Bek, Rıza Bek, Sinan Bek, Şadi Bek şeklinde sıralayan seyyah bilginlerin soyları ile adlandırıldığını belirtmiştir. Mesela: Molla Berdinci, Molla Huberbedi, Molla Şakaki, Molla Sur Ağa, Molla Halili, Molla Cabibi” gibi.¹⁸²

2.14.Kadın İsimleri

Evliya Çelebi Malatya' da en çok kullanılan bayan isimlerini aşağıdaki şekilde vermiştir:

“Hava, Huma, Tenzile, Enzele, kelime, Âlime, Rukiye, Emine, Kezeban, Gülsüme, Fatime, Hatime, Meryem, Ümmühan, Nisa Kadın, Züleyha, Meşkure, Atike, Zahrike, Saniye, Halime, Hadice, Hanım” şeklinde verir.¹⁸³

¹⁸⁰ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.23.

¹⁸¹ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.23.

¹⁸² Çelebi Evliya,a.g.e.,s.24.

¹⁸³ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.24.

2.15.Köle İsimleri

Seyyah o dönemde şehirde kullanılan köle isimlerini şu şekilde aktarır:

“Dilaver, Server, Hünerver, Beşir, Nezir, Eyvaz, Rüstem, Fikirli, Süleyman, kerrar, Siyavuş, Zülfecam, Zülfikar, Murat, Zelzen, Hüdaverdi, Allahverdi, Çalabverdi, Canverdi, Canbezdi, Civanmert”¹⁸⁴ şeklinde sıralar.

2.16.Hizmetçi İsimleri

Hizmetçi isimlerine de değinen seyyah bunları aşağıda ki şekilde sıralar:

“Tabende, Hakime, Sabite, Terbil, Gonce-boy, Nergis, Gülşah, Sünbüle, Hevare, Fedaye, Verdiye, Malike, Mihri, Yasemin, Gülistan, İffat, Şahme, Banüye, Demirhan, Badehşan, Gülgün, Canfedaye”¹⁸⁵ şeklinde belirtir.

2.17.Bekâr Odaları

Her birinde biner adam yatan altı adet bekâr odasından bahseden Seyyah, buralarda ekseriya pabuççu bekârları ile Trabzon’ un Laz manifaturacılarının yattıklarını söyler. “Her gece yastadın sonra davul çalınır, kapılar kapanır. Amiri kapıcıdır. İmaretlerinden Eski Cami İmareti evvelce çok mamur imiş. Ama şimdi harabedir.”¹⁸⁶

2.18.Köprüleri

Seyyah Malatya’ dan 5 mil aşağıda görülmeğe değer bulduğu büyük Kırkgöz Köprüsünden söz eder ve Sultan Hasan tarafından yaptırıldığını belirtir. Aspuzu dağlarından çıkan Dermesih suyunun tel kısmının Malatya’ nın içinden geçtikten sonra Pınar ve Tohma nehirleri ile birleşerek bu köprünün altından geçtiğini söyler.¹⁸⁷

¹⁸⁴ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.24.

¹⁸⁵ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.24.

¹⁸⁶ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.26.

¹⁸⁷ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.26.

2.19.Dil Özellikleri

Evliya Çelebi Malatya’ da Türkmen ve Kürt lisanı üzerine konuştuklarını ama bazı terimlerinin yöresel ağız taşıdığını belirtir. “Mesela, Hele medsafayı getir, yani Elbette bardağı getir demektir ve Hemmesi pozandadır derler, Cümlesi bağdadır anlamına gelir.”¹⁸⁸

2.20.Kiliseleri

Malatya’ da yedi adet kiliseden söz eden Evliya Çelebi bu kiliselerin en büyüğü olarak Aspuzu batısında ki Der-Mesih kilisesini göstermiş, kilisenin bir dağ eteğinde olduğunu belirtmiştir. Dağdan inen bir ırmağın kilisenin yanından geçtiğini söyleyen seyyah etrafının Aspuzu bağları ile çevrili olduğunu belirtir.¹⁸⁹

2.21.Tahıl Ürünleri

Malatya’ da yedi türlü iri taneli buğdaydan bahseden seyyah benzerinin Harran’ da olduğunu belirtir. Malatya’ nın arpası, pamuğu, çöpü ve ovalarında ki otlaklarının herkes tarafından arandığını dile getiren seyyah bu bölgenin bakla ve nohudunun da gayet meşhur olduğunu anlatır. Sanayide ise beyaz, pembe (pamuk) ipliği ve beyaz pembe (pamuk) bezinin öneminden bahseder.¹⁹⁰

2.22.Sebzeleri ve Yemişleri

Malatya dağlarında Kerengüv adında kudret helvasından bahseden seyyah bunun Allahın emriyle gökten yağdığını söyler. Meşe ve pelit ağaçlarının yapraklarında bulunan bu helvanın bağırsakları temizleyen bir çeşit madde içerdiğinden bahseder. Seyyah Malatya dağlarında mazı, kırlarında pazu (pezük), ıspanak, lahana ve diğer sebzelerin bolluğuna değinir. “Yedi türlü kayısı ve zerdalisi ve seksen türlü sulu armudu, sicile yazılmış yedi türlü ayvası, yirmi türlü elması vardır. Dürbül üzümü ve kirazı çok meşhurdur.”¹⁹¹

¹⁸⁸ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.27.

¹⁸⁹ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.27.

¹⁹⁰ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.28.

¹⁹¹ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.28.

2.23.Meşrubatı (İçecekleri)

Seyyah bu şehirde bir cins beyaz balın varlığından bahseder ki bunun dünyanın dört tarafında benzerinin bulunmayacağını söyler. Bu balın Aydos balı olduğunu belirten seyyah kırmızı çıkınlarla İstanbul’ un ileri gelenlerine yüz binlerce kavanoz süzme bal hediye götürüldüğünden bahseder. Seyyah bu balın şerbetinin ve Malatya Ayva Perverdesi Şerbetinin tadının çok güzel olduğunu söyler.¹⁹²

2.24.Erkeklerin İş ve Güçleri

Malatya halkını esnaf ve iş güç sahibi adamlar olarak nitelendiren Evliya Çelebi bu bölge halkının ekserisinin bahçıvan olduğunu belirtir ve halkın kendine yetecek kadar çeşitli ürünler yetiştirdiklerini söyler. Halkın bir kısmının pamuk ipliği eğirirken bir kısmının da culfa (çulha) olmak üzere beyaz pamuk dokuduklarından bahseder.¹⁹³

2.25.Bağları

Evliya Çelebi Malatya’ da tapu defterinde ve sicilde kayıtlı olmak koşuluyla 7800 bağ ve 600 bostandan bahseder.¹⁹⁴

2.26.Malatya’ nın Dört Tarafından Akan Nehirler

Malatya’ nın içinden ve dışından büyük- küçük 17 adet nehir aktığını söyleyen seyyah bu nehirlerden olan Simyat Suyu’ nun Simyat Kalesi dağlarından çıkıp şehrin dışında Tohma Suyu’ na karıştığını belirtir.¹⁹⁵

2.27.1.Tohma Suyu

Evliya Çelebi bu nehrin Rakabe Dağlarından gelerek kendisine Aspuzan Bağlarında üç adet küçük su aldığını ve daha aşağıda Pınarbaşı Suyu ile birleştiğini söyler. Bu suyun daha aşağıda ise Der-Mesih Suyu ile karışıp Aspuzan bağlarını sulayarak Malatya

¹⁹² Çelebi Evliya,a.g.e.,s.28.

¹⁹³ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.29.

¹⁹⁴ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.29.

¹⁹⁵ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.30.

Kalesi duvarının etrafından geçip aktığını ve en son, Devval Deresi isimli yerde tel Suyu ile birleştiğini söyler.¹⁹⁶

2.28.2.Tel Suyu

Seyyah şehirden 5 mil kadar aşağıda gösterdiği bu suyun Tohma Suyu’ndan bir kol ile birleşerek en son Uluçay olarak aktığını dile getirir. Evliya çelebi Rum ve Divriği tarafında gelen tüccar ve şair adamlar ile seyyahların bu nehir üzerinde ki, Sultan Hasan Mansur’ un yaptırdığı, ibrete değer Kırkgöz Köprüsü’nden geçerek Malatya’ya vardıklarını söyler. Kırkgöz köprüsünün buralarda meşhur oluşuna tekrar değinen seyyah yinede bu köprüyü Batman ve Hasan Keyf köprüleri kadar yüce bulmadığını belirtir.¹⁹⁷

2.29.Aspozan Bağ ve Yaylasının Özelliği

Evliya Çelebi’ye göre seyyahlarca en meşhur olan bağlar şunlardır:

“Budin serhatlerinde Peçevi, Serm Kalesi’ nin ardında Baruthane’ dir. Siroz şehrinin Kale Ardı, Kefe vilayetinin Sudak Bağ, İstanbul’ un Kâğıthane, Göksu, Sucalı Bağları, Osmanlı padişahlarının 170 adet mesire bağları, İzmit şehrinin Top Yeri, Konya’ nın meram Bağ, Adeliye’ nin İstefan Bağ, Darende Kasabasının Darende Bağ, Diyarbakir’ in Şat sahilinde ki Reyhan Bağ, Mısır’daki Fiyume şehri bağ ve sairedir.”¹⁹⁸

Ama bu bağların hiçbirinin Malatya’ nın Aspozan Bağlarının yerini tutmayacağını belirtir. Su ve havasının güzelliği, sınırsız derecede meyvesinin bolluğu sebepleri ile bu bağları diğerlerinden üstün tutar.¹⁹⁹

Malatya’ nın başlıca meyvelerini “Al Hamri, Sarı Hamri, Mişmiş, Hamri, Beyaz Hamri, Bek Hamri, Sulu Hamri, Etli Hamri”²⁰⁰ isimli yedi türlü kaysı olarak veren seyyah bunların bağdan şehre selelerle çok zor getirilişinden bahseder. Hafif ezilse suyu kalmayacak olarak tasvir ettiği bu kaysının her birinin 130–150 gram geldiğinden

¹⁹⁶ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.30.

¹⁹⁷ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.30.

¹⁹⁸ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.31.

¹⁹⁹ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.31.

²⁰⁰ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.31.

bahseder. Seyyah “Zerdalisinin hesabını Allah bilir” dediği şehirde zerdalinin bol oluşundan pestil yapıp tüccarların yüklerle diyar diyar taşıyıp sattıklarından bahseder. Seksen türlü sulu armudu sicilinde yazılıdır dediği şehirde Göksulu armudunun meşhur olup her birinin bir giye (1283gr.) olduğunu söyler. Bu armudun suyunun bağırsakları yumuşatması sebebi ile turşu yapıldığını anlatan seyyah çok bol olduğundan içki yerine de kullanıldığını söylemiştir. Kuvvetlenmek içinde gayet faydalı olduğunu belirttiği armudu evli olanların çok yediklerinden bahsetmektedir. Bek armudunun da lezzetinden söz eden seyyah İstanbul’ un ileri gelenlerinin Malatya’ dan armut filizleri getirterek İstanbul fidanlarına aşılayarak, Malatya armudu elde ettiklerini söyler. Seyyah yine burada yedi türlü elmadan bahsederken bu elmaların İzmit şehrinin Misket ve Ferik elmasından daha lezzetli ve sulu olduğunu söyler. Seyyah bu elmaları Kefe Diyarının Sudaf elması kadar iri bulmamıştır. Bunların ancak 30–40 dirhem (100-130gr.) gelebileceğini söylemiştir.²⁰¹ Seyyah elmaların methini şu şekilde yapar:

“Lakin besleyici ve rızıklandırıcı olan Allah bu Malatya elmalarına öyle bir türlü renk vermiştir ki alı al, kırmızısı kırmızı ve sair renkleri hep Allah’ ın kendi kudretinin belirtisidir. Hiçbir renge benzeyişleri yok. Hatta bir evde 5–10 adet elma olsa gayet hoş kokusundan insanın dimağına ıtır gibi güzel kokulu olur. Güya Verah-ı herah misli tuffah ve billahi atasemu amme yasaim ibaresi bu elmalar hakkında söylenmiştir. Hatta Malatya’ nın nazik, duygulu erkekleri ile narin ve ince yapılı hanımları bu elmalara ağacında iken balmumu ile beyit ve şiir yazarlar. Niceleri kâğıda, uygun beyitleri makas ile oyup elmaların üzerine yapıştırır. O elmalar ağacında iken havanın tesirinden güzellik, ayın tesirinden ise renk ve parlaklık meydana geldikten sonra, olgunlaşınca mezkûr kâğıt ve balmumların altından beyaz ve sarı renkte güzel yazılı beyitler meydana çıkar ki, her biri sanki insanı büyüleyen bir sanat eseridir. Bu elmaları kopardıktan sonra diğer illerin ileri gelenlerine ve bizzat padişahlara hediye götürürler ki bu da bu şehre mahsustur.”²⁰²

Malatya’ da yedi türlü ayvadan bahseden seyyah tanesinin birer okka (1283gr.) geldiğini belirtir.²⁰³

²⁰¹ Çelebi Evliya,a.g.e.,ss.31-32.

²⁰² Çelebi Evliya,a.g.e.,s.33.

²⁰³ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.33.

Papat Ayvası, Ekmek Ayvasını gayet sulu ve leziz bulan Evliya Çelebi bu ayvaların misk ve amber gibi hoş koku verdiklerini söyler.²⁰⁴ “Bu İrem Bağı içinde Seyit Battal Cafer Gazi’ nin dünyaya geldiği ev (Beyt-ül Hüzn) vardır. Bu beyt-ül-hüzn etrafında olan üzüm başka bir diyarda bulunmaz.” Seyyah, “Torbalık Üzüm sarması, Küfter Badem Kırması, üzüm şırası ve bastığı ile üzümlü tarhanasını”²⁰⁵ yine bu diyara mahsus ürünler arasında vermiştir. Seyyah bu bölgedeki kirazı ve vişneyi İstanbul Kirazı ve Tekirdağ vişnesi kadar iri ve sulu bulmamıştır. Kendisi İrem Bağı’ nın methinde dilin eksik, kalemin de kifayetsiz olduğunu söylemiştir. (Dille anlatılmayacak, kalemle yazılamayacak kadar güzeldir).²⁰⁶ İrem Bağı’ nı, Malatya’ nın güney yönünde çeyrek saat mesafede anlatan seyyah yine bağ ve bahçelerin, ağ gibi örülmüş bostanlarının birbirine yollarla bağlı olduğunu söyler. Seyyah bahar geldiğinde, Malatya şehrinin küçük, büyük, zengin ve fakir bütün halkının şehirden Aspozan Bağları’ na göçtüğünü belirtir. Şehirde ancak yabancı adamlarla tüccarlar ve bazı Hristiyanlar ile 300 kadar gece bekçisinin kaldığını söyler.²⁰⁷

Bunların her gece, içinde mum yakılan büyük fenerlerini yakarak şehir içinde bekçilik ederek çaldıkları davullarla kol kol olup şehir içinde gezip dolaşırlarken yakaladıkları suçlu adamları aman vermeden öldürdüklerini söyler. “Zira ellerinde padişahın açık şekilde yazılmış fermanı vardır.”²⁰⁸

Seyyah, bu şekilde halkın, Aspozan Bağlarında tam sekiz ay ailesi ve yakın dostları ile gece gündüz yiyip içip padişaha hayır dua ettiklerini dile getirir. Evliya Çelebi en fakir kimsenin bile burada bir fersah bağ yerinin olmasına karar verildiğini belirterek tam yedi bin sekiz yüz bağın varlığından bahseder. Subaşı, bu bağlara su saldığandan, hepsi defterinde kayıtlı olduğunu dile getirir. Seyyah her bağda birer bağ evi bulunduğunu üç yüz kadar fiskiyeli havuz ve hamamı bulunan zengin evlerin olduğunu belirtir. Şehrin ileri gelenlerinin paşa, kaymakam, kadı, bütün subay ve koyu dindarların burada yerleştiğini camileri, mescitleri, medrese ve çocuk okulları, tekke ve hamamları 600

²⁰⁴ Çelebi Evliya,a.g.e.,ss.33-34.

²⁰⁵ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.34.

²⁰⁶ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.34.

²⁰⁷ Çelebi Evliya,a.g.e.,ss.33-34.

²⁰⁸ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.34.

kadar da dükkânları ile şehirde ne kadar imar varsa Aspuzu’ da ondan daha alasının olduğunu tasvir eder.²⁰⁹

2.30.Pınarbaşı Mesiresi

Seyyah, Derme Suyu kenarında olan bu mesireyi diğer mesirelerin yanında el üstünde tutar. Seyyah bu mesireyi şu şekilde anlatır:

“Yolunun her iki tarafı da çiçekli öyle bir yerdir ki, sanki İsfahan Bağıdır. Gül, sümbül, fulya, nergis, menekşe ve tutyası insanın ayakları altında çiğnenmektedir. Ağaçların boyu semaya yükseldiğinden gölgesine sığınanlara, dünyayı parlatan ve aydınlatan güneşin asla tesiri olmaz. Her köşesinde binlerce bülbül ve her gül dalında bir bülbülün gönül oyalayan, sarhoş eden ötüşünde insan cennette imiş gibi duyulanır. Ses ve saz sanatkârlarının segâh, dügâh, neva-buselik fasıllarını işitenler sevdalanırlar, sarhoş olurlar. Hayır sahipleri, bu bahçelerde ki çeşitli çimenlikleri seki ve türlü sefa sürmek için de mutfaklarında su ile döner kebab şişlerini çarklara koyup dolaplarını akarsu ile döndürerek pek leziz ve taptaze kebab pişirirler. Bu mesirenin her köşesinde türlü türlü sohbetler olur. Kimi ilmi sohbet eder, kimi beyit ve şiirler okur, kimi masal dinler, kimi taklitçilerle eğlenir, kimi saz ve söz ile taraf taraf Hüseyin Baykara fasılları ederler ki anlatılması imkânsızdır. Aspuzu’ nun dört tarafında bağ ve bahçeleri birbirine yollarlar bağlı, 15 adet cennet bağı gibi mamur ve abadan, han, cami, hamamlı, çarşısı olan köyler vardır ki her biri bir çeşit cennet misalidir. Her birinde birer pınar akıp sağ ve solundaki bahçeleri sular.”²¹⁰

2.31.Malatya’ ya Dört Tarafından Üç Günlük Mesafede Bulunan Beldeler

Seyyah Batıda, Ulaş ve Kanga yolu ile Sivas’ ın üç günlük mesafede bulunup Güney-Batısında Elbistan kasabasının olduğunu söyler.²¹¹

“Kuzeyinde Divriği Kalesi olup, Divriği’ den Geylan Köprüsü’ nden geçerek Alacahan nahiyesinden gelen sular geçilir. Oradan Sarıçiçek’ deki köprüden geçilerek,

²⁰⁹ Çelebi Evliya,a.g.e.,ss.34-36.

²¹⁰ Çelebi Evliya,a.g.e., s.36.

²¹¹ Çelebi Evliya,a.g.e., s.37.

Fırat kenarında ki Ani Kalesi' ne varılır. Malatya' ya üç konak mesafededir. Güneyinde, üç konak mesafede ki Hısnımansur/Adıyaman kalesi vardır ki aralarında Kömürlü dağ bulunur. Güney tarafında Cezire-i Dicle vardır. Kuzey doğusunda ve Fırat' tan ötede Harput Kalesi vardır ki üç günlük yol olduğu halde ben tam iki günde vardım. Zira bu menziller yürümeğe bağlıdır. Güneyinde (kuzeybatı olması lazım) Darende Kalesi vardır. Rum-Kale, güneyinde 4 menzildir. Birecik Kalesi' nde güneydedir. Bu anlatılan sekiz adet beldenin hepsi üç günlük yoldadır. Ama Aksaray şehri uzak olup beş günde gidilir. Halep şehri daha güneyde ve beş menzil mesafededir. Urfa, Ayıntab, Kayseri Kaleleri (Kayseri kuzeybatıdadır.) de Malatya' nın güneyinde ve beşer günlük yoldadır. Malatya, bu sekiz büyük şehrin ortasında, ticareti gelişmiş mamur ve bayındır bir şehirdir. Boylu, rençber, çalışkan, karakterli ve yiğit insanları vardır. Hepsi yabancı dostu olup yardımları boldur. Cümlesi Allah' ın birliğine inanan, Müslüman ve tam manası ile olgun insanlardır. Yabancı insanların yardımına koşar, ellerinde olanı ona ikram ederler. Şairlerin meskeni, fazilet sahibi insanların kaynağı ve bilginlerin toplandığı bir yerdir.(Mecmu-u ülema, menbe-i fudela meskeni şüeradır).”²¹²

2.32.Ziyaretgâhları

“Aspuzu yolu üzerinde ve sağ tarafta Karababa, sol tarafta Alibaba, Darağacı' nın batısında Seyit Kemahlı Sultan ziyaretgâhları vardır. Bunlar Harun-ür Reşid ile İstanbul muhasarasında bulunmuşlardır. Aspuzu Bağları içinde bulunan “Hane-i Seyit Battal Gazi-i Horasani” faydalı ve sade bir ev idi. Battal Gazi' nin ruhunun kudreti ile yedi-yüz yıldan beri buraya zerre kadar bir zarar gelmemiştir.”²¹³

Bu hanedana muhabbeti olan Melik Ahmet Paşa, tekkeyi dört tarafından genişleterek yeniden bir büyük kubbe inşa ettirmiş, içine parmaklıklarla çevrili çeşitli yüksek yerler yaptırmış, ziyarete gelenler için mutbaklar inşa ettirerek yüzlerce bakır kap vakfetmiş türbedarına teslim ettiği tekkenin çalışma kontrolünü şehir halkına bırakarak sicile kaydettirmiştir. Halen tekke ve ziyaretgâh olarak meşhurdur. Fukarası eksik değildir. İmardan sonrada birkaç defa uğrayıp ziyaret ettik. Sanki henüz mimar elinden çıkmış bir dua yeri idi. Bütün şehir halkı yağmur duası için buradan toplanırlar. Duaların kabul

²¹² Çelebi Evliya,a.g.e.,ss.37-38.

²¹³ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.39.

olunduğu eski bir ibadet yeridir. Bu makamı şerifin (ziyaretin) batısında Seyyit Ahmet Durani, Kırklar Makamı, Hazreti şeyh şafii ziyaretgâhları vardır.”²¹⁴

2.33.Malatya’ dan Ayrılış

Evliya Çelebi Malatya’ yı yeteri kadar seyrettikten sonra, yine doğu tarafına 11 saat giderek Fırat nehri kenarında konaklamıştır. Fırat sahillerine büyük çadırlarını kurmak suretiyle yerleşen seyyah hava düzelince beş altı Sadiye gemisi, sal ve bot hazırlayarak üç günde Fırat’ ın karşı yakasına geçip Diyarbekir vilayetinde ki kürt aşireti içerisine varır.²¹⁵

Seyyah burada dikkatini çeken bir durumu şu şekilde açıklar:

“Dikkati çeken gariplik şudur ki, İzoli Kürtlerinin kürekçi ve gemicileri, hizmet için paşanın yoluna üryan, püryan, şarlak marlak sıra ile selama durdular. Niceleri el kavuşturamadıklarından bazı ihtiyaçları Melek Paşa huzurunda edeh hoştur, el kavuştur diye talim ederlerdi. Tuhaf nasihattır; kendileri üst-baş açık iken küçükklere edep öğretmek isterler. Paşa bunlara bakmayıp seksen adet altın ihsan ederek geçti.”²¹⁶

Seyyah Fırat nehrine yakın İzoli nahiyesinden yol alarak toprağında iki yüz haneli, bir camili mamur köy olan Harput’ a varır ve Harput’ un cümle halkının hırsız ve yol kesen İzoli Kürtlerinden müteşekkil olduğuunu söyler. Seyyah buradan aşağda Fırat’a yakın olan Kömür Hanından amansız bir yer diye nitelendirir.²¹⁷

Evliya Çelebi buradan geçen Fırat nehri hakkında izlenimlerini şu şekilde anlatır:

“Buradan aşağıya Fırat nehri iki kayalık arasında hiddetle aktığından, yıldırım gibi sedasından, insana dehşet hâsıl olur. Hatta Bağdat Fatihî Dördüncü Sultan Murat, buraya güzel ve yüksek bir köprü yapmayı murat edindi. Temel yerleri hazırladı. İnşaata başlanacakken, Allah’ ın hikmeti, İstanbul’ a giden Bağdad Fatihî Sultan Murad’ ın

²¹⁴ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.39.

²¹⁵ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.40.

²¹⁶ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.40.

²¹⁷ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.40.

mübarek ruhları (Erce-i ila Rabbike) emrine uyarak ebedi dünyaya gitti ve fani dünyada ki köprüsü tamamlanamadı.”²¹⁸

Seyyah Kömür nehri batısında ve Fırat nehri üzerinde ki bu köprü tamamlanabilse idi buranın eşsiz ve büyük bir hayrat olacağını söyler. Böyle bir köprüyü yapmak için usta bir mimar gerektiğine değinen Evliya Çelebi köprünün bir tarafından bir tarafa uzunluğunu 110 zürra (110 m.) vererek bunların Ayasofya kemerlerinden daha geniş olduğunu, yinede insan gücüne ölçü olmayacağını belirtir. Buradan sonra Malkoç köyüne geçen seyyah Harput Kalesini sol tarafına alarak oradan yine doğu tarafına giderek Molla Efendi köyünde konaklamıştır. Seyyah buranın Harput nahiyelerinden olup yüz evli, bir camili mamur bir Müslüman köyü olduğunu belirtir. Molla Efendi hazretlerinin de caminin güneyinde gömülü olduğunu söyleyen seyyah burada, Paşa ağalarının Harput Köylerinden Başhaş, Ortahan, Şerbetin, Ekil, Ergani, Çermik, Cini, Palu köylerine gidip cömertlikle konakladıklarını söyler. Seyyah Paşa’ nın da bu köyde 10 gün konaklamaya karar verdiğini kendisinin ise Paşanın talimatı ile Ergani ve Ekil beyine gittiğini dile getirir.²¹⁹

Evliya Çelebi Seyahatname adlı bu eserinde Malatya Vilayetinin yerleşimi, insanları, insanların alışkanlıkları, Malatya Vilayetinin önemli tarım ürünleri, akarsuları, dağları ikamet alanları hakkında bizlere çok ayrıntılı bilgiler vermiş ve bu güne kadar Malatya üzerine yazı yazan seyyahların arasında en açıklayıcısı olmuştur.

3.PROF.DR. ALİ TANOĞLU, 1938

3.1.Birinci Gezi

Ali Tanoğlu bu gezileri 1938 yılı Eylül ayı içerisinde yapmış ve 2 Eylül’ den 19 Eylül’ e kadar sürmüştür.²²⁰

Gezileri Profesör Ernest Chaput idare etmiştir. Profesör Chaput, Türkiye’ nin jeoloji ve jeomorfolojisi üzerinde yaptığı etütlerle bilhassa çıkardığı “Voyages d’etudes geologiques et geomorphogeniques en Turquie, Paris, 1936” adlı eseriyle Türk bilim

²¹⁸ Çelebi Evliya,a.g.e.,ss.40-42.

²¹⁹ Çelebi Evliya,a.g.e.,s.42.

²²⁰ Tanoğlu, A., Malatya Dolaylarında Coğrafi Geziler,Türk Coğrafya Dergisi, Yıl.1, s.ay1 2, s.195, Nisan, 1943.

dünyasında tanınan önemli bir jeomorfologdur. Profesör o dönem İstanbul Üniversitesi Coğrafya ve Jeoloji Enstitülerinde dersler vermiş daha sonra Fransa’ da, Dijon Üniversitesinde eski kürsüsünün başına geçmiştir. Profesör Chaput 1936 yılında İstanbul Üniversitesinden ayrıldıktan sonra birkaç yaz geçirmek için Türkiye’ ye gelmiş ve Ali TANOĞLU ile birlikte Malatya’ ya gitmişlerdir. Profesörün maksadı Malatya Havzasının fiziki yapısı üzerinde yerel bir etüt hazırlamaktır. O dönemde bu etütü bir kitap haline getirmeyen Profesör Chaput, sadece Fransa bilim akademisine bir not vermiştir.(Observations sur les terrains cretaces et tertiaires du Taurus oriental. Note de M. Ernest Chaput. Extraiet des Comptes rendus de l’ Academie des Sciences, t.208, p.2091, seance du 26 juin 1939) ve bu notları Prof.Dr. Ali TANOĞLU’ na göndermiştir. Ali Tanoğlu bu notları kendi izlenimleri ile birlikte birleştirerek Türk Coğrafya Dergisinde yayınlanmasını sağlamıştır.²²¹

Eylülün ikisinde öğleye doğru şehre varan seyyah yaz sıcakları ve kuraklığın Anadolu’nun bu bölgesinde son şiddetini bulduğu, kuru step ve çıplak kaya manzarasının hüküm sürdüğü bir zamanda Malatya’ ya vardığını belirtir. Hasançelebi’den itibaren Kuru çay vadisine trenle geçen seyyah burada kapanan havanın ancak Malatya Havzasına girdikten sonra açıldığını söyler. Seyyah bu durumu şu şekilde anlatır:²²²

“Ufkun genişlemesiyle beraber uzun zaman dar ve derin bir vadinin çıplak yamaçlarında tabakaların tabiat ve eğimleriyle uğraşmaktan göz dinleniyor ve önünde birdenbire açılan geniş havzada Yeşil Malatya’yı arıyor. Bu birazda boşa giden bir umuttur. Yeşil Malatya yerine görülen şey, etrafı yüksek yayla ve dağlarla çevrilmiş, kızgın bir güneş altında yanan ve yer yer toz bulutlarına karışan geniş, çıplak bir ova ya da kuru bir steptir.”²²³

Yeşil Malatya’ nın güçlkle seçilebildiğini söyleyen seyyah, bağ ve bahçelerin uzakta, havzanın ötesinde, havzayı güneyden çevreleyen yüksek, mor ve pembe renkli dağların eteğinde uzanmış koyu bir gölge halinde görüldüğünü belirtmiştir. Tanoğlu, bağ ve bahçeleri, yeşillikleriyle birer nüfus topluluğu barındıran diğer gölgelerinde Malatya

²²¹ Tanoğlu, Malatya Dolaylarında Coğrafi Geziler, Türk Coğrafya Dergisi, Yıl.1, sayı.2, s.195, Nisan, 1943.

²²² Tanoğlu, a.g.m., ss.195-196.

²²³ Tanoğlu, a.g.m., s.196.

gibi, çoğu dağların eteğinde yahut yarı yamacında olduğunu söyler. Seyyah havzayı genel olarak hafifçe dalgalı bir yayla, ağaçsız, renksiz boş bir step halinde tasvir eder.²²⁴

Tanoğlu, Malatya Havzasına girerken trenin evvela tamamı ile konglomeralardan veya hemen hemen çimentolaşmamış, her irilikte kırmızımtırak kalker çakıllarından yapılmış ve akarsularla parçalanmış büyük bir birikinti konisi olarak görünen tepelik bir bölgeden geçtiğini dile getirir. Burada eğim kuvvetli olduğunu belirten seyyah daha aşağıda, Çatalözler ve Yazıhanı düzüne doğru bu eğimin düzleştiğini söyler. Seyyah bu bölgede ki konglomeraların açık renkte ve zayıf bir bitki örtüsü taşıyan toprak tabakasıyla örtülü olduğunu belirtir. Uzaktan, havzaya girerken gördüğü toz bulutlarının bu topraklardan yükseldiğini söyleyen seyyah bu toprakların lös olduğuna kanaat getirmiştir. Yazıhan'ı düzünden sonra Tohma suyuna inen Tanoğlu trenin, Malatya havzasının ortasında batı-doğu doğrultusunda oldukça derin ve geniş bir vadide akan Tohma suyunu büyük bir köprü ile aştıktan sonra güneyden gelen ve bu suya dökülen diğer bir akarsu (Horata çayı) vadisine daldığından bahseder. Bu vadinin beyazımtırak marnlı kalker ve konglomera tabakaları içine gömülmüş olduğundan bahseden seyyah kalkerler gibi, konglomerların da hemen hemen yatay yahut hafifçe dalgalı ve vadi kenarında taraçalar teşkil eden kalın alüvyonlarla örtülü olduğunu tasvir eder.²²⁵

Bu vadinin Malatya Havzasının ilk hayat damarı olduğunu belirten Tanoğlu vadinin baştan aşağı yeşillikler içindeki manzarasından şu şekilde bahseder:

“İçinde, dere boyunca kavak ağaçları, kıyılarda kanallar, meyve ve sebze bahçeleri, mısır ve tütün tarlaları hiç kesilmeden vadi tabanı boyunca Malatya istasyonuna kadar devam etmektedir.”²²⁶

Malatya şehri istasyondan biraz uzakta olduğunu garın önünde duran araba ve otomobillerden anlayan Tanoğlu, bu uzaklığı aşağı yukarı dört beş kilometre olarak vermiştir. Gittiği tarihte inşası henüz bitmemiş geniş bir cadde ile iki tarafı ağaçlık büyük bir bulvarın şehri istasyona bağlamakta olduğunu belirtir. Tanoğlu' nun cadde boyunca gözüne en çok çarpan şey gene caddenin iki tarafında sıralanmış meyve bahçeleri, çitler, kavak ve iğde ağaçları ve bunların arkasında gizlenen tütün tarlaları ve

²²⁴ Tanoğlu, a.g.m., ss.196-197.

²²⁵ Tanoğlu, a.g.m., s.197.

²²⁶ Tanoğlu, a.g.m., s.197.

çayırklar olmuştur. Seyyah biraz daha ilerde, sol tarafta büyük sütunlarıyla uzaktan gözüne ilişmiş olan beton inşaatın Malatya'nın kısa bir zaman sonra işlemeye başlayacak olan bez ve iplik fabrikası olduğunu belirtir.²²⁷

Seyyah bu fabrikanın yanında yer alan evlerden şu şekilde bahseder:

“Yolun sağında, yola küsmüş gibi duran ve cepheleriyle bu güneş memleketinde güneş aradığı söylenen işçi evleri, yıkılmak üzere olan ve er geç yerlerini beton veya taş evlere bırakacak olan kerpiç ve ahşap evler.”²²⁸

Seyyah Malatya' nın geniş bulvarının, iki tarafında ki inşaatla süratle büyümekte, modernleşmekte ve uzakta kaldığı istasyona yaklaşmaya çalışmakta olduğunu söyler. Şehrin imar planının da gösterdiklerinden yola çıkarak büyük Malatya'nın gelecekte ki ekseninin bu yol olacağından bahseder. Bu yolun biraz ilerde, Beydağ'ı boyunca, batı-güneybatı, doğu-kuzeydoğu doğrultusunda uzanan şehrin bugünkü ana caddesine (Malatya-Irak, Malatya-Suriye yolu) kavuştuğunu söyleyen Tanoğlu, ana caddenin daha ilerde, şehir içinde kuzeydoğu ve kuzeyden gelen Sivas yolu (İstanbul-Sivas-Malatya, Samsun-Sivas-Malatya yolu) ile birleştiğini belirtir. Bugün kü Malatya, tarihi büyük yolların tam kavşak noktasındadır. Seyyah şehrin bir yanını ana caddeye, dağ eteğine, diğer yanını Sivas yoluna vermek üzere, bu yollar boyunca ve batı kuzeybatı doğrultusunda gelişiminden bahseder. Seyyaha göre bu gün ki Malatya'nın yedi sekiz kilometre kuzeyinde Sivas yolu kenarında bulunan Eski Malatya'nın terk edilerek merkezin buraya nakledilmesinde, bu yol kavşağının rolü büyüktür.²²⁹

Bugün ki Malatya şehrinin, bilindiği üzere oldukça yakın bir zamana gelinceye kadar Aspuzu (Evliya Çelebi), Aspuzu (Şemsettin Sami) yahut Azbuzu (Kiepert) namı ile şimdiki Eski Malatya'nın bir sayfiye yeri olduğundan bahseden seyyah Malatyalılar' ın kışın Malatya'da kalıp baharla beraber yazı geçirmek üzere Aspuzu'ya gittiklerini söyler.²³⁰

Tanoğlu, aşağı yukarı üç yüz sene kadar evvel Malatya'dan geçmiş olan Evliya Çelebi' nin bu göçleri ve Aspuzu'yu tarifini şu şekilde aktarır:

²²⁷ Tanoğlu, a.g.m., s.197.

²²⁸ Tanoğlu, a.g.m., s.197.

²²⁹ Tanoğlu, a.g.m., ss.197-198.

²³⁰ Tanoğlu, a.g.m., s.198.

“Seyyahlarca meşhur olan bağlar çoktur ama bu Malatya’nın Aspuzu bağları abı havzasının letafeti bi-had ve gaye meyvesinin bolluğu cihetleriyle sairlerine tercih olunur. Bu bağı erem Malatya şehrinin canibi kıblesinde ve rubu saat mesafededir ama gene bağ ve bahçeleri şebekeli bostanları birbirine müşavir bahar faslı oldukta Malatya şehrinin sagir kebir ayan ve fakir cümle halkı şehirden Aspuzu bağlarına göçerler şehirde ancak garübiddiyar adamlarla tüccarlar ve bazı nisara ile üç yüz kadar pasbanlar kalır. Bunlar her şeb fanusların çirağan ederek şehir içinde deveran ve seyeran ederken mücrim adam tutsalar aman zaman vermeyup katlederler. Zira ellerinde salatini seleften mutlak yerlig-i belik hatları vardır. İşte bu minval üzere ahali bu Aspuzu bağlarında kâmil sekiz ay ehli ayal ve ihvanı ba-vefalarıyla şeb ruz işi nuş edüp devam-ı devlet-i padişahiye hayır dua ederler. En edna garibin burada bir fersah yerlik bağı olması mukarrerdir. Cümlesi yedi bin sekiz yüz bağıdır. Miri ab bu bağlara su saldığından hepisi defterinde mesturdur. Her bağda birer bağ hanesi var. Üç yüz kadar fiskiye, havuz ve fevareli, hamamlı ayan ve kibar haneleri vardır. Paşa, Müslim, molla, cümle zabıt ve rabıtlar bundadır. Camileri, mescitleri, medrese ve mektebi sübyanları tekke ve ve hamamları ve altı yüz kadar dükkânları var. Elhasıl şehirde ne kadar imaristan var ise bu Aspuzu’ da andan mamur ebniye-i âliye var.”²³¹

Seyyah Malatya havzasının iki büyük şehri olan eski Malatya kış şehri, Aspuzu yahut Yeni Malatya yaz şehri arasında çok eskiden, belki de Romalılardan beri devam eden bu yaz kış göçlerinden bugün eser kalmadığını belirtir. Tanoğlu Eski Malatya’ nın hemen tamamıyla terkedilmiş olduğunu Malatyalılar’ ın yaz kış kalmak üzere bugünkü Malatya’ ya yerleştiklerini söyler. Şemseddin Sami’ye göre bu göçlerin bundan aşağı yukarı yüz sene kadar evvel bittiğine değinen seyyah bunu şu şekilde aktarır:²³²

“Eski Malatya pirinç tarlaları ortasında ve basık bir yerde bulunmasıyla ahalisi 1255 de şehrin askerle memlu bulunması sebebiyle bir kış inmeyup sayfiyelerde kalmağla buna alışıp o tarihten itibaren çarşı ve pazarı da Aspuzu’ya naklederek buna Malatya namını vermişlerdir.”²³³

²³¹ Tanoğlu, a.g.m., s.198.

²³² Tanoğlu, a.g.m., ss.198-199.

²³³ Tanoğlu, a.g.m., s.199.

Vilayet salnamesinin de aynı tarih ve daha açık bir şekilde aynı sebebi ileri sürmekte olduğunu belirten Tanoğlu bunu şu şekilde aktarır:

“Livai mezkûrun şimdi ki makarrı idaresi evailde Aspuzu namı ile bahçeliklerden ve Malatya şehri kadimi ehalisinin mesakini muhtasaralardan ibaret bir mahal iken 1255 senesinde vuku bulan Nezib muharebesinde Hafız Paşa kumandasıyla tecemmü eden külliyyetlu askerin şehri mezkûrda kışlamış olması üzerine sayfiyelerde bulunan ahali şehre nakletmeyerek yazlık süknaları tevsî ve o tarihten itibaren Aspuzu’yu karargâhı daimi ittihaz eylemişlerdir ki andan dolayı şehri kadim bittabi mahv ve münhedim olarak Aspuzu dahi ahdı karpîte bir beldei cesime şekline girup Malatya namını almıştır.”²³⁴

Osmanlı ordusunda hizmet etmekte iken bir müddet Malatya’da kalmış ve 1255 senesinde Mısır valisi Mehmet Ali’ye karşı vukua gelen Nizip muharebesinde hazır bulunmuş olan Moltke’ ye göre H.1838 (M.1253) senesinde Eski Malatya büyük kısmıyla esasen harap ve metruk bir şehirdi ve şehir halkı Asupuzu’ya yerleşmiş bulunuyordu. Moltke’den birkaç sene evvel 1835 senesine doğru Malatya’dan geçmiş olan Charles Texier’de Eski Malatya’nın bu tarihte harap ve terk edilmek üzere olduğunu söylüyor.²³⁵

Seyyah, Malatya’nın bir sayfiye yeri olan eski Aspuzu, şimdiki Malatya’ nın pek yeni bir şehir olmadığını vurgularken daha Evliya Çelebi zamanında en az Malatya kadar önemli bir şehir olduğunu söyler ve merkez olarak seçilmesini de bir asır evvele dayandırır. Seyyah buna rağmen şehrin eski sayfiye karakterini hemen tamamıyla muhafaza ettiğini belirtir. Seyyah şehrin nüvesine tekabül eden kısmı, Büyük Cami, hükümet konağı, hanlar, çarşı ve pazar ayrı tutulursa, Malatya’ da evlerin çok dağınık ve geniş bir alan üzerinde yayılarak zincirleme giden, çitler ve ağaçlarla çevrilmiş bağ ve bahçelerle serpilmiş olduğunu söyler. Seyyah Malatya’da her evin bir bahçesi, kuyusu ve çeşmesi olduğunu söylerken Malatya’ nın su durumu hakkında şu bilgileri verir.²³⁶

²³⁴ Tanoğlu, a.g.m., s.199.

²³⁵ Tanoğlu, a.g.m., s.199.

²³⁶ Tanoğlu, a.g.m., s.199.

“Gerçekte Malatya, bağ ve bahçeleriyle, şehrin nüvesi ortada olmak üzere, Derme suyu ve Derme kanalı boyunca, bir tarafta, güney ve güneydoğuya doğru, Tecde, Barguzu, Kilayik, İsmetpaşa ve Gündüzbey köy ve kasabalarıyla, adı geçen suyun kaynağını teşkil eden Pınarbaşı’na kadar, diğer tarafta kuzey-kuzeydoğuya doğru, Eski Maltaya’ya kadar 25–30 kilometre üzerinde hemen hemen kesintisiz olarak uzanan ve Beydağı eteğinden itibaren batı-kuzeybatıya doğru yer yer genişleyip daralan tek ve büyük bir vahadır. Bu vahanın, Malatya topluluğunun alanını ve sınırlarını esas itibariyle Derme suyu ve kanalı çizmekte, birçok ve muntazam arklarla sulanan Büyük Malatya bahçeleri bu suyun gidebildiği yere kadar uzanmakta ve yayılmakta, ondan sonra hemen boş step başlamaktadır.”²³⁷

Seyyah Malatya’ nın bu haliyle uzaktan geniş bir step kenarında ve yüksek bir dağ eteğine yaslanmış muhteşem bir orman gibi görüldüğünü söylerken bu yemyeşil orman içinde evlerin, hatta köy ve kasabaların varlığının güçlkle seçilebildiğini belirtmiştir. Seyyah, bahçelerin Malatya’ya verdiği bu eşsiz manzaradan bilhassa geceleri etkilendiğini söylemeden geçemez. Tanoğlu, Malatya’ nın hayatını borçlu olduğu Derme suyunun kuvvetinden faydalanarak küçük bir hidroelektrik santrali kurulduğunu ve 1929’ dan beri şehrin elektrik ışığına kavuştuğunu belirtir. Seyyah şehrin gece ağaçlar arasında, pırıl pırıl parlayan lambalar altında eşine ender rastlanır bir güzelliğe büründüğünü yinelemekten geçemez.²³⁸

Tanoğlu, şehrin merkezine girilince, ilk bakışta evlerin basit, yolların intizamsız, çarşı ve pazarın karışıklığından bahsetse de bu ilk izlenimin sonradan değişeceğini söyler. Seyyah evlerin kerpiç ve ahşap kullanılarak zarif bir şekilde inşa edildiğini yolların dar, fakat intizamlı olduğundan bahseder. Yer yer tente ve asma dallarıyla örtülü çarşı ve pazarın iyi bir tasnife tabi tutularak, muhtelif meslek erbabının yerlerinin ayrıldığını belirtir. Seyyah asırlık ağaçların gölgesine sığınmış olan büyük caminin, geniş avluları ve fiskiyeli havuzlarıyla büyük hanların, hükümet konağının, çarşı ve pazarın yanı başında, ana cadde kenarında büyücek bir meydan etrafında toplandığını tasvir eder.²³⁹

Seyyah, Güneydoğu’da, Bey dağının tam eteğinde, ana cadde boyunca uzanan ve bahçeleriyle batı-kuzeybatıya doğru yayılan şehrin, dağ eteğinden itibaren havzaya

²³⁷ Tanoğlu, a.g.m., ss.199-200

²³⁸ Tanoğlu, a.g.m., s.200.

²³⁹ Tanoğlu, a.g.m., s.200.

doğru yayılarak buradan muntazam bir eğimle havzaya inen gittikçe kalınlaşan alüvyonlarla örtülü bir yüzey üzerinde kurulduğunu söyler.²⁴⁰

Malatya' nin merkez olduktan sonra şehir merkezinin doğuya doğru, Elazığ ve Sivas yolları boyunca uzamış olduğunu belirten Tanoğlu, burada yolların kavşak noktasında yapılmış bir parktan bahseder. Bulvar haline getirilen Sivas ve Elazığ yolları boyunca şehrin biraz ilerleyerek, oldukça zarif evlerin, yeni ve büyük bir ilkokulun yapıldığını belirtir. Ana yoldan itibaren dağ eteğine doğru muntazam ve birbirine paralel sokaklar açılmış olmasından bahseden seyyah bu sokakların iki tarafında yapılan taş ve beton evlerin sayısının artışıdan bahseder. Fakat demiryolunun inşasından beri, şehrin bütün büyüme ve yayılma gayretinin demiryolu istasyonuna doğru olduğunu söyleyen Tanoğlu Malatya' yı şimdi demiryollarımızın başlıca düğüm noktalarından biri olarak gösterir. Seyyah Malatya' nın Pamuklu dokuma fabrikası ile bir endüstri merkezi halini aldığını ve 37.000 kişiyi bulan nüfus ile oldukça büyük bir şehir haline geldiğini belirtir.²⁴¹

3.1.1.Eski Malatya (Eskişehir)

Demiryolu İstasyonunun rakımını baz alarak Malatya şehrinin rakımını 1000–1010 m. olarak veren seyyah Eski Malatya' nın rakımının yaklaşık olarak 820 m. olduğunu ve bu suretle yeni ve eski şehirlerarasındaki yükselti farkının 200 m. olduğunu söyler. Seyyah, yeni ve eski şehir arasındaki uzaklığın ise 8 kilometre olduğunu aktarır.²⁴²

Seyyah Eski Malatya' yı Malatya' nın kuzeyinde, Sivas yolu kenarında, Malatya ve Orduzudan gelen ve Tohumu suyuna doğru akan pınar sularının kavşak noktasında tayin etmiştir. Tanoğlu, yolun Malatya' dan itibaren buradan çıkan dereyi takip ederek az ilerde bu suyu sağda bırakmak suretiyle eski Malatya' ya doğru muntazam bir eğimle ilerlediğini söylemiştir. Seyyah yolun iki tarafının tamamıyla bahçelik olduğunu belirtirken, bahçelerin ve suyollarının sık bir şekilde örülen çitler, iğde ağaçları, bazen bir, bazen birkaç sıra teşkil eden kavak ağaçlarıyla ayrıldığını dile getirir. Tanoğlu, yoldan bakıldığı zaman bu çit ve ağaçlar arasındaki bahçelerin içini görmenin mümkün olmadığını vurgulayarak bunun için bahçelere girmenin gerektiğini söylemiştir. Seyyah

²⁴⁰ Tanoğlu, a.g.m., s.200.

²⁴¹ Tanoğlu, a.g.m., s.200.

²⁴² Tanoğlu, a.g.m., s.201.

bu bahçelerde daima dört kŖe halinde kayısı aēalarıyla evrilmiŖ tütün tarlalarının baŖlıca yeri kapladığını belirtir.²⁴³

Malatya’dan itibaren altıncı kilometreye doēru bahçelerin bittiğini gören seyyah yolun dereyi saēda bırakarak solda güney-kuzey doērultusunda uzanan bir sırtın eteğini takip ettiğini söyler. Bu sırtın, Malatya’dan itibaren yedinci kilometrede, Selçuklulara ait harap bir binanın bulunduēu yerde toprak yapısının eŖitliliēinden bahseden seyyah, bunu Ŗu Ŗekilde açıklar:²⁴⁴

“İçinde fosil bulunmakla beraber yaŖları belirtilemeyen beyaz tatlı su kalkerleri, sarımtırak ve beyazımtırak marnlar, bunların üstünde ince bir kumtaŖı tabakası, nihayet en üstte konglomeralar yerleŖir. Bu tabakaların hepsi hafifçe kuzey-kuzeybatıya doēru dalmaktadır. Konglomeralar içinde trakit ve andezit çakılları bulunuyor. Bu çakıllar ancak ilerde greceēimiz Orduzu’nun kuzeyinde yükselen Tüllük indifai tepelerinden gelebilir. Ŗu halde bu konglomeraların oluŖu Tüllük indifaından sonradır ve her halde Neojen olmak icap eder.”²⁴⁵

Tanoēlu, yolun buradan itibaren hafif bir eēimle ve daima sırtın eteğini takip ederek Eski Malatya’ ya ulaŖtığını belirtir.²⁴⁶

Seyyah, Eski Malatya’ nın harap bir halde olduēunu söyleyerek buranın kısmen otlar altında kalan eski yıkık surlarından içeri girildiēi zaman eski bir Ŗehirden ziyade bir taŖ ve toprak yığınının ibaret olduēunu belirtir. Eski Malatya’nın 2170 kadar görünen nüfusu ile Malatya merkez kazasına baēlı kerpiç evlerden ibaret bir köye benzediğini tasvir eder. Tanoēlu, geri kalan her Ŗeyin camiler, kervansaraylar ve hanların yıkılmıŖ, yolların bozulmuŖ, her yerin otlarla rtlmŖ olduēunu belirtir. Seyyah bu taŖ ve toprak yığını içinde hala ayakta duran ve göze çarpan tek anıtın Selçuklulardan kalma Ulu Cami olduēunu söyler ve onunda harabeye dndēn belirtir. Bu cami hakkında duyup gördüklerini Ŗu Ŗekilde aktarır:²⁴⁷

²⁴³ Tanoēlu, a.g.m., s.201.

²⁴⁴ Tanoēlu, a.g.m., s.201.

²⁴⁵ Tanoēlu, a.g.m., s.201.

²⁴⁶ Tanoēlu, a.g.m., s.201.

²⁴⁷ Tanoēlu, a.g.m., s.201.

“Malatyalılar, Cumhuriyet Hükümetinin bu büyük eski Türk abidesini tamir ve muhafaza kararını müjdelediler. Camiin batı kapısında banisi, mimari ve yapılış tarihi yazılıdır. Anlaşıldığına göre cami Anadolu Selçuklularından Keyhüsrev oğlu Gıyaseddin 2. Keykavus zamanında Malatya valisi Şehabeddin tarafından Hüsrev adında bir ustaya yaptırılmıştır. Camii Hicri 672 tarihinde gene Keykavus zamanında ve Hüsrev usta eliyle tamir görmüş ve batı yönünde ki kapı açılmıştır. Cami Selçuklu Türk mimari tarzındadır. Duvarlarda ki tezyinler çok güzeldir. Fakat bu tezyinlerin bir kısmı, bir hassa çini tezyinler sökülmüştür.”²⁴⁸

Eski Malatya’nın bu hazin manzarasından oldukça hüzünlenen seyyah asırlarca büyük ve zengin bir bölgenin biricik merkezi iken bu gün en kaz halinde olan tarihi zenginlikten başka her türlü önemini kaybetmiş fakir bir köy haline gelmesinden oldukça etkilendiğini belirtir.²⁴⁹

Seyyah bu duruma kendine sorduğu bir soru ile şu şekilde cevap arar.

“Niçin? Tabiatta bunu izah edecek pek bir şey görülüyor. Eski Malatya toprağının bereketine hudut olmayan ve sulama için en elverişli topografya şartları gösteren geniş bir ovada, iki akarsuyun kavşak noktasındadır. Bu bakımdan Eski Malatya’nın yeri çok iyidir. Bununla beraber bu yer müdafaa bakımından fenadır ve anlaşıldığına göre, Eski Malatya’nın ölümünü korunma itibariyle fena olan bu konum şartında ve geçirdiği tarihte aramak lazımdır.”²⁵⁰

Seyyah Malatya Havzası’nın çok eskiden beri meskûn bir bölge²⁵¹ olduğunu belirtirken Malatya tarihi hakkında bize şu bilgileri aktarır:

“ Eski Malatya Romalıların (Melitene) yahut (Melita) sı, Malatya Havzası’nın en eski şehri değildir. Eski Malatya’ dan evvel Malatya Havzasının merkezi olarak Asur vesikalarında, (Milidiya), (Merit), (Melidi) ve en son (Meliddu) olarak görünen Hititlerin Malatyası (Maldija) vardı ki Hitit şehirlerinin genel olarak daha eski zamanlarda, Neolitik devrinden kalma iskan noktaları yerinde kuruldukları kabul edildiğine göre, Hititler Malatyasının da daha eski bir Malatya yerinde kurulmuş olması

²⁴⁸ Tanoğlu, a.g.m., s.202.

²⁴⁹ Tanoğlu, a.g.m., s.202.

²⁵⁰ Tanoğlu, a.g.m., s.202.

²⁵¹ Tanoğlu, a.g.m., s.202.

mümkündür. Hititler Malatyası, Eski Malatya' nın güneyinde şimdiki Orduzu' nun bulunduğu yerde, ovada, Orduzu bahçelerini sulayan Pınarbaşı deresi yahut elma suyunun kenarında, Arslantepe denilen suni bir tepecik üzerindedir. **L.Delaporte** burada 1932 ve 1933 senelerinde yaptığı kazılarla milattan evvel XIII. Asra ait bir Hitit sarayı ve bu saraydan sonra Asur Hükümdarlarından Sargon zamanında yapılmış, Asur valilerinden birine ait diğer bir saray meydana çıkarmıştır. Bu suretle Malatya tarih zamanları içinde yerini iki defa değiştirmiş, fakat adı değişmemiş, zamanımıza kadar Malatya şeklinde gelmiştir. Hititler Malatyasının tarihi, Neo Hititlerin bütün tarihi gibi, Asur ve Geldanilere karşı yapılan müdafaa savaşlarında hulasa edilebilir. Maldija, büyük Hitit İmparatorluğunun doğu hududunda, bu bölgedeki Hitit Krallığı yahut prensliğinin merkezi idi. Bir aralık (Milattan evvel 804–743), Fırat' ın batısına kadar ülkesini genişleterek sol kıyısında, Malatya-Elazığ yolu kenarında bir kaya üzerinde yazısını bırakmış olan Urartu Krallığının da (bu yazı Urartu Krallarından I. Argistis' in oğlu III. Sardurri' ye aittir.) eline geçtiği anlaşılan Hititler Malatya'sı, Asurluların hücumlarına karşı dört asır kadar dayanmış ve en son milattan evvel 711' de Asurlular tarafından ele geçirilmiş, ahalisi tehcir edilmiş ve bundan sonra (Meliddu) Asur İmparatorluğunun bir vilayet merkezi olmuştur.²⁵²

Hititler Malatya'sından sonra kurulan bugünkü Eski Malatya'nın ilk kuruluşu hakkında ki bilgimiz azdır. **Strabon**, kendi zamanında Malatya havzasında, ovada bir şehrin bulunmadığını söylüyorsa da, **Plinius** eski Malatya'nın ilk kuruluşunu Semiramis' e attettiğine göre, Eski Malatya'nın bugünkü yerinde Strabon zamanından daha evvel kurulmuş olması icap eder. Eski Malatya Trajan zamanına kadar Malatya vilayetinin aşağı yukarı bugünkü sınırlarına tekabül eden Melitene Eyaletinin biricik merkezi kalmıştır. Trajan evvelce daha ziyade bir kale olan Malatya' yı büyütmüş, bir site haline getirmiş ve şehre Melitene adını verdiği bir Roma lejyonu yerleştirmiştir. Marcus Aurelius zamanında eski Malatya, tamamen Hristiyanlardan meydana gelen bir lejyon tarafından işgal edildiği ve gelen düşmanlar güya bu lejyonun ettiği dualar neticesinde yıldırımla mahvolduğu için (Fulminatrix) lakabını alıyor. Diocletianus zamanında Malatya ikinci Ermenistan' ın (Armenia Secunda) nın merkezi olmuştur. Kısaca denilebilir ki, Eski Malatya Romalılar zamanında, Roma İmparatorluğunun sınırlarını koruyan askeri büyük yollar üzerinde bir Roma lejyonu tarafından daimi suretle işgal

²⁵² Tanoğlu, a.g.m., ss.202-203.

edilen bir kale, bir sınır şehrinden başka bir şey değildi. Eski Malatya, siti buna hiç de elverişli olmadığı halde, coğrafi konumunun gereği olarak bundan sonrada bu rolü oynamıştır.²⁵³

Romalılardan sonra Bizans zamanında, Justinien İranlıların hücumlarına karşı imparatorluğun hudutlarını tahkim maksadı ile Eski Malatya çok genişlemiş, şehir kalenin dışına taşmış ve Malatyalılar “kiliselerini, resmi binalarını, hamam ve tiyatrolarını, dükkân ve çarşılarını, caddelerini ve büyük bir sitenin diğer bütün teferruatını ovada bina etmişlerdir”. Malatya bundan sonra bir müddet Bizans’ın kâh müttefiki, kâh düşmanı olan Ermeni Prenslerin idaresinde kalmıştır.²⁵⁴

Eski Malatya ilk defa Halife Osman zamanında Habib bin Mesleme tarafından zapt edildi ise de tekrar Bizans’ın eline geçti, fakat kısa bir zaman sonra, hicri 36 senesinde Malatya yeniden Araplar tarafından fethedildi. Muaviye zamanında teşkil eden Elcezire vilayetinin merkezi olan Harran ordugâhına bağlı Sügur, yani Anadolu’nun bir kısmını teşkil eden Uç teşkilatına dâhil bölgelerden birinin merkezi oldu. Malatya bundan sonra bütün Emeviler zamanında Bizans’ a karşı yapılan Müslümanlar için en önemli üstlerden birini teşkil etmiştir. Emevilerin sükûtu sıralarında V. Constantin, Constantin Copronyme zamanında Malatya tekrar Bizanslıların eline geçti; şehir baştan aşağı yakıldı, yıkıldı ve bir kısım ahalisi, Rum ve Ermenileri İstanbul’ a gönderildi.²⁵⁵

İkinci Abbasi Halifesi Elmansur zamanında Malatya yeniden Müslümanlar tarafından alındı ve buraya İmam İbrahim oğlu Abdülvehhab adında biri vali tayin edildi ki bu zatın türbesi veya makamı Malatya civarında Abdülvehhab denilen yerdedir. Halife Mehdi Maltaya’ yı tamir ettirmiş ve anlaşıldığına göre bu işi Hasan bin Kahdaba’ ya yaptırmıştır. Bundan sonra Malatya İslam ve Türk tarihinde büyük bir rol oynamaya başlamıştır. Abbasi halifeleri zamanında Bizans’ a karşı savaflara devam edildi, fakat bu savaflar, Abbasilerin Hilafeti esnasında, Sügur denilen ve İslamların elinde bulunan güney Anadolulu bölgelerine gelip yerleşen ve Mehdi halefleri zamanında, bilhassa Memun ve Mutasım devirlerinde sayıları gittikçe artan Oğuz Türkleri tarafından yapıldı. Hemen hemen müstakilen hareket eden Türk beyleri tarafından idare edildi. Doğu Roma İmparatorluğuna karşı tam iki asır süren bu savaflarda, bu sırada Sügur ülkelerinin en

²⁵³ Tanoğlu, a.g.m., s.203.

²⁵⁴ Tanoğlu, a.g.m., s.203.

²⁵⁵ Tanoğlu, a.g.m., s.204.

büyük ve en mamur şehirlerinden biri haline gelen Malatya' nın ve Malatya' da yetişen Türk kahramanlarının büyük bir payı vardır ki bu Türk Beyleri arasında İslâm ve Bizans tarihlerinde en çok yer tutan Emir Ömerdir. X. Asrın ilk yarısında VII. Constantin (Constantin Porphyrogenete) zamanında, 934 senesinde uzun bir muhasaradan sonra Malatya tekrar Bizanslıların eline geçti ve bu tarihten itibaren XI. Asrın ortalarında, Türkmenler tarafından fethedilinceye kadar Bizans'ın elinde kaldı.²⁵⁶

Bizans Malatyası' na karşı ilk Türkmen akınları 1058 tarihinde başlamıştır. Turgul Beyin saltanatı zamanında Dinar adında bir Türk generali komutasında ki Türk kuvvetleri Fırat boyunca güneye doğru sarkarak Malatya'yı zapt ettiler (1058). Fakat Dinar bu savaşların birinde pusuya düşerek şehit oldu. Malatya Bizans' ın elinde kaldı. Alp Arslan'ın saltanatı zamanında, 1066 da Türk Beyleri Fırat ve Dicle havzasında ki şehirlere ve bu arada Malatya' ya da hücum ettiler. 1067 de Türk Beyleri Malatya' ya yeniden taaruz ettiler. Malatya'da toplanan Bizans ordusu Afşin' in kuvvetlerine dayanamayarak dağıldı ve münhezimler Malatya sınırlarının içine can attılar. Türkler Malatya'dan sonra Kayseri'ye doğru ilerleyerek bu şehri zapt ettiler. İşte Malatya'ya karşı Türk akınları bu suretle devam etmiş, Malatya birkaç defa (aman) ile alınmış, şehrin idaresi bir müddet o bölgenin Türk Beyine tabi olmak üzere yerli Hristiyan reislerine bırakılmış ve en son Danişmend' li Gümüştekin tarafından 1101 de zapt edilmiş ve 1106 da birinci Kılıç Arslan'ın eline geçmiştir. Selçukluların Malatya' sını Ebul Faraca göre 1255 senesinde Moğol istilasına uğradı ve şehir baştan aşağı yağma ve tahrip edildi. Nihayet Eski Malatya 1391 senesinde Karamanoğullarını mağlup eden Yıldırım Beyazıt zamanında Osmanlı İmparatorluğuna dâhil oldu ise de 1400 de Timurlenk' in eline geçti ve şehir son olarak bir defa daha yağma edildi, yakıldı ev yıkıldı. Yavuz Sultan Selim Anadolu' nun bu kısmını yeniden Osmanlı imparatorluğuna ilhak ettiği zaman, Eski Malatya bir harabe halinde idi ve harabe, bilhassa askerlik bakımından fena olan siti yüzünden şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonrada bir daha doğrulmamış ve en sonra yine ismini değiştirmeden yerini değiştirmek zorunda kalmıştır.²⁵⁷

Tanoğlu, Eski Malatya' yı iki ayrı pınarın (Gündüzbey ve Orduzu pınarları) beslediği suları bol ve yaz kış kurumak bilmeyen iki akarsuyun Derme ve Elmasuları' nın kavşak

²⁵⁶ Tanoğlu, a.g.m., s.2024

²⁵⁷ Tanoğlu, a.g.m., ss.202-205.

yerinde, sulama için topografya şartlarının en elverişli olduğu bir alanda, basık bir ovada kurulmuş olarak tasvir eder. Seyyah bu yerleşim alanının, kalabalık ve toplu bir nüfusu besleyebilecek zengin bir ovaya yakın olmak açısından iyi olduğunu fakat askerlik bakımından olduğu kadar sağlık bakımından olumsuzlukları olduğunu belirtir. Askerlik bakımından Eski Malatya' nın yerleşiminden daha kötü bir yerleşim olamayacağını söyleyen seyyah şehrin her ne kadar kuzeyden ve doğudan Tohma ve Fırat tarafından korunduğunu belirtse de güneyden gelecek istilalara karşı şehri koruyacak tabii hiçbir engel olmadığını da dile getirir. Seyyah bundan başka, Eski Malatya' nın müdafaası oldukça kolay yüksekçe bir yerde, bir tepe üzerinde kurulması gerekirken, ovada ve basık bir yerde kurulduğundan söz eder. Vaktiyle şehrin etrafında yapılan surunda tabi yollardan müdafaası kolay bir sitin yerine geçemeyerek, şehri koruyamadığını belirtir. Seyyah bundan dolayı Eski Malatya' nın, Roma Bizans ve İslam İmparatorluklarının bu hudut şehrini istila dalgalarının hiçbirine karşı gelemediğini söylemiştir. Tanoğlu, şehrin Osmanlı İmparatorluğunun sınırları içine girinceye kadar elden ele geçerek, pek çok defa zapt, yağma ve tahrip edildiğini belirtmiştir. Eski Malatya' nın Osmanlı İmparatorluğunun sınırları içine girdikten ve bir hudut şehri olmaktan kurtulduktan sonra nispeten bir emniyet ve sükûna kavuşmuş olduğunu söyleyen seyyah esasen harap olan şehrin bundan sonrada bir daha doğrulamadığını dile getirir.²⁵⁸

Seyyah şehrin yeniden yapılanamamasını şu şekilde açıklar:

“Çünkü sit itibariyle müdafaası güç olan bu şehir bir defa asırlarca Osmanlı İmparatorluğunun nüfuz ve hâkimiyetini tam olarak tanımamış olan bazı göçebe kabilelerin tehdidi altında kalmış, zaman zaman yine yağma edilmiş ve bu hal hemen hemen Cumhuriyetin kuruluşuna kadar devam etmiştir.”²⁵⁹

Seyyah, Eski Malatya' nın yerleşiminin müdafaası bakımından zorluklarına sağlık bakımından yaşanan imkânsızlıkları ve sıkıntıları da ekleyerek şu şekilde aktarır.

“Şehir, evvelce de söylediğimiz gibi, ovada basık bir yerde kurulmuştur. Nem fazladır. Yazın bu neme katılan şiddetli sıcaklara dayanmak güçtür. Zaman zaman, her

²⁵⁸ Tanoğlu, a.g.m., s.205.

²⁵⁹ Tanoğlu, a.g.m., s.205.

istiladan sonra sulama tesislerinin yüzüstü kalarak bozulduğuna, bataklıklar meydana geldiğine ve şehrin malaryadan da sıkıntı çektiğine şüphe yoktur. Bütün bunlara, dar bir yere, dört duvar arasına sıkışan şehrin asırlardan beri birikmiş süprüntülerinin şehrin havasının bozabileceğini ve bu havayı yazın teneffüs edilemeyecek bir hale getirebileceğini de ilave etmek lazımdır.”²⁶⁰

Bugünkü Eski Malatya’nın bırakılmış ve yıkık halini izah eden başlıca sebepleri bu başlıklar halinde toplayan seyyah, Eski Malatya, Malatyalılar tarafından bırakıldıktan sonra, şehirde kalan fakir köylüler için birde su sıkıntısının baş gösterdiğini belirtmiştir. Seyyah, Eski Malatya’ya iki dereden gelen sulardan biri olan Derme Suyu’ nun Bey Deresinin bir kolu olup kaynağını güneyde, Gündüzbey’ in biraz ilerisinden alarak bir kanalla Malatya’ya doğru ilerleyerek Malatya’ nın bütün bahçelerini suladığını belirtir. Bu suretle Eski Malatya’ya çok zayıf bir akımla gelen suyun kurak yıllarda yaz ortalarında hiç gelmeyebileceğini söyler. Tanoğlu, Eski Malatya’ ya gelen diğer bir su olan Elma suyunun ise Eski Malatya’ya varmadan Orduzu’ ndan geçerek bu köyün bütün bahçelerini suladığını ve artan suyun Eski Malatya’ya gelebildiğini aktarır. Tanoğlu, bu suretle hemen bütün Malatya’ yı yakın kasaba ve köylerinin bağ ve bahçelerini sulayan başlıca pınar sularının ağız tarafında, ucunda bulunan ve ancak bu suların artan kısmından faydalanabilen Eski Malatya’ nın yazın susuz kalmak tehlikesi ile karşılaşmakta olduğunu belirtir. Tanoğlu, bunu önlemek için, bölgede eskiden konmuş bir usule göre, Orduzulular’ ın haftada üç gün köylerinden geçen pınar suyunu bahçelerine yöneltmeden olduğu gibi Eski Malatya’ ya bırakmakta olduklarını dile getirir. Bu usulün bilhassa kurak geçen senelerde bozulabildiğini kaydeden Tanoğlu, Orduzulular’ ın usule aykırı olarak bazen suyu olduğu gibi bırakmadıklarından iki köy arasında sık sık ihtilafların çıkmakta olduğunu dile getirerek Eski Malatya için güç durumlar meydana geldiğini söyler.²⁶¹

3.1.2.Tohma Suyu ve Yazıhanıdüzü

Seyyah, Eski Malatya’nın Tohma Suyuna olan uzaklığını yol boyunca 9 kilometre olarak vererek şehirden dereye doğru muntazam bir eğimle inildiğini kaydetmiştir. Eski Malatya bahçelerinin yolun sağında sıralanmakta olduğunu söyleyen Tanoğlu, Tohma

²⁶⁰ Tanoğlu, a.g.m., s.205-206.

²⁶¹ Tanoğlu, a.g.m., s.206.

Suyuna doğru inildikçe bu bahçelerin alanının daralarak, ağaçların seyrekleştiğini söyler. En son yeni binalarıyla uzaktan bile gözüne çarpmış olan Pamuk Deneme İstasyonu ile beraber bahçelerin bittiğini ve buradan itibaren Tohma Suyuna kadar Eski Malatya' nın tahıl tarlaları ve steplerinin uzandığını belirtir.²⁶²

Tohma suyu vadisini oldukça geniş ve gömük bir vadi olarak nitelendiren Tanoğlu, yayla yüzeyini aşağı yukarı 730–740 metre, vadi tabanını ise 680–690 metre yükseltide verir. Seyyah yayla yüzeyi ve vadi tabanı hakkında şu bilgileri aktarır:

“Yayla yüzeyi vadi kenarında alüvyonlarla örtülü tipik bir seki teşkil etmektedir. Bu eski alüvyonlar içinde, yol kenarında işletilen bir kum ocağında pek çok Nümülit ve Nümülit kırıntıları bulunur. Taraçadan vadi tabanına evvela oldukça kuvvetli bir eğimle inilir, sonra bir düzlük gelir. Bu düzlük vadinin her iki aklanında görülmekte ve hemen hemen yatay bir vaziyette bulunan konglomera tabakasına, yani yapı yüzeyine tekabül etmektedir. Bu düzlükten sonra vadi tabanına yeniden kuvvetli bir eğimle inilir. Vadi tabanı geniştir. Tohma suyu sazlar arasında, suyu bu mevsimde de bol büyücek bir nehir halinde ağır ağır akmaktadır. Nehirden karşıya, Yazıhanıdüzüne Kırkgöz köprüsü ile geçilmektedir.”²⁶³

Tanoğlu, Güneyde Tohma suyu ile kuzeyde Kuruçay arasında, güney-kuzey doğrultusunda 15 kilometre ve batıda takriben Mısır deresi ile doğuda Fırat arasında, batı-doğu doğrultusunda 20–25 kilometre üzerinde uzanan Yazıhanıdüzü' nü hafifçe dalgalı ve genel olarak doğuya, Fırat' a doğru biraz eğimli 740–750 metre yükseklikte bir yayla ve susuz, ağaçsız, ekinsiz, kuru bir step olarak tasvir eder. Seyyah, bu suretle Tohma suyu ile ayrılan Malatya havzasının güney ve kuzey kısımları arasında büyük bir tezatın gözüne çarptığını belirtir. Tanoğlu bunun sebebini bir tarafta, güneyde su bolluğu yaşanırken diğer tarafta, kuzeyde susuzluk çekilmesi şeklinde açıklar. Seyyah susuz bir bölge olan Yazıhanıdüzü' nü Tohma suyu, Kuruçay ve Fırat gibi üç büyük nehir arasında uzanan bir ölçü olarak gösterir. Tanoğlu bu garip duruma son vermek için bölgenin güney ve kuzeyinden boş yere akan nehir sularından faydalanmak gerektiğini belirtmiştir. Bugünkü büyük su projeleri arasında böyle bir projenin bulunup bulunmadığını belirten Tanoğlu, bununla beraber olmamasının güçlükle

²⁶² Tanoğlu, a.g.m., s.206.

²⁶³ Tanoğlu, a.g.m., s.207.

düşünülebileceğini söylemiştir. Bu projenin bir an önce gerçekleşmesi temennisinde bulunan seyyah, bu suretle bugün bir çölden başka bir şey olmayan Yazıhanıdüzünde birincisinden daha zengin, daha kalabalık ve daha yeşil bir Malatya' nın doğacağından şüphe edilmemesi gerektiğini söylemiştir. Yazıhanıdüzünün tek sorununun susuzluk olduğunu yineleyen Tanoğlu buna karşılık toprağın son derece verimli olması gerektiğini belirtir. Toprağın verimliliğini seyyah şu şekilde açıklar:²⁶⁴

“Evvelce işaret ettiğimiz gibi, Malatya Havzasının bu kısmında toprak çok ince unsurlardan müteşekkil, yumuşak, lös vasıflarına haizdir. Diğer taraftan Yazıhanıdüzünde topografya şartları da sulamaya çok elverişli görünmektedir.”²⁶⁵

Yazıhanıdüzünde rölyef basittir. Bölge tamamıyla konglomeralardan müteşekkildir. Bu konglomeralar, görebildiğimiz her yerde yatay tabakalar halindedir. Yayla yüzeyi ise Fırata doğru eğimli olup konglomera tabakalarını mailen kesmektedir. Şu halde Yazıhanıdüzü eski bir aşınma yüzeyidir. Yayla Tohma Suyu ve Kuruçay vadilerine yaklaşıldığı zaman daha dalgalı, daha engebeli bir şekil alır. Bu engebeler, yayla içine gömülü Tohma suyu ve Kuruçay vadileri gibi, Malatya havzasının Fırat tarafından müsaderesinden sonraki aşınmanın eseridir.”²⁶⁶

3.1.3.Orduzu ve Dolayları

Tanoğlu, Orduzu' yu Malatya'nın kuzeydoğusunda şehirden aşağı yukarı 5 kilometre uzaklıkta 300 evli ve 1935 nüfus sayımına göre 1873 nüfuslu büyücek bir köy olarak tanımlar. Seyyah köy evlerinin bağ ve bahçelere dağılmış olup yeşillikler içinde kaybolduklarını söyler.²⁶⁷

Seyyah, yanık rengi sarı yamaçları ile daha uzaktan indifai olduğunu belli eden Tüllük Tepesi' nin köyün ortasından geçen derenin, Elma suyu yahut Pınar deresinin sağ aklanını teşkil etmek üzere köyün hemen kuzeyinde yükselmekte olduğunu belirtir. Seyyah, uzun zamandan sonra arkeolojik araştırmalara sahne olan Arslantepe' nin köyün, içinde derenin sol kıyısının üzerinde yükseldiğini söyler.²⁶⁸

²⁶⁴ Tanoğlu, a.g.m., s.207.

²⁶⁵ Tanoğlu, a.g.m., s.207.

²⁶⁶ Tanoğlu, a.g.m., ss.207-208.

²⁶⁷ Tanoğlu, a.g.m., s.208.

²⁶⁸ Tanoğlu, a.g.m., s.208.

3.1.4.Arslantepe

Köye girmeden evvel ilk Malatya şehrini, Hititler Malatya'sını (Maldija) yakından görmek üzere Arslantepede durduklarını söyleyen Tanoğlu, Arslantepe' yi dere kenarında 200 metre kadar uzunlukta ve 30 metre yükseltide konglomeralar üzerinde yükselen büyük bir höyük, suni bir tepe olarak tasvir eder. Seyyah son kazıların meydana koyduğu bu durumun açık olmadığını söylesede, Arslantepe'nin suni bir tepe olduğunun ve bir Eti sitesine tekabül ettiğinin bakınca anlaşılabileceğini belirtmektedir. Seyyah tepenin zengin bir ovada ve bir çay kenarında yükselmekte olduğunu belirtir ve suni tepelerin karakteristik bitkilerini taşıdığını söyler. Seyyah L. Delaport' un burada yaptığı kazılar hakkında şu şekilde bilgileri verir:²⁶⁹

“1932 ve 1933 senelerinde L.Delaporte idaresinde bir Fransız heyeti tarafından yapılan kazılar neticesinde milattan evvel XIII. Asra ait hiyeroglif lejantlarıyla büyük kapısı, aslanları ve VIII. Asra ait bir Hitit kralının heykeliyle beraber bir Eti sarayı meydana çıkarılmıştır. Bu sarayın yerine evvelce söylediğimiz gibi, Asur hükümdarlarından Sargon zamanına ait bir Asur valisinin sarayı geçmiştir. Arslantepedeki araştırmalar henüz bitmemiştir. Bizim geçtiğimiz sıralarda L.Delaporte araştırmalarına devam etmekte idi ve kazılar 27 metre derinliğe kadar inmişti. Eti siteleri genel olarak eneolitik sitelerin yerine kurulduklarına göre Malatya' nın en eski tarihini aydınlatacak olan bu araştırmaların neticesini ilgi ile beklemek lazımdır.”²⁷⁰

Malatya Havzasında, Orduzu içinde, karşı kıyıda, Malatya-Elazığ yolu üzerinde Hacıhalil çiftliğine yakın bir yerde birkaç höyüğe daha rastlayan seyyah bu durumu bölgenin merkezi ve en büyük şehri olan Arslantepe' den başka Malatya Havzasında diğer bir takım Hitit şerhlerinin daha mevcut olduğu şeklinde yorumlar.²⁷¹

3.1.5.Orduzu

Tanoğlu büyük bir köy olarak bahsettiği Orduzu' yu dere boyunca sıralanmış Pınarbaşı, Köşebaşı, Arslantepe olmak üzere üç mahalle adı altında ele alır. Burada iskânın çok dağınık olduğundan bahseden seyyah kerpiçten evlerin bahçelere serpildiğini dile

²⁶⁹ Tanoğlu, a.g.m., s.208.

²⁷⁰ Tanoğlu, a.g.m., s.208.

²⁷¹ Tanoğlu, a.g.m., ss.208-209.

getirir. Seyyah, Malatya’da olduğu gibi, burada da bahçelerin etrafının suyolları, kavak ve içe ağaçları, çift yahut taşların st üste getirilmesiyle çok basit bir şekilde yapılmış duvarlarla çevrili olduğunu söyler. Tanoğlu, bu bahçelerde meyve ağaçlarının, özellikle kayısı ve seyrek olarak şeftali, elma, armut, ceviz ağaçlarının büyük bir yer tutmakta olduğunu belirtse de Orduzu ziraatında meyve ağaçlarının ve bağların öneminin ikinci derecede olduğunu vurgular. Seyyah meyve bahçelerinin, daha ziyade güneyde Malatya ve İsmetpaşa bölgelerinde toplandığını Orduzunda daha çok buğday, arpa, tütün ve sebze yetiştirilmekte olduğunu belirtir.²⁷²

Seyyah Orduzunda ziraatin gerçek manasıyla entansif olarak yapıldığını belirtir ve bu ziraat şeklini şu şekilde açıklar.²⁷³

“Bu ziraat bir çiftçilik değil, sulamaya dayanan, münavebe tatbik eden ve ağaçlar arasında kalan küçük toprak parçalarından maksimum verim almağa çalışan bir bahivanlıktır.”²⁷⁴

Tanoğlu, aldığı bilgiler ışığında Orduzu ziraatında buğdayın başta geldiğini ve ekimin gzn, eylül ayının ortasında başlayarak tohumun tarlaya atıldıktan bir ay sonrada tarlaya su verilmek sureti ile devam ettiğini belirtir. Daha sonra ilkbaharda, nisan ve mayıs aylarında buğday tarlalarına bir veya iki su daha verildiğini söyleyen seyyah haziran ortalarına doğru hasata başlandığını dile getirir. Buğdaydan sonra aynı tarlaya bostan, sebze (biber, lahana, ıspanak, şalgam v.s.) tütün, kaba yonca ekilebileceğini belirten seyyah bir kaba yonca tarlasının altı yedi sene devam ederek her biri suya tekabül etmek üzere senede 5–6 biçim alınabileceğini söyler.²⁷⁵

Tanoğlu, köyün ziraatında tütünün önemli bir yer tuttuğunu belirtir ve evvelce yapılan afyon ekiminin, fiyatların düşmesi üzerine bırakılarak afyon tarlalarının tütün tarlalarına çevrildiğini söyler. Seyyah, bu suretle tütünün köy ziraatında eskisine nazaran daha büyük bir yer kazandığına değinerek, tütün ekiminin hazıranda başlayarak eylül başlarına doğru ürünün toplandığını belirtir.²⁷⁶

²⁷² Tanoğlu, a.g.m., s.209.

²⁷³ Tanoğlu, a.g.m., s.209.

²⁷⁴ Tanoğlu, a.g.m., s.209.

²⁷⁵ Tanoğlu, a.g.m., s.202.

²⁷⁶ Tanoğlu, a.g.m., s.209.

3.1.6.Orduzu Pınarbaşı

Tanoğlu, bu bölgede de bütün ziraatın ve bütün hayatın Malatya havzasının diğer bütün vahalarında olduğu gibi, sulamaya dayanmakta olduğunu söyler. Orduzuya suyun Pınarbaşından gelmekte ve Pınarbaşı suyu yahut Elma suyu adıyla köyün ortasından geçmekte olduğunu belirtir. Seyyah, bu suyun bütün Orduzu bahçelerini besledikten sonra, Orduzunun beş altı kilometre kuzeyinde ve aşağısında bulunan eski Malatya'nın bir kısım bahçelerini de sulamakta olduğunu söyler. Bu suyun eski Malatya' ya olduğu gibi bırakıldığı günlerde (haftada üç gün) büyücek ve hızlı akan bir çay halinde Orduzundan geçmekte olduğuna değinen seyyah, köy değirmeninin bulunduğu yerde derenin genişliğini 3 metre, derinliği 50–60 santimetre olarak verir.²⁷⁷

Tanoğlu, Pınarbaşı' nın yerini Orduzu'nun güneydoğusunda, Malatya-Elazığ yolu üzerinde, Malatya'dan 6 km. kadar mesafede verir. Seyyah pınarın başlıca üç kaynak halinde meydana çıkarak ilerde büyücek bir dere teşkil etmekte olduğunu belirtir. Daha aşağıda vadi boyunca dereyi besleyen birkaç kaynağa daha rastlayan seyyah bunlardan birini Arslantepe'nin eteğinde gösterir. Seyyah Orduzu'nun içme suyunu temin eden bu sonuncu kaynağın çok eskiden kalma suni bir kaynak olması olasılığının çok yüksek olduğuna değinerek bu kaynak noktalarında suyun sıcaklığını 16–17 derece olarak verir. Seyyah Pınarbaşının bulunduğu küçük bir havza halinde ki vadi ve tepelerin çıplak olduğunu söyler ve vadi boyunca ağaçlıkların ve Orduzu bahçelerinin yerini daha aşağıda verir.²⁷⁸ Seyyah bu bölgenin yer şekillerini şu şekilde tasvir eder:

“Pınarbaşı'nın bulunduğu bu alana bakıldığı zaman yerey genel heyetiyle üstü açılmış bir kubbe, bir antiklinal intibainı veriyor. Vadi aklanları göl kalkerleri, Prof.Chaput'ye göre, yaşları katiyetle tayin edilmemekle beraber, Jips serisinin üst kısmına, yani yukarı Oligosene ait olması muhtemel olan ovoidli kalkerlerden müteşekkildir. Bu kalkerler marnların üzerinde kornişler teşkil ediyor. Her iki tabaka dalgalı olup Pınarbaşı vadisi marnların altında kuzey kuzeybatıya doğru kuvvetle dalan ve Malatya-Elazığ yolu güneyinde, Beydağı'nın Malatya Havzasına bakan üst yamacına tekabül etmek üzere yüksek ve çok dik kornişler teşkil eden Nümülitli kalkerlerin

²⁷⁷ Tanoğlu, a.g.m., s.209-210.

²⁷⁸ Tanoğlu, a.g.m., ss.209-210.

bulunması icap eder. Düşünülebilir ki kaynak bu kalkerlerin çatlaklarından çıkmakta ve derinlerden gelmektedir.²⁷⁹

Bununla beraber Pınarbaşı'ndan itibaren Malatya'ya doğru, Malatya-Elazığ yolunun iki tarafında ki yerey daha yakından incelendiği zaman yapının çok karışık olduğu görülür. Malatya yolu bu noktada geçilir ve Kiepert haritasında Vank olarak işaret edilen ve birkaç ağaç ve harap bir binadan ibaret olan yere doğru Beydağının bu yamacı tırmanılırsa, evvela yolun hemen kenarında, Kuzey kuzeybatıya doğru kuvvetle dalan hafif yeşile çalan bir gre tabakasına, sonra bunun topografya itibariyle üstünde siyaha yaklaşan mor renkte ve dağdan inen sel yataklarının teşkil ettiği eğim inkıtaından aşınmaya karşı çok dayanıklı olduğu anlaşılan çok sert kalkerler yahut kalker konglomeralara rastlanır. Bu tabakanın içinde fosil bulunamadığı gibi, dalış doğrultusu da tayin edilememiştir. Bu kalkerlerin topografya bakımından üstünde marnlar, daha üstte çok dik kornişler teşkil eden Nümülitli kalkerler vardır. İlk bakışta mor kalkerlerin marnlarla beraber, üst kornişi teşkil eden ve bunların altında zannedebilecek olan Nümülitli kalkerler jips serisinin bir geçişi olabileceği düşünülebilirse de, tabakaların durumu bunu teyit etmiyor. Kalker konglomeralar stratigrafi bakımından gerçekte marnların ve nümülitli kalkerlerin altındadır ve bunların burada üstü açılmış bir antiklinalin temeli olarak yahut fay ianesiyle yüzeye çıkmış olduklarını kabul etmek icap eder. Nümülitli kalkerler Lutesien olduklarına göre bunların altında sözü geçen tabakaların üst Kreateseye ait oldukları düşünülebilir.²⁸⁰

Yarı yamaçta, Vank denilen mevkiden Yıkılgantepesi doğrultusunda yola doğru inilirse, yol kenarında ve Yıkılgantepesi eteğinde 25–30 derecelik bir açı ile kuzey kuzeybatıya, yani Malatya havzasına doğru dalan Nümülitli kalkerlere ve bunların üstünde açık bir şekilde diskordan bir halde Yıkılğan Tepesini teşkil eden ve görünüşte hemen hemen yatay vaziyette bulunan marnlar ve göl kalkerlerine rastlanır. Bu marn ve kalkerler Prof.Chaput'ye göre üst Oligesen, yahut Neojendir. Bu takdirde yine Prof.Chaput'nün söylediği gibi, asıl jips serisinin burada bir fay yahut göl kalkerlerinin bir transgresyonu neticesinde görünmez olduğunu kabul etmek icap eder.²⁸¹

²⁷⁹ Tanoğlu, a.g.m., s.210.

²⁸⁰ Tanoğlu, a.g.m., ss.210-211.

²⁸¹ Tanoğlu, a.g.m., ss.210-211.

3.1.7. Tüllük Tepesi

Tanoğlu, Tüllük Tepesi' nin yerini Orduzu' nun hemen kuzeyinde verir. Seyyah tepenin çıplak ve yanık manzarası ile köye hâkim sarp ve kayalık yamaçlarıyla daha uzaktan volkanik olduğunu belli ettiğini belirtir. Seyyah, Tüllük yahut Küllük denilen ve en yüksek noktası 1050 metre yükseltiyi bulan bu engebeli çıplak ve çorak bölgeyi, bir değil, birçok tepelerden ve depresyonlardan oluşmuş volkanik bir alan olarak belirtir. Tanoğlu, Tüllük tepesine Arslantepeden gidilirse, Orduzu içinde duvarlarla çevrili bahçeler arasından geçilerek hem yol hem su yolu işini gören dere yataklarının kullanılması gerektiğini söyler. Seyyah tepeye yaklaşıldığı yerde büyük ve basık bir höyük ve köyün mezarlığının varlığından bahseder.²⁸² Seyyah bu tepenin özelliklerini şu şekilde açıklar:

“Tüllük tepesi tabanını trakit lavları teşkil etmektedir. Bunların üstünde tepeye doğru korniş teşkil eden andezit blokları yükselmektedir. Dalış vazih olmamakla beraber kuzey kuzeydoğuya gibi görünmektedir. Bu hâkim tepeden güney ve batıya doğru bakılırsa etekte kıvrılarak uzanan bütün Orduzu bahçeleriyle beraber Malatya Havzasının güney kenarını ihtiva eden bir manzara ile karşılaşılır. Kuzeye doğru bakılırsa tepeler ve bunların üstünden uzakta, alçakta parıldayan sularıyla Fırat'ın bir kısım çığırı, Kuru çay ve Tohma suyu ile kavşak alanı görülür. Aynı doğrultuda ve tam önde keskin bir sırtla çevrelenmiş ve ilk bakışta bir krateri andıran bir depresyon ve bunun ötesinde dik ve çıplak yamacıyla bir sırt göze çarpar. Bu sırt depresyona hâkim beyazımtırak kornişleriyle uzaktan kalker manzarasında ise de yanını yaklaşıldığı vakit bunun kalker değil, bir lav kuestası olduğu görülür. Lavlar burada aşağı yukarı 15–20 derecelik bir açı ile güney güneybatıya doğru dalmaktadır. Öyle ki depresyon Prof. Chaput' ün dediği gibi gerçekten bir sinklinal teşkil edebilir ve bölge nümülitik ise sinklinali dolduran Neojen depoları sonradan süprülüp götürülmüş olabilir. Bununla beraber depresyonda ötede beride kalması icap eden Neojen izine tesadüf edilemedi.”²⁸³

Tüllük tepesinden güney doğrultusunda, Pınarbaşı'na doğru gidilirse, Pınarbaşı' nın kuzeyinde ki kalker tepelerde Tüllük Tepesini ayıran bir depresyona inilir. Bu depresyona, biri Pınarbaşı deresine, diğeri doğrudan doğruya Fırat'a akan ve bu

²⁸² Tanoğlu, a.g.m., s.211.

²⁸³ Tanoğlu, a.g.m., ss.211-212.

mevsimde suları olmayan iki akarsu yerleşmiştir. Hacı Halil Deresi kolunun taban seviyesi daha alçak olduğu için Pınarbaşı Deresi kolunu müsadere edecekmiş gibi görünmektedir. Bu durum Tüllükten inerken göze çarpmaktadır. Gerçekte bu depresyon bir dislokasyon çizgisine tekabül etmektedir. Tüllük tepesi lavları, tepeden inerken görülebileceği gibi kuvvetli bir eğimle güneye doğru dalmaktadır. Depresyona inilince karşı yamaçta yeşilimtırak bir gre tabakasına ve bunun üstünde kuzeydoğu doğrultusunda bir kuesta teşkil eden ve pek çok Nümülit ihtiva eden Nümülitli kalkerlere yahut konglomeralarına rastlanır. Kalker konglomeralar açıkça kuzeye dalıyorlar. Bu kalkerler konglomeraların depresyonunun karşı yamacında andezitlerle değme yerinde silisleşmiş olmaları, bunların andezitlerden daha eski olduklarına şüphe bırakmamaktadır.”²⁸⁴

Tanoğlu, Tüllük tepelerinin havzanın ortasında münferit tepeler gibi görünse de gerçekte bu tepelerin Selvi Dağı ve Kara Tepe gibi diğer bir takım tepelerle beraber kuzeye doğru devam ettiğini belirtir.²⁸⁵

Seyyah bu gezisinde Malatya’ yı coğrafi konumu ve çeşitli bölgelerinin yerleşimi hakkında bilgiler verirken Malatya’ ya daha önceden gelmiş bilim adamlarının yaptıkları çalışmalarla daha ayrıntılı bir eser ortaya koymaya çalışmıştır. Seyyah bu geziden sonra aynı döneme tekabül eden zamanlarda Malatya’ ya ikinci bir gezi düzenleyerek bölge hakkında çok daha açıklayıcı olmaya çalışmıştır.

3.2.İkinci Gezi

3.2.1.Banaz Deresi ve Derme Suyu Vadileri

1938 yılında Malatya’ ya düzenlediği ilk geziden sonra ikinci bir gezi düzenleyen Ali Tanoğlu, bu gezisinde ilk gezide bahsetmediği yerlerden bahsetmiş, yine Malatya’ nın hem coğrafi yapısı hem de Malatya halkı hakkında diğer seyyahların izlenimlerinden de yararlanarak karşılaştırmalı bir yazı ortaya koymuştur.

Seyyah, Malatya bahçeleri ve bu bahçelerin yeşilliği içinde boğulan kasaba ve köylerin, evvela geniş, sonra gittikçe daralan bir şerit halinde güneye doğru, büyük Derme kanalı

²⁸⁴ Tanoğlu, a.g.m., ss.211-212.

²⁸⁵ Tanoğlu, a.g.m., s.211.

ve arkları ile Derme suyu boyunca Malatya’ dan Gündüzbey’ e kadar kesintisiz olarak devam ettiğini söyler. İlk olarak Gündüzbey’ e uğrayan seyyah buranın Malatya’ nın 10–12 kilometre güneyinde, Derme Suyunun kaynağına yakın bir yerde, bu suyun açtığı derin ve oldukça geniş tabanlı bir vadi içinde, İsmetpaşa nahiyesine bağlı ve 1935 nüfus sayımına göre 1800 nüfuslu büyük bir köy olduğunu söyler. 5055 kişiyi bulan nüfusu ve vadi yamaçlarına tırmanan ve yeşillikler içinde kaybolan evleriyle nahiye merkezi olan İsmetpaşa kasabasının da aynı vadide, Gündüzbey’ in biraz aşağısında büyük Derme kanalının Malatya doğrultusunda çevrildiği yerde olduğunu belirtir.²⁸⁶

3.2.1.1.Banaz Deresi

Malatya’ dan Gündüzbey’ e başlıca iki yoldan gidilebileceğini söyleyen Tanoğlu bu yolları şu şekilde anlatır:

“Bahçeler içinde giden ve Tecde, Barguzu, Kilayik köylerinden ve İsmetpaşa kasabasından geçen aşağı yol; Banaz veya Horata deresinden geçen yukarı yol.”²⁸⁷

Malatya’ dan Gündüzbey’ e yukarı yoldan gidildiği zaman bu yolun biraz sonra bahçeler içinde çıkarak Beydağı eteklerine yaklaşp Banaz deresine girdiğini söyler. Banaz yahut Horata Deresi Beydağı’ nın batı yamacında ki bir kısım selinti sularını toplayan ve bunları Malatya Havzasına döken küçük bir dere olduğunu ve bu derenin suyunun yazın çok azalmakta yahut büsbütün kurumakta olduğunu belirtir. Tanoğlu buradan geçtikleri sırada dere yatağı hemen hemen kuru bir halde olduğunu görmüştür. Kendilerinden önce buradan geçmiş olan bir jeologun bu küçük derede taraçalar aramış olmasını ve “derenin iki tarafında üst üste duran ve dere boyunca takip olunabilen dere tabanından itibaren 4–10 metre yükseklikte iki taraça” bulmuş olmasını ve sonunda Banaz vadisinin oluşunu antedans ile izaha çalışmasını yadırgadığını özellikle belirtmiştir. Beydağı’nın dik yamaçlarından inen ve uzunluğu birkaç kilometreyi geçmeyen Banaz Deresi’nin hakikatte bir sel yatağından başka bir şey olmadığını ve bu vadi taslağında antedans kadar sıklık taraçalar da aramanın yanlış olduğunu belirtir.

²⁸⁶ Tanoğlu, Malatya Dolaylarında Coğrafi Geziler, Türk Coğrafya Der., Yıl.2, sayı. V-VI, s.61, Nisan, 1944.

²⁸⁷ Tanoğlu, a.g.m., s.61.

Seyyaha göre Kışla bendini besleyen Banaz Deresinin, Malatya bahçelerinin sulanmasında ki payı çok azdır.²⁸⁸

Tanoğlu, Banaz deresinin marnlar içinde açılmış olan küçük havzasının baştan aşağı bağlarla örtülü olduğunu bu bölgedeki asmaların kalker kornişlere kadar tırmanarak aşağı yukarı 1600 metreye kadar yükseldiğini söyler.²⁸⁹ Banaz Bağları' nın Beyderesi nin yukarı havzasında marnların üzerinde yerleşmiş olan Kadırüşağı ve Seyitüşağı bağlarıyla beraber Malatya' nın sulamadan yetiştirilen en önemli bağları olduğunu belirtir. Malatya' da bu bağlardan başka, ovada sulama ile yetiştirilen ve bilhassa Malatya, Barguzu ve Kilayik bahçelerinde geniş yer kaplayan bağların yamaç bağlarından farklılığından bahseden seyyah sulama ile yetiştirilen ova bağları asma salkımlarının büyüklüğü ve üzüm tanelerinin iriliği ile ayırt edilebileceğini söyler. Tanoğlu, Malatya' nın en eski gelenekleri arasında yer alan bağcılık ve şarapçılıktan Strabon' un da bahsetmiş olduğundan ve bu bölge şaraplarının o dönemki Yunan şaraplarına rakip olabileceğinden bahsettiğini söylemiştir. Seyyah, Malatya' da o dönemde de çeşitli üzümler yetiştiriliyorsa da bu üzümlerin yaş olarak istihlak edilip genelde pekmez imalinde kullanıldığını belirtir.²⁹⁰

Seyyah Banaz Deresinde, yol kenarında, fundalık arasında yabani ünnaplara da rastlar ve ünnap ağacının karakteristik özelliklerinden şu şekilde bahseder:

“Ünnap ağacı, bilindiği üzere, asma gibi, bir Akdeniz iklimi bitkisi olup elverişli bakı ve toprak şartları altında Malatya Havzasında iklimin Akdeniz iklimini hatırlatacak kadar ılık olabileceğini göstermektedir. Bununla beraber bu ılıklik Akdeniz ikliminin diğer ve asıl karakteristik bitkisi olan zeytin ağacını barındıracak derecede değildir. Çünkü ne Banaz Deresinde ne de Malatya Havzasının diğer herhangi bir yerinde zeytin ağacına rastlamadığımız gibi, Malatya' da bu ağacın mevcudiyetinden bahsedildiğini de işitmedik. Esasen Malatya havzasında ki sıcaklık şartları zeytin ağacının buraya sokulmasına tamamen engel görünüyor.”²⁹¹

²⁸⁸ Tanoğlu, a.g.m., ss.61-62.

²⁸⁹ Tanoğlu, a.g.m., s.62.

²⁹⁰ Tanoğlu, a.g.m., s.62.

²⁹¹ Tanoğlu, a.g.m., s.62.

Meteoroloji bültenlerinden yararlanarak Malatya’ da kışın sıcaklığın -17° ye kadar düşmekte olduğunu söyleyen Tanoğlu, zeytin ağacının ancak -10° ye kadar dayanabilir bir bitki olduğunu ve bu sıcaklık derecesinin ağacın sınırlarını çizdiğini belirtmiştir. Bu şartlar altında eski müelliflerin Malatya’ dan bahsederken Semiramis’ in oturduğu bu bölgeyi süsleyen ağaçlar arasında zeytin ağacını da zikretmiş olmalarını izah etmenin çok zor olacağından bahseden seyyah, bunların uzaktan zeytin ağcına çok benzeyen ve Malatya’ da çok görülen iğde ağacı ile zeytin ağcını karıştırmış olmalarının mümkün olacağını belirtir. Seyyah, geçen asrın sonlarında Malatya’ dan geçmiş olan Naumann’ ın Akdeniz ikliminin diğer bir karakteristik bitkisi olan incir ağaçlarının Malatya bahçelerinde yer aldığından bahsettiğini aktarır. Tanoğlu’ da Malatya’ nın bazı bahçelerinde birkaç incir ağcına rastlamış fakat bunların süs kabilinden yetiştirilmekte olup sert kışlara dayanamayarak çok defa ölmekte olduğunu belirtir. Malatya havzasında, yer yer güneşli yamaçlara denk gelen yerlerde, kalker kayaların üzerinde yabani incir ağaçlarına rastlayan seyyah ne olursa olsun Malatya ikliminin ılık gibi görünse de bu havanın ne zeytin ne de incir ağcını barındıracak derecede olmadığını söyler.²⁹²Seyyah Malatya’ nın sıcaklık ortalaması ve iklimi hakkında şu bilgileri verir:

“Malatya’ da yıllık ortalama sıcaklık 13°.2; incikanun ortalaması -1°; Temmuz ortalaması 26°; şimdiye kadar kaydedilen en aşağı sıcaklık derecesi -17°, en yukarı sıcaklık derecesi ise 41°.8 dir. Bu sıcaklık şartları ile Malatya iklimi tipik bir kara iklimidir.”²⁹³

Malatya-Gündüzbey yolunun Banaz deresini aştığı yerde vadinin sağ aklanının sarımtırak ve oldukça billurlaşmış kalkerlerden oluştuğunu söyleyen Tanoğlu Lütes katına ait olan bu kalkerlerin 20–30 derece bir eğimle kuzey batıya doğru dalmakta olduğunu söyler. Bunun neticesi olarak karşı aklanda yükselen yol boyunca kalkerlerin altında ki tabakaların meydana geldiğini belirtir. Bunların kalkerler gibi aynı doğrultuda dalan marnlar, greler ve konglomeralar olduğunu söyleyen seyyah bu konglomeralar içinde gre, billûrî şist, mermer ve andezit çakıllara rastladığını aktarır. Seyyah bu tabaka hakkında şu bilgileri verir: “Nümülitik kalkerlerin hemen altında bulunan ve Fliş görünümünde olan bu tabaka serisi alt Eosen ve üst Kretase’ ye aittir.”²⁹⁴

²⁹² Tanoğlu, a.g.m., ss.62-63.

²⁹³ Tanoğlu, a.g.m., s.63.

²⁹⁴ Tanoğlu, a.g.m., s.63.

3.2.1.2.Derme Suyu

Tanoğlu, güneydoğu kuzeybatı doğrultusunda uzanan ve bu doğrultuda bir dislokasyon çizgisine uyuyor gibi görünen Derme vadisinin marnların içinde açılmış olup oldukça derin ve geniş bir vadi olduğunu ve bu vadinin pek sarp olmayan yamaçlarının çıplak veya marnlar üzerinde yerleşmiş olan bağlarla örtülü olduğunu söyler. Buna karşılık vadi tabanı baştan aşağı koyu bir yeşillığe gömülmüş olduğunu kavak ve söğüt ağaçlarıyla beraber hemen her çeşit meyve ağcının yer aldığı bu yeşilliğin sık bir orman galerisi halinde Gündüzbey' in ilerisinde Çaybaşı' na kadar uzadığını söyler.²⁹⁵

Gündüzbey' in ilerisinde Pınarbaşı' na doğru Derme suyunun sağ kıyısını takip eden Adıyaman yolu boyunca yereyin değiştiğini söyleyen Tanoğlu Gündüzbey' den bir kilometre kadar ötede, Kapuluk denilen yerde kırmızımtırak billurlu kalkerlerle ve bunlarla temas halinde şistlere rastlamıştır. Kalkerlerin dalışlarının pek belli olmasa da şistlerin açıkça kuzeybatıya doğru dalmakta olduğunu söyler. Bu noktada yükseltiyi barometre ile ölçen seyyah aşağı yukarı 1200 metre yüksekliği bulmuştur. Bu noktanın Derme kanalının başlangıç noktası olması itibariyle ölçülen rakımın doğru olarak bilinmesinin önemli olduğunu belirten Tanoğlu buradan itibaren yol boyunca Derme suyunun kaynağına, yani Pınarbaşı' na kadar yereyin gene değiştiğini belirtir.²⁹⁶ Seyyah bu bölge yapısı hakkında şu bilgileri verir:

“Şist ve kalkerden sonra konglomeralara, sonra çok kıvrımlı kaplama halinde kalkerlere ve nihayet Pınarbaşı' nda gene şiste ve bunların üzerinde bulunan mavimtırak billurlaşmış kalkerlere rastlanır. Pınarbaşı' ndan sonra Adıyaman yolu boyunca bu mavimtırak kalkerler veya mermer- kalkerler daha bir müddet daha devam eder. Bu kalkerlerden Rüdist olduğunu tahmin ettiğimiz bir fosili çıkarmak için tam bir saatten fazla bir zaman koymak zorunda kaldık. Bu çekiç, çelik işlemez sert kayada ve yarı yamaçta açılan Adıyaman yolu Malatya Vilayetinin en iyi yollarından ve en büyük başarılarından biridir.”²⁹⁷

Seyyah Pınarbaşı' nda şistlerin ve bunlara dayanan kalkerlerin her iki aklındaki dalışların burada bir antiklinal meydana getirdiğini ve şistlerin bu antiklinalin

²⁹⁵ Tanoğlu, a.g.m., s.63.

²⁹⁶ Tanoğlu, a.g.m., ss.63-64.

²⁹⁷ Tanoğlu, a.g.m., s.64.

çekirdeğini teşkil ederek bu sayede yüzeyde bulunduklarını belirtir.²⁹⁸ Malatya'nın hayatını borçlu olduğu başlıca pınarın buradan doğmakta olduğunu söyleyen Tanoğlu bu kaynağın önemini aşağıda ki şekilde açıklar:

“Pınarbaşı, Malatya Havzasında, Bey yahut Beyler deresi adını alan Derme suyunu ve bu sudan ayrılan Derme kanalını besleyen ve böylece Gündüzbey’ den başlayarak Malatya, hatta Eski Malatya’ ya kadar uzanan hemen bütün Malatya bahçelerine su sağlayan bu büyük kaynak geçirimli ve geçirimsiz iki nevi yerin, kalker ve şistlerin doğurduğu büyük bir karst pınarıdır.”²⁹⁹

Bu noktada yükseltinin 1250 metre civarında olduğunu ölçen seyyah suyun akımını 3–4 metre küp olarak bulmuş ve suyun sıcaklığını da 11° olarak tespit eder. Kaynağın ilerisinde yer alan Derme vadisine devam etse de yatakta suya rastlamadığını söyler.³⁰⁰ Seyyah ikinci önemli su olan Derme Suyu’ nu akış yönü hakkında şu açıklamaları yapar.

“Derme suyu başlıca kaynağını Pınarbaşı’ndan almaktadır. Bu su Pınarbaşı’ nın biraz aşağısında, Çaybaşı mevkiinde ikiye ayrılır. Suyun bir kısmı kendi tabii çıkışında akar ve daha aşağıda Beydağı’ ndan inen diğer bir kolla (İnek Pınarı) birleşerek Bey deresi adı altında Malatya Havzasını Güney-Kuzey doğrultusunda geçerek Tohma suyuna dökülür. Suyun diğer kısmı ise İsmet paşa kasabasına kadar dereye paralel olarak giden ve buradan itibaren Kaliyk, Barguzu, ve Tecde köylerinden geçmek suretiyle Malatya doğrultusunda çevrilen büyük bir kanala (Derme Kanalı) alınmıştır.”³⁰¹

Ne zaman ve kimler tarafından açıldığı bilinmeyen ve ilk yapıldığı zaman belki bütün dereyi alacak bir derinlikte yapılmış olan bu eski kanalın zamanla dolduğunu belirten seyyah yerinde aldığı malumata göre sulama mevsiminde derenin 7 metre küpü bulan suyunun ancak 2,5 metre küpünü alabildiğini, bunun da bir kısmının yolda sızıntı şeklinde kaybolduğunu söyler. Bundan dolayı Malatya bahçelerinin bir gün susuz

²⁹⁸ Tanoğlu, a.g.m., s.64.

²⁹⁹ Tanoğlu, a.g.m., s.64.

³⁰⁰ Tanoğlu, a.g.m., s.64.

³⁰¹ Tanoğlu, a.g.m., s.64.

kalmak tehlikesi ile karşı karşıya bulunduğunu belirtir.³⁰² Seyyah bu durum için alınan önlemleri aşağıdaki şekilde anlatır.

“Cumhuriyet hükümeti bir taraftan böyle bir tehlikenin önünü almak diğer taraftan sulama suyunu artırmak suretiyle Malatya bahçelerinin alanını genişletmeye karar vermiş ve Malatya’ nın bu eski su tesislerini ıslaha başlamıştır. Bunun için sulama mevsiminde derenin bütün suyunu ve taşkın zamanlarında bir kısmını çevirmek üzere Kapuluk mevkiinde bir regülatör inşa edilmiş ve eski kanalın 5,5 kilometrelik kısmının tabanı ve şevleri betonla kaplanmıştır. Bizim geçtiğimiz sırada henüz başlamış bu inşaat 1940 yılında bitmiş ve o tarihten beri eski kanalın devamından faydalanarak regülatör ve yeni kanal işletmeye açılmıştır. Ana kanalın geri kalan kısmını ve sulama kanallarının ıslahına devam edilmektedir. Bütün bu işler bittikten sonra Malatya’ da bu gün sulanan ve aşağı yukarı 6000 hektar olarak tahmin edilen bahçelerden başka daha 6000 hektar arazinin sulanabileceği hesaplanmaktadır. Böylece çok yakın bir zamanda yeşil Malatya’ nın alanı çok genişleyecek ve bu alanda ziraat daha çeşitli ve daha verimli bir şekil alacaktır.”³⁰³

3.3.Malatya Bahçeleri

Tanoğlu yaz ve kış kurumak bilmeyen Pınarbaşı’ nın, Malatya havzasında Bey Deresi adını alan Derme suyunu ve bu sudan ayrılan Büyük Derme sulama kanalını beslemekte ve böylece Gündüzbey’ den başlayarak Malatya, hatta Eski Malatya’ ya kadar bu sular boyunca devam eden tarla ve bahçelerin başlıca sulama suyunu sağlamakta olduğunu söyler. Başlangıçta Gündüzbey’ den İsmetpaşa kasabasına kadar vadi tabanına ve vadinin ilk yamaçlarına denk gelen suyun bu suretle oldukça dar bir şerit halinde uzadığını belirtir. Tanoğlu, İsmetpaşa Kasabasından sonra Kilayık, Barguzu ve Tecde köylerinden geçerek Malatya’ ya doğru gittikçe genişleyen ve yayılan Malatya bahçelerini, kasaba ve köylerin içinde kayborduğu bu muhteşem meyve ağacı ormanını, Yeşil Malatya’ yı tasvir etmekte güçlük çektiğini söyler. Bu bahçelerde sular boyunca hemen her tarafta göklere yükselen kavak ve ceviz ağaçlarından bahseden Tanoğlu, bu bahçelerde hemen her çeşit meyve ağacına rastlanabileceğini söyler. (Kayısı, şeftali, elma, armut, dut, erik, badem, kızılılık, nar...) Bunların arasında en önemlisinin kayısı

³⁰² Tanoğlu, a.g.m., s.64-65.

³⁰³ Tanoğlu, a.g.m., s.65.

olduğunu dile getiren seyyah bunun sebebini kayısı ağacının Malatya’ da kendi öz yurdunda olmasına bağlar.³⁰⁴ Tanoğlu, Malatya kaysısını ticari manadaki önemini şu şekilde anlatır:

“Malatya kayısıları dünyanın en iyi kayısıları arasında yer almaktadır. Bununla beraber Malatya’nın kuru kayısı istihsal ve ticareti çok yaktın bir zamanda, Malatya’nın yerli tüccarlarından Hacı Sadi oğlu Mahmut Nedim tarafından kükürtle ağartarak kayısı kurutma usulü bulunduktan ve Malatya demiryoluna kavuştuktan sonra gelişmeğe başlamıştır.”³⁰⁵

Tanoğlu, Türkiye’nin en önemli meyve bölgelerinden biri olan Malatya’ nın doğal şartlarının kayısı ağaçlarının yetişmesine son derece elverişli olması ve bu bölgenin son senelerde kayısı üretimindeki gelişiminden dolayı Cumhuriyet Hükümeti’ nin diğer bölgelerde yaptığı gibi (Dörtyol’ da portakal, Antalya’da limon ve portakal, Niğde ve Arifiye’de elma v.s.) Malatya’da da Tecde köyü ve Malatya- İsmetpaşa yolu üzerinde 1937 yılı ilkbaharında kayısı fidanı yetiştirmek ve köylüye dağıtmak üzere bir fidanlık tesis edildiğini söyler.³⁰⁶ Fidanlığı gezen Tanoğlu buradaki izlenimlerini şu şekilde özetler:

“Teknik işlerini idare eden genç ve çalışkan bir Alman agronomu Bay Kehler ve tecrübeli görüşü ve doğru izahatıyla aynı derecede dikkati çeken Tecde Köyü’nden Hacı Bekir’ in verdikleri malumata göre 22 hektardan ibaret olan bu bahçede 200 bin fidan kayısı, 50–60 bin fidan şeftali, 25–30 bin fidan elma ve bir o kadar fidan badem ve erik yetiştirilmektedir. Kayısılar ekildikten bir buçuk sene sonra aşı görmekte, iki buçuk sene nihayetinde köylüye dağıtılmakta ve ekildikten dört sene sonra meyve vermeğe başlamaktadır.”³⁰⁷

Malatya bahçelerinde kayısının yanında şeftali, elma, armut, dut ve erik ağaçlarının bölge ekonomisinde ki önemini kuvvetle belirten Tanoğlu; Malatya’ da elma, armut ve şeftali ziraatının bilhassa son yıllarda çok geliştiğini söyler. Dut ve erik ağacının da Malatya’ köylüsünün geçiminde önemli bir yer aldığını dile getirir. Seyyah Malatya

³⁰⁴ Tanoğlu, a.g.m., s.65.

³⁰⁵ Tanoğlu, a.g.m., s.66.

³⁰⁶ Tanoğlu, a.g.m., s.66.

³⁰⁷ Tanoğlu, a.g.m., s.66.

bahçelerinde tuffahiyelerin vadi tabanlarında, akarsular ve arkların Derme Kanalı boyunca toplanmasına karşılık kayısı ağaçlarının hemen her tarafa dağılmış olup açık ve sulanması güç olan yerlerde çeşitli bahçeler halinde veya sınır ağaçları şeklinde tarla kenarlarında bulunmakta olduğuna dikkat çeker.³⁰⁸

Malatya bahçelerinde bütün ekinler gibi, meyve ağaçlarının da sulanarak yetiştirilmekte olduğunu söyleyen Tanoğlu, ağaçlara su verme işinin yaz bidayetinde, mayısa doğru yağmurların kesilmesiyle beraber başladığını ve bir yaz müddetince kayısı ağaçlarına 4 su, şeftali ağaçlarına 5 su, elma ağaçlarına 6–7 su verildiğini belirtir.³⁰⁹

Malatya’ da her çiftçinin bahçesine lazım olduğu zaman ihtiyacı kadar su alabilmesi, yani bölgede her şeyden değerli olan suyun dağıtılması işinin başlı başına bir mesele olduğuna değinen seyyah, her ne kadar Malatya’ da İspanya vega veya huertalarında olduğu gibi, toprak ve su ayrı ayrı satılan başka şahıslara ait olan mülkler olmasa da suyun toprağa bağlı kalmak olduğunu söyler. Ayrıca kıymeti biçilmemekle beraber toprak kadar hatta topraktan da kıymetli olduğunu belirtir. “Çünkü Malatya’ da ziraat hemen tamamıyla sulamaya dayanıyor, suyun miktarına bağlı kalıyor ve suyun erişebildiği yerlere kadar gidebiliyor.”³¹⁰

Tanoğlu, Malatya’ da su tevziinin, evvelce, belki asırlardan beri devam bir geleneğe göre şehir, kasaba ve köylerde halkın seçtiği bir heyet tarafından idare edildiğini fakat yakın zamanlarda halkın müracaatı üzerine bu işin belediyelere verildiğini belirtir.³¹¹ Seyyah bu durumu şu şekilde anlatır:

“Malatya belediyesinde halkın müşir adını verdiği bir su memuru su tevzi işini idare eder ve ihtilafları kendisi halleder. Ayrıca kazalarda ve nahiyelerde de su memurları ve köylerde sakalar vardır. Belediyeler buna karşılık bahçe sahiplerinden dönüm başına senede muayyen bir ücret almaktadırlar. 1938 senesinde meyve bahçelerinden dönüm başına senede 20 kuruş, sebze bahçelerinden 10 kuruş almakta idi.”³¹²

³⁰⁸ Tanoğlu, a.g.m., s.66.

³⁰⁹ Tanoğlu, a.g.m., s.66.

³¹⁰ Tanoğlu, a.g.m., ss.66-67.

³¹¹ Tanoğlu, a.g.m., s.67.

³¹² Tanoğlu, a.g.m., s.67.

Malatya bahçelerinde kavak ve ceviz ağaçlarına çok geniş bir yer verilmekte olduğunu söyleyen seyyah bunun sebepsiz olmadığını belirtir. Bu ağaçların Malatya havzasına etkisini şu şekilde aktarır:

“Bu ağaçlar havanın nemini arttırmakta, bu nemi korumakta ve böylece sular ve diğer bütün ağaçlarla beraber Malatya havzasının oldukça kurak olan (Malatya’ da yıllık ortalama yağış miktarı 350 milimetredir.) makroliması içinde meyveciliğe çok elverişli bir mikrolima yaratmaktadır. Diğer taraftan bilhassa Keban madenlerinin işletilmesi sıralarında ormanları çok tahrip edilmiş olan Malatya’nın odun ve kereste ihtiyacını bu ağaçlar karşılamaktadır.”³¹³

Tanoğlu, Malatya bahçelerinin göze çarpan diğer bir hususiyetinin de bütün bahçelerin çitler, kerpiç veya taş duvarla çevrili bulunması olduğuna dikkati çeker. Bu çitler ve duvarların söylendiğine göre toza karşı ve hayvanların zarar yapmaması için yapılmakta olduğunu bu çitlerde hemen daima dış tarafta kalmak ve dayanak işini görmek üzere yerlilerin çalı dedikleri iğde ağaçları yer almakta olduğunu belirtir. Bu ağaçların dallarından yapılmakta olan çitlerin büyük bir itina ile örülmekte olduğunu ve Malatya’ da yolların genel olarak bu çitler arasından gittiğini belirtir. Seyyaha göre Malatya bahçeleri, Malatya’nın coğrafi en kuvvetli çehresi ve bölgenin başlıca servetidir.³¹⁴

3.4.Bey Deresi, Sultan Suyu, Erhaçdüzü, Akçadağ (Arga)

Tanoğlu, Akçadağ kasabasını Malatya Havzasının Batı kenarında, Akçadağlarının eteğinde, Malatya’ ya aşağı yukarı 35 kilometre uzaklıkta Malatya’ ya bağlı bir kaza merkezi olarak tarif eder. Kaza merkezinin vilayet merkezine iyi bir şose ile bağlı olduğunu ve Malatya’ dan Akçadağ’ a bu şosedan gidilirse bir müddet bahçeler arasından geçildiğini belirtir. Tanoğlu, dördüncü kilometrede istasyonu sağda bıraktıktan sonra üç kilometre ötede, yani Malatya’ dan itibaren yedinci kilometreye doğru yolun iki tarafında ki bahçelerin sona erdiğini ve sağda steplerin başladığını, solda ise Beydağ’ ı eteklerinde bahçelerin bir müddet daha devam ettiğini söyler. Fakat ilerledikçe bunların kaybolup bütün renksizlik ve ıssızlığıyla hakiki steplerin ortaya çıktığını Akçadağ’ ına kadar uzanan bu geniş ve çorak alanda, yayla üstünde iken

³¹³ Tanoğlu, a.g.m., s.67.

³¹⁴ Tanoğlu, a.g.m., s.67.

görünmeyen, hatta varlıkları bile sezilmeyen Bey deresi ve Sultan Suyu vadileri gibi biraz yeşillik ve hayat yok gibi olduğuna tanık olduğunu tasvir eder.³¹⁵ Tanoğlu, bu durumu şu sözlerle ifade eder:

“Ne bir ağaç, ne bir köy, ne bir tarla. Malatya bahçeleriyle çok şiddetli bir tezat halinde bulunan ve bu bahçelerin teşkil ettiği koyu yeşillikten sonra hemen başlayan ve Akçadağ’ına kadar bütün havza enince devam eden bu renksizlik ve ıssızlığa göz güçlükle alışmaktadır.”³¹⁶

Tanoğlu, Malatya-Akçadağ yolunun geçtiği Malatya Havzasının bu güney kısmının yatay yahut hafifçe dalgalı konglomeralardan müteşekkil 950–960 metre yükseltide bir yayla olduğunu söyler ve bu yaylanın güney kuzey doğrultusunda Tohma suyu vadisine doğru inen birkaç derin vadi ile parçalanmış olduğunu, bunlardan birinin de Bey Deresi vadisi olduğunu belirtir.³¹⁷

3.4.1.Bey Deresi

Tanoğlu, yukarı çığını (Derme suyu vadisi) daha evvel gördüğü Bey deresi vadisini havzanın içinde, Malatya’dan aşağı yukarı 11 kilometre uzaklıkta, Malatya-Akçadağ yolunun geçtiği noktada 40–50 metre derinlikte Neojen konglomeraları içinde gömülmüş dik yamaçlı ve oldukça geniş tabanlı bir vadi olarak şu şekilde tarif eder:³¹⁸

“Kavak ağaçları arasında 5–6 metre bir genişlik üzerinde oldukça kuvvetli bir akıntı teşkil eden köprüsüz dere suyun en aşağı seviyeye indiği bu mevsimde bile güçlükle aşılmaktadır. Esas itibariyle Pınarbaşı’ndan gelen bu su Büyük Derme kanalından arta kalan sudur.”³¹⁹

Bey deresi boyunca güneye, derenin kaynak tarafına doğru giden Tanoğlu, vadinin aklanlarını teşkil eden konglomeraların derenin İnekpınarı ile kavuştuğu yerden itibaren gittikçe kalınlıklarını kaybettiklerini ve İsmetpaşa kasabasına doğru marnların, grelerin

³¹⁵ Tanoğlu, a.g.m., ss.67-68.

³¹⁶ Tanoğlu, a.g.m., s.68.

³¹⁷ Tanoğlu, a.g.m., s.68.

³¹⁸ Tanoğlu, a.g.m., s.68.

³¹⁹ Tanoğlu, a.g.m., s.68.

ve nümülitik kalkerlerin üzerinde eğik olarak son bulduklarını gördüğünü söyleyen seyyah bölgenin yer şekillerini şu şekilde anlatır.³²⁰

“Aynı köşeli konglomeralara, kaplama parçalar halinde ve kıvrımlı ve aşınmış eski yerey üzerinde yatay durumda olarak daha ileride rastlanır. Burada bir aşınma yüzeyi, bir peneplen ile karşı karşıya bulunduğumuz meydandadır. Yalnız bu aşınma yüzeyinin veya yüzeylerinin yaşını kestirmek için daha uzun incelemelere ihtiyaç vardır. Burada Antineojen ve Neojen olmak üzere iki aşınma yüzeyinin bulunması mümkündür.”³²¹

Bey deresinden çıktıktan sonra Malatya-Akçadağ yolu onbeşinci kilometreye doğru demiryolunu aşarak dağ eteğine yaklaştığını söyleyen Tanoğlu burada çok sert ve kuzeye doğru kuvvetle dalan mavi kalkerlere rastladığını belirtir. Seyyah kalkerler hakkında şu bilgileri verir.³²²

“Fosil bulunmamakla beraber görünüşlerine göre bu kalkerlerin alt Kretase, belkide daha eski zamana ait olmaları icap eder. Kalkerler konglomeraların altına kuvvetle dalmaktadır. İki yerey arasında ki değme anormal olarak görünüyor. Birkaç kilometre daha ileride yol kenarında bulunan Elemendik pınarı bu mavi kalker bloğunun eteğinden çıkmaktadır. Pınarın suyu çıktığı yerde sazlar arasında kaybolan bir gölcük ve küçük bir dere teşkil edecek kadar boldur. Elemendik pınarı Malatya havzasında çok görülen karst pınarlarından biridir.”³²³

Tanoğlu, Karanlık Dere vadisini parçalanmış konglomeralar içinde açılmış, irili ufaklı çakıllarla dolu ve Sultan suyu vadisine doğru inen kuru ve çıplak bir vadi olarak anlatır. Vadinin başlangıcında, vadinin teşkil ettiği küçük yerey girintisi içine sokulmuş, aynı adı taşıyan küçük bir köye rastlayan Tanoğlu köyün bütün yeşilliğinin bir iki ağaçtan ibaret olduğunu söyler. Köyün evlerinin kerpiçten ve bir kat üzerine yapılmış olduğunu ve mesken ile ahırın bir çatı altında olduğunu belirtir. Köy, hayatını yaylada biraz buğday ve arpa yetiştirmekle sağlamlamakta olduğunu söyleyen seyyah burada köyün suyunun olmadığını görmüş ve suyun Sultan suyundan getirilmekte olduğuna tanık

³²⁰ Tanoğlu, a.g.m., s.68.

³²¹ Tanoğlu, a.g.m., ss.68-69.

³²² Tanoğlu, a.g.m., s.68.

³²³ Tanoğlu, a.g.m., s.69.

olmuştur. Seyyah genel itibariyle Karanlıkdere köyünün bütün bu vasıflarıyla tipik bir step köyü olduğunu belirtir.³²⁴

3.4.2.Sultan Suyu Vadisi ve Harası

Sultan suyunun büyük bir akarsu olduğunu söyleyen Tanoğlu kaynaklarını güneyde, Doğanşehir çevresinden alıp bütün havzayı güney-kuzey doğrultusunda geçerek havzanın batı kısmında ki suları topladıktan sonra Tohma suyuna döküldüğünü belirtir. Konglomeralar içine gömülmüş olarak gören Tanoğlu, Sultan suyu vadisinin genişliğini hemen hemen 100 metre olarak söylemiştir. Vadi tabanında, kısmen akınların olduğunu anlatan seyyah buna rağmen vadiye koyu bir yeşillikten bahseder. Tanoğlu vadi yolunun büyük bir dere halinde akan Sultansuyunu taş bir köprü ile aştıktan sonra Sultansuyu harasına ait koruluktan ve ağaçlar arasında gizlenen binaların önünden geçildiğini söyler.³²⁵ Seyyah haranın tarihi seyrini ve işlevini şu şekilde anlatır:

“Sultanlardan Aziz tarafından kurulduğu söylenen ve Meşrutiyete kadar Sultan suyu Çiftlikatı hümayunu nâmı altında işletildikten sonra meşrutiyetin ilanından sonra Maliyeye devredilen ve uzun müddet metruk ve harap bir halde kaldıktan sonra 1928 yılında Ziraat Vekâleti tarafından tamir ve ıslah edilerek yeniden işletmeye açılan Sultan suyu harası bugün Türkiye’nin en önemli haralarından biridir. Haranın 60 bin dönüm sürölüp ekilebilir ve 170 bin dönümü mera olmak üzere 230 bin dönüm toprağı vardır. Hara at, sığır, koyun ve ziraat olmak üzere dört iş şubesine ayrılmıştır. At şubesi, bölgenin atçılığa çok elverişli olan iklim ve toprak şartlarından faydalanarak memleketin esas damızlıklarını teşkil eden saf kan arap atları yetiştirmektedir. Sığır şubesi Şark kırmızı sığır damızlık boğaları yetiştirmek üzere bu sığır ırkı üzerinde seleksiyon yapılmakta, koyun şubesi ise akkaramanın ıslahına çalışmaktadır. Çayır, mera ıslahı, yonca ve diğer hayvan yemleri yetiştirmek suretiyle hayvanların beslenmesiyle ziraat şubesi meşgul olmaktadır. Haranın toprakları Sultansuyu ile sulanmaktadır.”³²⁶

³²⁴ Tanoğlu, a.g.m., s.69.

³²⁵ Tanoğlu, a.g.m., s.69.

³²⁶ Tanoğlu, a.g.m., s.70.

3.4.3.Erhaçdüzü

Sultansuyu vadisinden çıktıktan sonra geniş bir ovadan geçerek hafif bir eğimle Akçadağ (Arga) kasabasına doğru çıkan seyyah geçilen ova düzlüğünün, çıplaklığı, susuzluğu ve çoraklığı dikkatini çekmiştir. Hafif dalgalı bir zemine sahip şeklinde tarif eden Tanoğlu, belli belirsiz ve susuz birçok küçük vadiciğin Sultansuyu vadisine doğru inmekte olduğunu söyler.³²⁷

Büyük kısmını ekilmemiş ve boş bir halde gördüğü Erhaçdüzü ovasını Sultansuyu vadisinden Akçadağlarının eteklerine kadar doğu batı doğrultusunda 8–9 kilometre genişlikte ve Adatepeden Tohma suyuna kadar güney kuzey doğrultusunda 30 kilometre uzunluğunda şeklinde tarif eder. Güney kısmında Akçadağ’ da dâhil olduğu halde hemen bütün kasaba ve köylerin suyun bulunduğu ovanın kenarında, Akçadağlarının eteğinde veya Sultansuyu boyunca sıralanmış olduğunu belirtir. Ovanın susuzluğuna dikkat çeken Tanoğlu, Akçadağlarından inen sellerin bile yazın kurduğunu söyler. Dağların eteğinde doğan ve kurumayan kaynaklar varsa da bunlar ancak etekte bulunan köylerin ihtiyacını karşılamakta olduğunu söyleyen Tanoğlu bu sulardan Erhaçdüzü’ nün faydalanmadığını belirtir. Sultansuyu’ nun bir kısmının çevrilmesi sureti ile su çatından itibaren bir kanalla gelen ve Sultan suyu harasını besleyen suyunda bölgenin su ihtiyacını karşılayabilmekten çok uzakta olduğunu söyler. Buna rağmen Erhaçdüzü’ nün çok verimli olduğunun söylendiğini yalnız yağışa dayanmak suretiyle ekilen buğdaydan yağışın elverişli gittiği yıllarda bire yirmi kadar alındığını belirtir.³²⁸

Tanoğlu, Erhaçdüzü topraklarının esasen verimli olduğu fakat susuzluk yüzünden büyük bir kısmının işletilmediği ve bölgeye muhtaç olduğu su sağlandığı takdirde bugünkü çehresinin temelinden değişeceği kanısındadır.³²⁹ Seyyah bu durumla ilgili olarak Cumhuriyet Döneminde yapılan faaliyetleri şu şekilde anlatır:

“Cumhuriyet hükümeti bunu düşünmüş ve Sultansuyu harasıyla beraber Erhaçdüzüne su sağlamak üzere Malatya havzasının bu kısmında da büyük su işlerine girişmiştir. Bu işlerden başlıcası Sultan Suyunun güneyinde akan ve Göksu (Fıratın kolu) ya dökülen Sürgü suyunun Malatya havzasına çevrilerek Sultan suyuna akıtılması

³²⁷ Tanoğlu, a.g.m., s.70.

³²⁸ Tanoğlu, a.g.m., s.70.

³²⁹ Tanoğlu, a.g.m., s.70.

işidir ki bu iş 1942 yılı temmuzunda tamamlanmıştır. Sürgü suyu üzerinde bir regülatör inşa edilmiş ve regülatörden itibaren Sultansuyu' nun kaynağına kadar bir kanal açılmıştır. Kanal saniyede yedi metre küp akıma göre açılmıştır. Hakikatte Sürgü suyunun Malatya Havzasına çekilerek Sultan suyuna akıtılması işidir ki bu iş 1942 yılı temmuzunda tamamlanmıştır. Sürgü suyu üzerinde bir regülatör inşa edilmiş ve regülatörden itibaren Sultansuyu' nun kaynağına kadar bir kanal açılmıştır. Kanal saniyede yedi metre küp akıma göre açılmıştır. Hakikatte Sürgü suyunun Sultan suyuna çevrilmesi teşebbüsü oldukça eskidir. Bu işe 1892 den beri beş defa başlanmış, fakat her defasında iş yarıda bırakılmış ve ancak Cumhuriyet devrinde başarılmıştır. Sürgü suyunun Sultan suyuna akıtılabilmesi için iki akarsu arasında ki su bölümü çizgisinin aşılması icap etmiştir. Bu iş ilk bakışta güç gibi görünürse de hakikatte iki akarsu arasında ki su bölümü çizgisi alçak bir eşikten ibarettir.³³⁰

Malatya Havzasından Sürgü suyuna ve buradan Gölbaşından itibaren başlayan büyük tektonik çukura kolaylıkla geçmeğe imkân veren ve Hititler zamanından beri işleyen büyük tarihi yolun (Halep Yolu) ve bugün de Malatya-Fevzipaşa demiryolunun geçtiği bu alçak su bölümünün önemine değinen seyyah burada eşğin yükseltisini 1300m. kadar tespit eder. Aynı veya buna yakın yükseltide birtakım düzlüklere Malatya Havzasını çevreleyen yaylalarda da rastlayan Tanoğlu, diğer taraftan Malatya havzasını dolduran neojen konglomeraları Sultan Suyu vadisi boyunca devam etmekte ve en son yüzeyleri Doğanşehir' in kuzeyinde 1100 ile 1200 m. arasında eğik olarak son bulmakta olduğunu söyler.³³¹ Bu şartlar altında Malatya tektonik havzasını, bunun güneybatısında devam eden ve Gölbaşından itibaren başlayan depresyonlar meydana getiren bu eşği, Malatya havzası ile beraber diğer depresyonlar meydana getiren son yer hareketlerinden evvele ait bir vadi unsuru olarak kabul eder.³³²

Seyyah Malatya Havzası hakkında ayrıca şu bilgileri verir:

“Malatya havzasının bu batı kenarının diğer bir hususiyeti, ovanın Akçadağlarıyla olan değme çizgisidir. Güney, güneybatı-kuzey, kuzeydoğu doğrultusunda uzanan bu çizgi gerek yerey üzerinde gerekse büyük ölçekli topografya

³³⁰ Tanoğlu, a.g.m., s.71.

³³¹ Tanoğlu, a.g.m., s.71.

³³² Tanoğlu, a.g.m., s.71.

haritası üzerinde göze batacak kadar düz görünür. Buna bakarak kuvvetle söylenebilir ki bu bir fay çizgisidir. Akçadağ kasabasının biraz güneyinde, çizgi boyunca görünmeğe başlayan ve Akçadağlarında geniş yer kaplayan yakın zamanlara ait indifai sahireler de bunu teyit eder.”³³³

3.4.4.Akçadağ Kasabası

Tanoğlu bu kasabayı Akçadağlarının eteğinde, kalker bir mahmuz üzerinde kurulmuş olarak tarif eder. Tanoğlu, Akçadağ’ ı kazanın merkezi olarak söyler ve 1935 nüfus sayımına göre nüfusunu 2000’ i biraz aşmakta olduğunu belirtir.³³⁴ Akçadağ’ı kasabadan ziyade büyücek bir köye benzeten seyyah burada da evlerin genel olarak kerpiçten yapıldığını söyler. Evlerin damlarını düz ve dağ eteğine doğru yolla bir seviyede veren Tanoğlu, burada evlerin son derece sıkışık olduğunu tasvir eder. Tanoğlu evlerin bu durumundan dolayı zaten toprak renginde olan kasabanın uzaktan bir toprak yığını halinde görüldüğünü ve bu bakımdan Akçadağ’ın daha dağınık iskân şeklini gösteren Malatya ve dolaylarında ki kasaba ve köylerden çok farklı olduğunu belirtir. Seyyah Akçadağ kasabasını da, Karanlıkdere köyü gibi bir step köyü olarak tasvir eder.³³⁵

Tanoğlu, Akçadağ’ da beş dersaneli bir ilkokula ve Hamidiye denilen kışlada bir eğitim kursuna rastlamıştır. Bu kursun mesaisini uzun müddet yakından takip eden Tanoğlu bu kursta ki çok disiplinli genç köylülerden hayranlıkla bahseder. Seyyaha daha sonra burada açılan Köy Enstitüsünden Malatya vilayetinin okulsuz köylerinin büyük faydalar sağlayacağı kanısındadır.³³⁶

Tanoğlu Akçadağ’ ın menşei hakkında aşağıda ki bilgileri verir:

“Akçadağ (Eski ismi Arga ki aslı Arca ve Arcala olacak) menşei, kasabanın gerisinde, dağın eteğinde doğan ve kış yaz kurumak bilmeyen ve küçük bir dere teşkil eden bir kaynağa, önünde uzanan ovaya ve buradan geçen çok eski bir yola borçludur. Ramsay’ e göre Babilden Efese giden tarihi yol, Fırat’ ı İzöğlu’ da geçiyor, Arca’ ya

³³³ Tanoğlu, a.g.m., ss.71-72.

³³⁴ Tanoğlu, a.g.m., s.72.

³³⁵ Tanoğlu, a.g.m., s.72.

³³⁶ Tanoğlu, a.g.m., s.72.

geliyor, Dandaxina ve Osdara' dan sonra dağları aşarak Kayseri'ye varıyor ve oradan Efes' e gidiyordu. Kiepert haritasında Dandaxina ve Osdara Tohma suyunun hemen güneyinde görünüyor, Ramsay ise bunları daha güneyde gösteriyor. Her ne ise bizce önemli olan Akçadağ' ın, yakınında bulunan tarihi eserlerinde gösterdiği gibi, çok eski bir kasaba olduğunun ve ilk kuruluşunun buradan geçen tarihi yol ile ilgili bulunduğunun bilinmesidir.”³³⁷

Akçadağ' ın geçiminde, Malatya havzasının batı kenarında bulunan bütün diğer kasaba ve köyler gibi, esas itibariyle tahıl ziraatına ve hayvan yetiştirmeye dayanmakta olduğunu söyleyen Tanoğlu, Malatya havzasının karşı kenarında, Malatya ve dolaylarında gördüğü meyve ağaçlarının teşkil ettiği yeşil ormanlara, bağ ve bahçelere buralarda rastlayamadığını söyler.³³⁸

3.5.Levent' e Doğru

Tanoğlu, Levent'i Akçadağ-Darende yolu üzerinde, Akçadağ'dan aşağı yukarı 24 km. uzaklıkta, Akçadağlarının teşkil ettiği dağlık bölgede yerleşmiş olarak tarif eder. Akçadağ-Levent yolunun Akçadağ kasabasından itibaren Akçadağlarına doğru kıvrıla kıvrıla yükseldiğini söyleyerek 1300 metre yükseltiye kadar Akçadağlarının bu ilk yamaçlarında eğimin çok kuvvetli olduğunu belirtir. Tanoğlu, dağların eteğinde, kasabanın hemen üstünde beyazımtırak marnlı kalkerlere ve daha yukarıda bu kalkerlerin topografya itibariyle üstünde görünen mavimtırak kalkerlere rastlayarak bu kalkerlerin yol boyunca 1280–1300 metre irtifaa kadar devam ettiğini görür.³³⁹

Tanoğlu, 1300–1400 metre yükseltiye doğru eğimin azaldığını ve fakir tahıl tarlalarının yer aldığı bu hafif eğimli yüzeyde kalker çakıllarıyla örtülü olduğunu görerek bundan sonra marnlar yahut marnlı kalkerlerle beraber eğimin yeniden çoğaldığına dikkati çeker. Bu yamacın aşağı yukarı 1600 metreye doğru dimdik kalker bir kornişle son bulduğunu belirtir. Bu kornişin altında ve marnların üzerinde Kazıklı köyünün bulunmakta olduğu söyleyen seyyah köyü birkaç grup halinde dağılmış beş on evden mürekkep küçük ve fakir bir yer olarak tasvir eder. Tanoğlu köyün bulunduğu yerde kalker ve marnların doğurduğu bir kaynaktan bahseder. Burda meşe, armut ve elma

³³⁷ Tanoğlu, a.g.m., s.72.

³³⁸ Tanoğlu, a.g.m., s.72.

³³⁹ Tanoğlu, a.g.m., s.73.

ağaçlarının varlığından bahseden Tanoğlu birkaç keçi sürüsüne rastladığını belirtse de ona göre köyün asıl geçim kaynağı ziyareti döneminde henüz elle biçilmeye başlanan arpadır.³⁴⁰Seyyah bu güzergâh hakkında şu bilgileri verir:

“Seyrek ağaçlarıyla gözü çeken marnlarla kalkerlerin bu değme kuşağı önemli bir iskân kuşağıdır. Malatya havzasının bu batı kenarında iskân, Akçadağ ve Katangölü gibi birkaç kasaba ve köy bir tarafa bırakılırsa dağın tam eteğinde değil, daha ziyade bu kuşak üzerinde yerleşmiştir. Güneyden kuzeye doğru Dedefendi, Beksembere, Geranlı, İkinciler, Büyük Çimiş, Çimiş, Kazıklı, Develi, Doğanlar, Tosunlar gibi köyler hep bu kuşak üzerinde sıralanmışlardır. Bu kuşak marn ve kalkerlerin beyazımtırak zemini üzerinde siyah benekler teşkil eden ağaçları ile çok uzaktan göze çarpmaktadır.”³⁴¹

Seyyah, Akçadağ’dan itibaren sekizinci kilometreye doğru yolun marn ve kalkerlerin üzerinden ve seyrek meşe ağaçlarının arasından geçtiğini söyler. Biraz daha ilerde ikiye ayrılan yoldan sola sapan kısmı biraz ötede Develi köyüne vararak Elbistan’ a gider. Levent-Darende yolu ise sağa sapar. Tanoğlu, yolun geçtiği bu yüzeyde kalker parçaları ve az çok yuvarlanmış irili ufaklı, bazen de büyük bloklar halinde andezit çakıllarına rastladığını belirtir. Seyyah, batıda ve tam karşıda marnlar ve bunların üzerinde korniş teşkil eden kalkerlerin üstünde, Levent çayının bir kolu olan Doğanlar pınarı vadisinin ötesinde 1950 metreye kadar yükselen ve kara rengiyle daha uzaktan bir lav kütlesi olduğuna kanaat ettiği Karadağ’ ın dikkatini çektiğine değinir.³⁴²

Kanyonu, en üstte yer alan ve karşı yamaçta Karadağ kütlesini teşkil eden lavlar ve tüflerden başka bunların altında bulunan kalker ve marnların içinde açılmış olarak tarif eden seyyah kalkerlerin bu marnların üstünde dik kornişler teşkil ettiğini söylemiştir. Seyyah kalınlığı yüzlerce metreyi bulan bu kalker ve marn serisini yatay yahut hafifçe dalgalı tabakalar halinde tarif eder. Bununla beraber bu serinin vadinin tabanına kadar inmediğini belirterek bunların altında vadi tabanına yakın ve vadinin ilk yamaçlarını teşkil eden kıvrımlı ve aşınmış diğer bir tabaka serisi bulunmakta olduğunu tasvir eder. Tanoğlu, yatay yahut hafifçe dalgalı marn ve kalker tabakaların kıvrımlı tabakaların

³⁴⁰ Tanoğlu, a.g.m., s.73.

³⁴¹ Tanoğlu, a.g.m., s.73.

³⁴² Tanoğlu, a.g.m., ss.73-74.

teşkil ettiği bu aşınma yüzeyi üzerinde diskordan bir halde yerleşmiş olduğunu belirtir.³⁴³

Vadi tabanına doğru yüzeye çıkan ve temeli teşkil eden kıvrımlı ve aşınmış kalker tabakaların Nümülitik olduğunu söyleyen seyyah bunların içinde, vadinin sağ yamacı üzerinde, yol kenarında bulduğu Nümülitlerden sonra bundan şüphesi kalmadığını belirtir.³⁴⁴ Ayrıca seyyah vadinin jeolojik yapısı hakkında şu bilgileri verir:

“Nümülitik kalkerlerin teşkil ettiği bu aşınma yüzeyi, fosil peneplen üzerinde diskordan ve yatay veya hafifçe dalgalı tabakalar halinde bulunan marn ve kalker serisi ise, E. Chaput’ nün sonradan yaptırdığı determinasyonlara göre Burdigalien (orta-alt Miyosen) e aittir. Bu son seri ise, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Karadağ volkanik kütlesinin lav ve tüfleri ile örtülüdür.

Güney-Kuzey doğrultusunda bir kırılma çizgisine yerleşmiş gibi görünen Doğanlar çayı vadisinin, yüzlerce metre kalınlığı bulunan lav, tuf ve Lepidosiklin ve Miyojipsinleri ihtiva eden hafifçe dalgalı kalkerlerin ve marnların teşkil ettiği tabaka serisini yardıktan sonra, anteneojen fosil peneplen içinde nüfuz etmeğe başlayan son aşınma devresinin yahut aynı stil hareketlerinin doğurduğu birkaç aşınma devresinin eseridir.”³⁴⁵

Malatya dolaylarında yaptığı gezileri uzun bir süre zarfına sığdıran Tanoğlu bu geziler sırasında aldığı notları adım adım ve oldukça etraflı bir şekilde ortaya koymaya çalışır. Çalışmasında Malatya havzasının coğrafi fizyonomisini olabildiğince açık bir şekilde anlatmayı amaçlar. Çalışmasında birçok problemle karşılaştığını belirten Tanoğlu, bu problemleri uzun uzadıya izaha kalkışmadığını söyler. Daha ziyade bu problemleri bulmaya ve ortaya çıkarmaya çalıştıklarını ve ortaya koyduğu bu notların ileride Malatya havzası üzerinde yapılacak daha derin ve sistemli bir inceleme için zemin oluşturacağını belirtir.

Bu incelemelerin bir sonucu olarak Malatya havzasının coğrafyası üzerinde bir sentez denemesi yapmayacağını belirten Tanoğlu sadece yerey üzerinde ki araştırmalardan

³⁴³ Tanoğlu, a.g.m., ss.73-74.

³⁴⁴ Tanoğlu, a.g.m., s.74.

³⁴⁵ Tanoğlu, a.g.m., s.74.

sonra daha sentetik bir görüş sağlamak amacı ile Malatya havzasının yalnız menşe ve oluşumu meselesine ilişeceğini dile getirmiştir. Malatya havzası hakkında daha genel bir sentez denemesine girişmekten çekinmesini bazı sebeplere bağlayan seyyah bunlardan birini yalnız yerey üzerinde ki müşahedelere dayanan fikirleri elde iyi harita olmadığı için müspet delillerle teyit edememek kaygısı olduğu şeklinde açıklar.

“Gerçekten Malatya bölgesinin, morfolojik bir etüt için zaruri olan değil bir jeoloji haritası, coğrafi incelemelere temel teşkil eden büyük ölçekte ve doğruluğundan emin olabileceğimiz elimizde bir topografya haritası bile yoktur. Diğer taraftan eserleriyle Türkiye’ de yapılan ve daha uzun zaman yapılacak olan jeoloji ve coğrafya araştırmalarına kaynak teşkil eden coğrafyacı ve jeologlardan hiçbiri (Tchihatcheff, Oswald, Philippon, W.Penck) Malatya havzasını görmemiştir. Chaput de büyük eserinde Malatya havzasına ancak iki sahife tahsis etmiştir. Buda bizi tereddüde sevk eden ve Malatya havzasının coğrafyası üzerinde esaslı bir sentez denemesine girişmeden evvel yerinde daha uzun ve derin araştırmalar yapmanın zaruretinin hatırlatan bir boşluktur. Bölgede on sekiz gün gibi kısa bir zaman süren gezi ve araştırmalarla doldurulamayacak kadar büyük olan bu boşluk Malatya havzasının fizik yapısına dair aşağıda ki görüş ve düşüncelerimiz daha fazla açmamıza engeldir.”³⁴⁶

Tanoğlu, Malatya havzasını bir ova olarak değil, ortalama olarak 750–1000 metre yükseklikte (Güneyde ve doğu ve batı kenarlarında 1000, kuzeyde Yazıhanıdüzü ve Çataldüzlerde 750–800 metre) derin vadilerle (Kuruçay, Tohma suyu ve kolları Sultan suyu, Bey deresi, Banaz deresi) oyulmuş ve daha yüksek diğer bir takım yayla ve dağlarla çevrilmiş alçak bir yayla yahut yaylalar topluluğu olarak tasvir eder. Bu havzanın güney-kuzey doğrultusunda uzunluğunu 60 kilometre, batı doğu doğrultusunda genişliğini ise 25–30 kilometre olarak verir. Havza ve çevresini genel olarak güneyden kuzeye ve kuzey kısmında batıdan doğuya, yani Fırat’a doğru eğik olarak açıklar. Kuruçay, Tohma Suyu ve kolları Sultan Suyu ve Bey Deresi’ nin bu eğimlere uyarak aktıklarını ve havzanın başlıca damarlarını teşkil ettiklerini belirtir. Seyyah Tohma suyu vadisinin batı-doğu doğrultusunda havzanın ortasından geçerek havzanın en alçak eksenini meydana getiren bu suyun Kuruçayla beraber Fıratla kavşak alanında havzanın yükseltisini 700 metreye indirdiğini söyler.³⁴⁷

³⁴⁶ Tanoğlu, a.g.m., s.75.

³⁴⁷ Tanoğlu, a.g.m., s.75-76.

Havzanın haritada görüldüğü şekilde kabaca bir dik üçgen meydana getirerek bu üçgenin Beydağı' na tekabül eden yüksekliğinin güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda, oldukça düz bir çizgi şeklinde olduğunu belirtir.³⁴⁸ Seyyah havzanın yerleşimi hakkında ayriyeten şunları anlatır:

“Akçadağlarını eteği boyunca uzanan ve bir fay çizgisi sayarak uzun dik kenarının aşağı yukarı batı-doğu doğrultusunda ve üçgenin ucu ve en dar açısı güney güneybatı- kuzey kuzeydoğu, kuzeyde Kuru Çay vadisinin kısa dik kenarı aşağı yukarı batı-doğu doğrultusunda ve üçgenin ucu ve en dar açısı güney-güneybatıdır. Havza bu yönde, yani güney-güneybatıya doğru gittikçe daralır ve Sultan suyu ile beraber bu suyun kaynaklarını aldığı Doğanşehir dolaylarında sona eriyor gibi görünse de hakikatte Malatya havzasının hemen güneyinde evvela doğu-batı, sonra kuzey-güney doğrultusunda akan ve Göksu ya (Fıratın kolu) dökülen Sürgü suyu ile Sultan Suyu, yani Malatya havzası arasında ki su bölümü çizgisi, 1300 metre yüksekliği geçmeyen hafif bir tümsekten ibaret olup havza relief ve tektonik bakımdan Sürgü suyundan sonra da Gölbaşı ve devamı olan diğer depresyonlarla güneybatıya doğru devam etmektedir.”³⁴⁹

Kuzeydoğuya doğru açık olan Malatya havzasının güneydoğu ve batıda kapalı olduğunu belirten seyyah bu yönlerde havzanın ortalama olarak 1300- 1600 metre yüksekliklerde ve batıda daha dik eğimle inen bir takım yaylalar ve bu yaylaların üstünde 2000–2500 metreye kadar yükselen dağlarla çevrili olduğunu söyler. Bu dağlardan doğdakilerin Beydağları, batıdakilerinse Akçadağları genel adlarının verilebileceğini belirtir.³⁵⁰

Tanoğlu, Paleozoik ve Mezozoik masifler ve büyük birlikler şeklinde görünen Beydağlarında en yüksek tepelerin güneyde yer almakta olduğunu belirtir ve bunların başlıcalarını, Beydağı (2592 m.), Buzdağ (2612 m.), Kurudağ (2100 m.) olarak verir.³⁵¹ Bir sıra üzerinde giden ve ayrı tepeler halinde görünen ve bir kısmının olsun volkanik olduğundan şüphe olmayan Akçadağlarının ise başlıca tepelerini; Karadağ (1932 m.), Kurugöl Düzü (1900-2000 m.), Öyle Kayası (2397m.), Kartal Tepe (2716 m.), Derbent

³⁴⁸ Tanoğlu, a.g.m., s.76.

³⁴⁹ Tanoğlu, a.g.m., s.76.

³⁵⁰ Tanoğlu, a.g.m., s.76.

³⁵¹ Tanoğlu, a.g.m., s.76.

Dağı (2716 m.), Keklice Dağı (2747 m.), Kunduran Dağı (2350 m.) olarak verir³⁵². Seyyah Beydağları ve Akçadağlarının yapısı hakkında şu bilgileri verir:

“Malatya şehrinin hemen güneyinde yükselmeye başlayan Beydağı’ nın ilk yamaçları, gördüğümüz gibi, burada Eosen kalkerlerinden müteşekkildir. 20–30 derecelik bir eğimle kuzey veya kuzeybatıya doğru dalan ve Prof.Chaput’ ye bu açık renk, oldukça sert ve iyi tabakalaşmış kalkerler lütesiyendir. Banaz ve Derme suyu vadilerinde bu kalkerlerin hemen altında marnlar, greler ve konglomeraların teşkil ettiği kalın bir tabaka serisi yer almaktadır. Fliş görünümünde olan bu seride bazen kırmızımtırak bir renk alan üstte ki marnlar bilhassa Globijerinleri ihtiva etmekte ise de içinde Rosalina Linnei bulunan altta ki marnlar üst Kretaseye ait bulunmaktadır. Derme suyu vadisinde, Malatya-Adıyaman yolu boyunca, bu kalın tabaka serisi de Nümülitik kalkerler gibi kuzey yahut kuzeybatıya doğru ve aşağı yukarı aynı eğimle dalmaktadırlar. Beydağı, daha içerlerde Derme suyu vadisinde, Malatya-Adıyaman yolu boyunca gördüğümüz gibi, kuvvetle ihtivaya uğramış ve muhtelif doğrultulara dalan çok sert mermer-kalkerlerden ve mikaşistlerden müteşekkildir. Geniş ölçüde metamorfizmaya uğramış olan bu tabakaların üst Kretaseden daha eski olduklarına ve üst Kretase ve Eosen tabakaları teressüp ederken bunların kıvrılmaya uğramış olduğuna şüphe yoktur.”³⁵³

“Malatya Havzasının batısında yükselen Akçadağları, Akçadağ-Levent yolu üzerinde Miyojipsinleri (Miogypsines) ve Lepidosiklinleri (Lepidocyclines) ihtiva eden alt miyosene (buradagaliyen) ait kalker ve marnlardan müteşekkildir. Lav ve tüflerin altında yer alan ve hafifçe dalgalı bulunan bu çok kalın tabaka serisi, benim gördüğüme göre (Prof. Chaput bu tabakaların, bunların altında bulunan ve vadi tabanlarında yüzeye çıkan Nümülitik kalkerlerle beraber genel heyetiyle az kıvrılmış olduğunu söylüyor.) vadi tabanlarında yüzeye çıkan ve kuvvetle kırılmış ve aşınmış bulunan Nümülitik kalkerler üzerinde transgresif açık bir diskordans ile oturmaktadır. Bu suretle burada orta Eosen ile alt Miyosun arasında bir orojenez safhasından sonra bir aşınma safhasının vuku bulduğuna şüphe yoktur. Esasen Oligosenin yokluğu da bunu gösteriyor.”³⁵⁴

³⁵² Tanoğlu, a.g.m., s.76.

³⁵³ Tanoğlu, a.g.m., s.77.

³⁵⁴ Tanoğlu, a.g.m., s.77.

Tanoğlu, asıl havza tabanını teşkil eden tortusal sahreleri havzanın çok büyük bir kısmını kalın ve aşağı yukarı yatay tabakalar halinde bulunan konglomeralar doldurmakta olduğunu söyler. Malatya'nın güneybatı ve batısında Tohma suyunun kolları Bey deresi ve Sultan suyu vadileri bu konglomeraları 50–100 metre bir derinlik üzerinde kesmekte olduğunu ve burada, tabanı, bugünkü vadilerin taban seviyesinden çok aşağıda bulunan dolmuş bir havza ile karşı karşıya kaldığını belirtir. Bu konglomeraların son yüzeylerinin güneybatıya doğru, Sultan suyu boyunca ve Güneydoğuya doğru, Derme suyu boyunca 1100–1200 metre yükseltilerde sona ermekte olduğunu söyler. Seyyah dikkatini güneyde, Elemendik pınarı yakınında mermer kalkerlerle olan değme yüzeyinin çektiğini belirtir.³⁵⁵

Tanoğlu, daha az kızılılaşmış ve daha az çimentolaşmış konglomeraların Malatya şehri ile havzanın kuzey kenarı arasında ki hemen bütün yereyi oluşturduğunu vadiler tarafından 40–50 metrelik bir derinlik üzerinde kesilmiş bulunduğunu dile getirir. Yatay tabakalar halinde bulunan bu konglomeraların, Yazıhanı düzündeki olduğu gibi, Fırata doğru eğik olan topografya yüzeyi tarafından kesildiğini belirtir.³⁵⁶

Tanoğlu, Malatya şehrinin hemen kuzeyinde, Malatya-Eski Malatya yolu üzerinde, gördüğümüz gibi, konglomeraların altında göl kalkerlerin ve marnların yer aldığını belirtir. Andezitlerle beraber tabakalaşmış olarak görünen ve hafifçe dalgalı tabakalar halinde Nümülitik kalkerler üzerinde oturan göl kalker ve marnlarına Orduzu dolaylarında Pınarbaşında ve Yıkılğan tepede de rastladığını söyler.³⁵⁷

Nümülitik üzerinde diskordan bir halde bulunan göl kalker ve marnları ve Nümülitikten daha yeni olduklarını tespit eden Tanoğlu, Tülük tepelerinin oluşumunu Neojen döneme ait olarak tahminde bulunmuştur. Yer yer bu göl kalker ve marnları üzerinde bulunan ve Malatya Havzasının büyük bir kısmını dolduran konglomeraların Neojen devrine ait olduğuna kanaat getiren seyyah bununla beraber bu konglomeraların doğru olarak yaşlarını kestirmenin güçlüğüne dile getirmiştir. Tanoğluna göre gerçek ve meydana gelen şey, bu konglomeraların bugünkü vadilerin kazılmasından daha eski olduklarıdır. Havzanın kuzey kısmında Fırat' a doğru eğik ve daha eski bir aşınma devresinin eseri olan yayla yüzeyi, yatay tabakalar halinde bulunan bu konglomeraları kesmektedir.

³⁵⁵ Tanoğlu, a.g.m., s.77-78.

³⁵⁶ Tanoğlu, a.g.m., s.78.

³⁵⁷ Tanoğlu, a.g.m., s.78.

Tanoğlu, nehir alüvyonlarının Tohma suyu boyunca, Kırkgöz köprüsünden 40–50 metre yükseklikte bir taraça teşkil ettiğini İspendere yakınında, Fırat’ ın sağ kıyısında 30 metre yükseklikte bir taraça ve nehrin sol kıyısı üzerinde, nehir seviyesine nazaran 70–80 metre daha yüksek, 700 metre yükseklikte diğer bir taraça daha görünmekte olduğunu belirtir.³⁵⁸

Seyyah Malatya havzasında ve çevresinde görünen bu tortusal sahrelere sonra, yapıyı çok karıştıran ve Malatya Havzasında ve çevresinde geniş yer kaplayan indifai sahrelere de dikkati çekerek yaşları çok değişik olan bu sahrelere meydana getiren indifaların büyük bir kısmının orta miyosenden sonraya ait olduklarını dile getirir.³⁵⁹

Malatya Havzasının yapısının çok karışık olduğunu tekrar dile getiren Tanoğlu, havza hakkında şu şekilde daha ayrıntılı bilgiler verir:

“Burada üst Kretaseden önceye ait, sonra, orta Eoseni içine alan iki kıvrılma ve yükselme ve bunu takip eden aşınma safhasından sonra Malatya Havzasının batı kenarında, Akçadağın üstünde yükselen dağları teşkil eden ve Nümülitik kalkerler üzerinde açık bir diskordans ile oturan Lepidosiklinler ve Miyojipsinleri muhtevi ve bu suretle esas itibariyle Burdigaliyen olduğu anlaşılan yüzlerce metre kalınlığında ki kalker ve marn serisini hafifçe etkileyen ve Üçüncü Zamanın ortasında sona eren üçüncü bir kıvrılma ve yükselme safhası ayırt edilebilir ki bu son safhayı daha ziyade düşey hareketler, kıvrılmalar ve indifalar takip etmiştir.”³⁶⁰

Malatya Havzası’ nın menşeyini, son yer hareketleriyle ilişkilendiren Tanoğlu, Malatya Havzasını, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda Antakya ovasına doğru uzanan tektonik çukurların ve böylece kuzey Suriye depresyonunun devamından başka bir şey olmadığını belirtir. Seyyah bununla beraber Malatya havzasının bugün ki topografya şekillerinde tektonik depremlerin ikinci derecede rol oynadığını söyler. Havzanın bugünkü şeklini daha ziyade son yer hareketlerinden sonra başlayan aşınmaya ve havzayı dolduran sahrelere yumuşaklığına borçlu olduğunu dile getirir. Seyyah bu aşınmayı evvela havzayı bir müddet işgal etmiş olan göl, sonra, bu gölü kapma ile boşaltan ve önünde açılan geniş Malatya havzasına gireceği yerde, bu havzaya

³⁵⁸ Tanoğlu, a.g.m., s.78.

³⁵⁹ Tanoğlu, a.g.m., s.79.

³⁶⁰ Tanoğlu, a.g.m., s.79.

karakteristik bir dirsek çevirerek en sert kayalar içinde açtığı çok dar ve derin bir boğaza dalan Fırat nehrinin düzenlediğini belirtir.³⁶¹

Malatya havzasını yeterince gezip dolaştıktan sonra havzanın yapısı hakkında yeterince bilgi sahibi olan Tanoğlu gezisini uzunca bir süreye yayarak yeterince teferruatlı izlenimlerini aktarmıştır. Seyyah bu bilgiler ışığında Havzanın yer şekilleri ve coğrafi özellikleri üzerine yapılacak bundan sonraki çalışmalarda verdiği bilgiler doğrultusunda daha aydınlatıcı olunabilmesini amaçlamıştır.

³⁶¹ Tanoğlu, a.g.m., s.79.

İKİNCİ BÖLÜM

YABANCI SEYYAHLAR GÖZÜYLE MALATYA

1.W.M. RAMSAY

Strabon, Melitene' yi, Strabo ile Ptolemy' nin aynı yerde gösterdiklerini belirtirken, seyyah buranın konumunu Doğusunda Fırat, kuzeyinde küçük Armenia, batısında Sargarausene ile Kataonia, güneyinde de Kommagene şeklinde verir.³⁶²

Seyyah Ptolemy'nin Laviansen' de gösterdiği şehirlerin bazılarını, hatta belki Saravene' nin bile Melitene' de olabileceğini dile getirir. Strabon, geri kalanların ya Kommagene' nin yahut da Kataonia' nın şehirleri olabileceğini tahmin ederken buralar hakkında verilen bilgilerin azlığından dolayı konum hakkında tam bir tahminin imkânsız olabileceğini de söyler.³⁶³

Strabon, Diocletian' ın teşkilatından sonra Melitene' nin İkinci Armenia' nın Metropolisi olduğunu belirtir. Ptolemy, resmi memurun defterine (sene 413) ve Hieroclea göre, bu vilayetin bir Praeses tarafından idare edildiğini belirtir.³⁶⁴

Strabon Justinian' ın vilayete üçüncü Armenia ismini vererek teşkilatının yeniden tanzim ve idaresine bir "Comes Justinianus'a" verdiğini anlatırken bu konu hakkında şu şekilde bir açıklama getirir.³⁶⁵

"Bundan maada, İkinci Armenia denilen havaliden Üçüncü Armenia' yı teşkil ediyoruz; burada birinci mevkii Meletene işgal eder, bu meşhur bir şehirdir, havası latif, güzel bir mevkii olup Fırat' tan da pek uzakta değildir. Bir vilayetin derhal büyümesine ve refaha kavuşmasına karar verdik. Justinian'ın mabeyincilerinden birini vali yapmalı ve ihtiyaçları için 700 solidos vermeli ve muavinine 72, maiyetine 360 solidos vermeli ve mevkiiine layık her ne lazımsa temin etmeli ve (maiyeti erkânı) olanlar eskiden ne iş yapıyorlarsa yine onunla meşgul olsunlar, bilhassa vergi toplasınlar.

³⁶² Ramsay, W.M., Anadolu' nun Tarihi Coğrafyası, Çev,Mihri,P.,ss.346-349, İstanbul,1960.

³⁶³ Ramsay, a.g.e.,s.346.

³⁶⁴ Ramsay, a.g.e.,s.346.

³⁶⁵ Ramsay, a.g.e.,s.347.

Maiyet erkânlığını muhafaza ettikleri halde müavin elkabında alsınlar. Bu vilayette şu şehirleri de ilave ettik: Arca, Arabissos, Ariarsetia, (Chrysa Dediğimiz) ikinci Comana ve eskiden de dâhil olan Kokussos-cem' an hepsi altı şehirden ibarettir.”³⁶⁶

Seyyah, Strabo' nun Melitene' de fevkalade bir cins şarap yapıldığından bahsettiğini söyler. Cappadocia'da yemiş ağacı yetiştiren yegâne havalinin Melitene olduğunu da ilave ederken bu günkü seyyahların daha ziyade yemiş bahçelerinden söz ettiğini dile getirir.³⁶⁷

Seyyah, Melitene Şehri' nin Melitene denilen bir havalinin başlıca şehri olmak itibariyle Melita ismini taşısaydı daha münasip olacağını belirtir ve Melita şekline hiçbir yerde tesadüf etmediğine dikkat çeker. Strabo' nun zamanında, şehir henüz mevcut değildi: Melitenoi'ların ve Melitene havalisinin merkezi olarak tedricen teşekkül edip büyüdü. Bundan dolayı şekli kati surette sıfattır, El' an ismini Malatya olarak muhafaza etmektedir.³⁶⁸

Seyyah, Bizans müverrihlerinin çok defa istihkâmının kuvvetini methettiklerini şu sözlerle ifade eder: “Meletene denilen meşhur, mühim çok muhkem ve kuvvetli kala, yine mağlup edilemez, zapt olunamaz bir kala Tbeophne.”³⁶⁹

Seyyah, Sterret' e göre şimdi iki şehir olduğunu belirtirken Eski şehrin yerinde olup Türk-Mısır harbinde terk edilen eski Malatia ile yedi sekiz mil güneybatısındaki yeni Malatya' yı gösterir.³⁷⁰

Ptolemy, Melitene Eyaletinde Fırat üzerinde çeşitli şehirleri gösterir ve bu şehirleri şu şekilde verir:

“Dascusa, Pengadadır. İhtimal ki Antoninedeki Pisonos olan Sinis Colonis, Melitene' den XXII mil mesafede, Sebasteia yolu üzerinde idi. Kiakis Antonine' deki Ciaca olup Melitene' nin XVIII mil kuzeyinde, Fırat üzerinde idi. Semisos' un Antonine'deki Maisena olması muhtemeldir. Ptolomy' nin Leandis, Ciacis, Caparcelis gibi isimleri bazen Peutinger isimlerin mefulüanh şekillerini kullanan bir yol

³⁶⁶ Ramsay, a.g.e.,s.347.

³⁶⁷ Ramsay, a.g.e.,s.347.

³⁶⁸ Ramsay, a.g.e.,s.347.

³⁶⁹ Ramsay, a.g.e.,s.347.

³⁷⁰ Ramsay, a.g.e.,s.347.

rehberinden almış olması muhtemeldir. Aşağıdaki isimlere Basil’ de tesadüf ederiz bunlarında Küçük Armenia’ da olmaları muhtemeldir; mesela: Korsagaina ile Attagaina isminde iki köyü olan Orpanene yahut Osphanene isminde bir kaza; her sene bazı din şehitlerini anmak için büyük bir cemaatin toplandığı Phargamos gibi. Şimdi Arga denilen, bir Roma şehri ve Piskoposluğu olan Arca’ dan Ptolemy hiç bahsetmemiştir. Onunda Melitene’de olması icap eder.”³⁷¹

2.STRABON, M.S.18

Strabon’ un on yedi kitaptan oluşan Geographika’ sı, batıda Atlas Okyanus’ u, doğuda İndus nehri ile sınırlanan bütün Eskiçağ dünyasının coğrafyası üzerine bilgiler vermektedir.Çevrilen XII., XIII., ve XIV. Kitaplar Anadolu ile ilgili olanlardır. Çeviri genelde Jones’ un, Grekçe-İngilizce metni karşılıklı olarak içeren çevirisi ile Tardieu’ nun Fransızca çevirisinden yararlanılarak gerçekleştirilmiştir. Yer ve kişi tanrı adları ve özel deyimlerle ilgili açıklamalı dizin bunlar hakkında kısa bilgiler verecek nitelikte düzenlenmiştir. Strabon, yapıtının söz konusu ettiğimiz kitaplarında bize Eskiçağdaki Anadolu’ nun yalnızca coğrafyası üzerinde değil, fakat her bölgeyi anlatırken oranın tarihçesinden de söz ettiği için tarihi hakkında da bilgi verir ve bu yönde ayrı bir önem taşır. Gerçekte Strabon, coğrafyacı olduğu kadar tarihçidir de. Bu alanda zamanımıza kadar gelmemiş olan kırk yedi kitaplık bir yapıtı vardır.³⁷²

Strabon Eskiçağ’ da olasılıkla okunmamış olup, daha ziyade Bizans döneminde keşfedilmiştir. Yapıtının kopyaları azdır. Zamanımıza kadar gelen ve bütün kopyaların bundan çıktığı anlaşılan ilk yazmada birçok eksiklikler ve yanlışlıklar vardır, çünkü bu eksiklik ve yanlışlıklar aynen bütün kopyalarda da yinelenmiştir. G.Kramer (1884) ile başlayan modern baskılar, Paris (No.1339), Vatikan (No.1329) ve Venedik (No.640) yazmalarına dayanmaktadır.³⁷³

Strabon, yapıtının çeşitli yerlerinde ataları ve kendisi ile ilgili bilgi vermektedir. Ataları Pontus Kralları yanında önemli görevler almış olan kimselerdi. Bunlardan bir tanesi, Mithridates Eupator tarafından, kraldan sonra gelen yeri tutan, Pontus Komanası’ ndaki “Ma” rahipliğine kadar yükselmiştir. Özellikle anne tarafından böyle soylu bir aileye

³⁷¹ Ramsay, a.g.e.,s.347-348.

³⁷² Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, Çev.,Pekman, A.,ss.xiii-xiv, İstanbul, 1993.

³⁷³ Strabon, a.g.e.,s,xiv,

bağlı olan Strabon, M.Ö. 64 veya 63 yıllarında Pontus’ da Amaseia (Amasya) kentinde doğmuştur. Varlıklı bir aileden olduğu için iyi bir öğrenim yapabilmiş ve istediği kadar gezmek olanağına sahip olmuştur. Öğrenimine çok önem verilmiş olan Strabon daha pek genç yaşta iken Karia’ da Tralles (Aydın) yakınındaki Nysa (Sultanhisar) kentinde Artemeidoros’ un yanında öğrenimine başlamıştır. M.Ö. 44 yılında Strabon, Korinthos (Korint) üzerinden geçerek Roma’ ya Publius Severus Isauricus’ un yanını gitmiş ise de aynı yıl bu kişi ölmüştür. Strabon Roma’ da büyük bir olasılıkla Seleukialı filozof Ksenarkhos’ un derslerine devam etmiştir. Strabon (Amisos) Samsun üzerine bilgi verirken onun coğrafyacı olduğundan söz eder. Bu nedenle hocasının etkisi altında kalmış olan Strabon’ un coğrafya alanına yönelmiş olması akla yatkın gelmektedir. Onun hocaları arasında stoik filozof, tarihçi, büyük bilgin Poseidonios’ da vardı. Strabon’ un kendiside stoik felsefenin ilkelerine bağlı bir kimse idi. Siyasi görüş bakımından tamamen roma siyasetini izlerdi. Kitabında devrin Romalı büyüklerine, özellikle Augustus ve Tiberius’ a ve Roma’ ya karşı duyduğu hayranlık ve saygı açıkça görülür. Augustus’ a tahtını teslim edebilecek kadar Roma dostu olan Pontus Kraliçesi Pythodoris’ in etkisi altında oluşunun da, Strabon’ un bu siyasi görüşe sahip olmasında rolü olsa gerektir. M.Ö. 44 yılında Roma’ ya yaptığı ilk geziden sonra birçok kereler daha buraya giden Strabon Mısır, Aithiopia ve daha başka ülkeleri de gezmiştir. Yaşamının son 26 ve 27 yılı olasılıkla doğum yeri olan Amasei’ da geçmiştir ve en erken M.S. 21 yılında burada öldüğü kabul edilmektedir. Aşağı yukarı ömrünün 30 yılı yakın bir zamanını imparatorluğun merkezinden olan Amesia’ da geçirmiş olması, onu günlük siyaset olaylarını izlemekten ve kitabına aktarmaktan yoksun bırakmıştır.³⁷⁴

Strabon, övünerek çok gezdiğinden söz eder ve gezip gördüğü yerleri şu şekilde sıralar:

“Doğu’ da Armenia’ ya, batıda Sardinia karşısında ki Tyrhenia kıyılarına ve kuzeyde Euxenios’ a (Karadeniz), güneyde Aithiopia’ ya (Etiyopya) kadar. Strabon bu sözlerine ek olarak, coğrafyacılar arasında kendisinin çizmiş olduğu sınırları aşarak daha fazla gezmiş bir kimsenin bulunamayacağını yazmaktadır. Strabon’ un bütün bu iddialarına karşın büyük bir gezgin olduğu söylenemez. Çünkü İtalya gezilerinde Brindizi-Roma, Roma Neapolis-Puteoli ve Roma-Populonia yol boyunu izlediği ve her gelişinde Roma’ da uzun süre kalmadığı anlaşıyor. Yunanistan’ da ise Korinthos’ dan

³⁷⁴ Strabon, a.g.e.,s,xiv-xv.

başka bir yere, hatta garip görünmesine karşın Atina' ya dahi gitmemiştir. Güneyde Aitophia sınırına kadar Nil vadisini gezmiş, doğuda Komana Aureia' da kısa bir süre kalmış; Pyramos (Ceyhan) nehrini, Phrygia' da Hiearapolis' i (Pamukkale), Karia' da Nysa' yı (Sultanhisar) ve İonia' da Ephesos' u (Selçuk) görmüş; Pontos bölgesini yakından tanımış; Sinope' ye (Sinop), Kyzkos'a (Erdek) ve Nikeia' ya (İzmir) gitmiş; Kilikia ve Karia' da dolaşmış; Mylasa' ya (Milas), Alabanda' ya (Araphisar), Tralles' e (Aydın) ve olasılıkla Synnda' ya (Şuhut) Magnesia' ya (Manisa), Smyrna' ya (İzmir) Eukseinos (Karadeniz) kıyılarına ve Suriye' de Berytos' a (Beyrut) kadar gitmiştir. Bu nedenle kitabında anlattıklarının tümü Strabon' un kişisel izlenimlerine dayanmamaktadır.”³⁷⁵

Strabon' un söz konusu yapıtlarını bazıları 57 yaşında iken M.Ö. 7 yılında, bazıları da M.S. 18–19 yılları arasında yazdığını söylerler. Jones, Strabon' un, kendi yapıtını anıtsal bir heykel gibi gördüğünü ve 80 yaşından sonra, bir kimsenin böyle bir yapıt vermeye girişemeyeceğini söylemekte ve buna dayanarak da akıl ve beden gücüne sahip olunabilen bir yaş olan 57 yaşında yani M.Ö. 7 yıllarında kitabını yazmış olması kabul edilmektedir. Yapıtın kaleme alınışı üzerine öne sürülen tarihler arasında kanımızca M.S. 18 yılları gerçeğe en uygun olanıdır. Çünkü Strabon, kitap XII.3.29' da Pythodoris' in kocası Arkhelaos' un ölümünden söz etmektedir. Arkhelaos' un ölüm tarihi Tuiberius' un (M.S. 14–37) saltanatının ilk yıllarına rastlar ki yazar, o sıralarda 80 yaşına gelmiş bulunuyordu.³⁷⁶

Yapıt tümü ile sadece bir coğrafya kitabı olmayıp, aynı zamanda miladın başlarındaki Eskiçağ dünyası hakkında bilgi veren bin ansiklopedi, bir tarihi coğrafya ve bazılarının dediği gibi coğrafyanın felsefesidir.³⁷⁷

Seyyah, Kapaokia ve içerisinde gösterdiği **Melitene** hakkında şu bilgileri verir:

“Kappadokia çeşitli kısımları olan bir ülkedir ve birçok değişiklikler geçirmiştir. Fakat bu ülkenin aynı dili kullanan sakinlerinin, güneyde Kilikia Taurosları diye adlandırılan dağlar, doğuda Armenia ve Kolkhis ve değişik dil konuşan aradaki halklar ve kuzeyde Halys nehrinin ağzına kadar Euksenios ve batıda hem Paphlagonialı

³⁷⁵ Strabon, a.g.e.,ss,xv-xvi.

³⁷⁶ Strabon, a.g.e.,s.xvi.

³⁷⁷ Strabon, a.g.e.,s.xvi.

kabileler ve hem de Phrygia’ da yerleşmiş olan Lykaonialılara kadar uzanan Galatialılar ve Kilikia Trakheia’ da oturan Kilikialılar tarafından çevrilmiş oldukları söylenebilir.³⁷⁸

Aynı dili konuşan kabilelere gelince; eskiler Kappadokialılar’ ı ayrı bir kabile kabul ettiklerinden, Kataonialıları bunlardan ayırmışlardır. Kabileleri sayarken de Kataonia’ yı Kappadokia’ dan sonra koymuşlar ve ondan sonrada Euphrates ve onun ötesindeki kabileleri, **Melitene’ yi** de Kataonia’ ya dahil edecek şekilde sıralamışlardır. Kataonia ve Euphrates arasında bulunan Melitene, Kommagene’ ye sınır olup, Kappadokia’ nın bölünmüş olduğu on valilikten biridir.³⁷⁹

Gerçekten benim zamanımda Arkhelaos’ dan sonra gelen kıralar, Kappadokia’ da ki valiliklerini bu şekilde devam ettirmişlerdir. Kataonia Kappadokia’ nın onda biridir. Benim zamanımda her iki memleketinde valileri vardı; fakat o zamandan beri diğer Kappadokialılarla kıyaslandığı zaman ne dil, ne de başka adetler bakımından Kataonialılar’ ın farklı olmadıkları görülür. Bunların ayrı bir kabile olduklarını gösteren bütün işaretlerin kaybolmuş olması dikkat çekicidir. Her halde bunlar vaktiyle ayrı bir kabile idi, fakat Kappadokialılar’ ın ilk kralı olarak kabul edilen Ariarathes tarafından ilhak edilmişlerdi.³⁸⁰

Kilikia Trakheia’ ya kadar uzanan İssos Körfezi ve Sinope ile Tibarenler kıyısına kadar uzanan Euxeinos tarafından sınırlandırılmış olan Kappadokia, büyük bir yarımadaının berzahını oluşturur. Yarımadadan kastım, berzahın bu tarafında Kappadokia’ nın batısında kalan kısımdır, burası Heredotos tarafından “Halys nehrinin bu tarafındaki ülke” diye tanımlanmıştır; çünkü burası, Heredotos’ un Halys nehrinin bu tarafında ki kabilelere bir tiranı olarak adlandırdığı Kroisos tarafından bütünüyle yönetilen ülkedir. Bununla birlikte bugünün yazarları Taurosar’ ın bu tarafındaki ülkeye bütün Asia Kıtasının ismini kapsatarak Asia demektedirler. Bu Asia, doğuda ki ilk ulusları Paphlagonialılar’ ı ve Phrygialılar’ ı Lykaonialılar’ ı ve ondan sonra Bithynialılar’ ı ve Mysialılar’ ı ve Epiktetos’ u ve bunların yanında Turuas’ ı ve Hellespontos’ u ve bunlardan sonra denizlerde, Yunanlı olan Aiolisler’ i ve İonialılar’ ı ve geri kalanlar

³⁷⁸ Strabon, a.g.e.,s.,1.

³⁷⁹ Strabon, a.g.e.,s.,1.

³⁸⁰ Strabon, a.g.e.,s.,2.

arasında Kariyalılar ve Lykialılar' ı ve iç tarafta Lydialılar' ı içine alır. Diğer kabilelere gelince, bunlar hakkında daha sonra konuşacağım.³⁸¹

Makedonialılar Kappadokia' yı ele geçirdikleri zaman, burası Persler tarafından iki satraplığa ayrılmış bulunuyordu. Makedonialılar ülkenin bir kısmını isteyerek, bir kısmını da istemeyerek satraplıktan krallığa çevirmişlerdir. Bu krallıklardan birine “ asıl Kappadokia”, “ Tauros yakınındaki Kappadokia” ve hatta “ Büyük Kappadokia” ve diğerine de başkaları “ Kappadokia Pontika” ismini vermişlerse de, bunlar “ Pontos” olarak adlandırmışlardır. Büyük Kappadokia' nın idari taksimatını henüz bilmiyoruz, çünkü kral Arkhelaos' un ölümünden sonra Caesar ve senato, buranın bir Roma eyaleti olmasına karar vermişlerdir. Fakat Arkhelaos ve ondan önce gelen krallar zamanında ülke valiliklere ayrılmıştı. Tauros' un yakınındakiler beş tane idi, yani **Melitene** Kataonya, Kilikya, Tyanitis, Garsauritis; ve Laviansese, Sargarausene, Sarauene, Khamanene, Morimene ise geriye kalan beş valiliği meydana getiriyordu. Daha sonraları Romalılar son olarak korsan Antipatros' a ait olan ve Derbe' ye kadar uzanan Kastabala ve Kybistra civarında bulunan Kilikia' dan alınmış ülkeye on birinci valilik olarak Arkelaos' a ve korsanlık işlerinin örgütlendirildiği bütün bölge ile birlikte, Elaiussa civarındaki Kilikia Trakheia' yı da vermişlerdir.”³⁸²

Strabon eserinde **Melitene' nin** Kommagene' ye benzediğini ve her tarafında meyve ağaçları olduğunu bütün Kappadokia' da böyle olan tek ülke olduğunu belirtir ve şehir hakkında şu bilgileri aktarır.

“Böylece hem zeytin üretir, hem de Yunan şarabı ile rekabet eden, Monarite şarabı elde eder. **Melitene**, Sophene' nin karşısında kurulmuştur. Euphrates nehri bununla Kommagene arasında akar ve sınırı oluşturur. Uzakta, nehrin karşı kıyısında, Kappadokialılar' a ait ismi Tomisa olan önemli bir kale vardır. Burası Sophene' nin hükümdarlarına yüz talente satılmıştı fakat sonradan Luculus tarafından Mithridates'e karşı yapılan savaşta kendisi ile birlikte sefere katılan Kappadokia hükümdarlarına yiğitlik armağanı olarak sunulmuştur.”³⁸³

³⁸¹ Strabon, a.g.e.,s.,2.

³⁸² Strabon, a.g.e.,ss.,2-3.

³⁸³ Strabon, a.g.e.,ss.3-4.

Kataonia geniş, çukur bir ovadır ve yaprak dökmeyen ağaçlardan başka her şey yetişir. Güney tarafında, Kilikia Tauroslarının bir kolu olan Amanos' la ve ayrıca aksi yöne doğru yayılan Anti Tauroslarla çevrilir; Amanos Kataonia' dan batıya ve güneye, Kilikia' ya ve Syria denizine doğru uzanır ve bu arada kalan arada bütün İssos Körfezine ve Taurosılara doğru uzanan Kilikia ovasına çevirir fakat Anti Tauroslar kuzeye ve hafifçe doğuya doğru yönelirler. Ülkenin ortalarına doğru son bulurlar.³⁸⁴

Bu anti Tauroslerde ki derin ve dar vadilerde Komana ve burada ki halkın “Ma” dedikleri Enyo Tapınağı bulunur. Burası önemli bir kenttir; halkını çoğunlukla dindar kişiler ve tapınakta yaşayan hizmetkârlar oluşturur. Halkı Katonialılar olup, genellikle kralla tabi olarak sınıflandırılırlarsa da, aslında çoğunlukla rahibe tabiidirler. Rahip, tapınağın ve hizmetkârlarının ruhani başkanıdır. Ben orada konuk olduğum zaman, bunların sayıları kadın erkek karışık altı binden fazla idi. Ayrıca tapınağın, geliri rahipler tarafından kullanılan önemli bir de arazisi vardı. Kappadokia' da kraldan sonra rahip gelir ve genellikle rahip kralla aynı soydandır. Artemis Tauropolos onuruna yapılan ayinlerin buraya, Orestes ile kız kardeşi İphigenia tarafından Tauroslar Skythiası' ndan getirildiği ve kente ismini veren yas saçının buraya bunlar tarafından bırakıldığı zannedilmektedir. Şimdi Saros nehri bu kentin içinden akar ve Tauroslerden geçerek Kilikialar' ın ovalarına ve sonrada denize ulaşır.³⁸⁵

Kaynağı ovanın ortasında bulunan ve gidiş-gelişe açık olan Pyramos nehri Kataonia' yı baştanbaşa geçer. Toprakta önemli bir çukur vardır ve burada suyun yeraltında gizli bir geçide aktığı görülür. Bu su sonradan tekrar yüze çıkar. Birisi bu çukura bir kargı atacak olursa, suyun basıncı o kadar kuvvetlidir ki güçlkle içeri girer. Nehir olağan üstü geniş ve derin olduğundan, her ne kadar büyük hacimde akarsa da Taurosılara geldiği zaman önemli bir küçülme görülür; ayrıca dağdaki nehrin aktığı yarıktaki dikkati çeker; zira kırılarak ikiye ayrılan kayalarda olduğu gibi, her iki tarafta ki çıkıntılar karşı tarafta ki oyuklara uyarlar ki bunlar birbirlerine tamamen intibak ettirilebilirler. Benim gördüğüm kayalar böyle idi. Nehrin her iki kıyısında birbirlerinden iki, üç plethron uzaklıkta bulunan ve aşağı yukarı dağın zirvesine kadar uzanan kayalarda birbirlerine intibak edebilecek oyuklar bulunuyordu. Nehrin yatağı tamamen kayadır ve ortasında derin fakat çok dar bir yarık bulunur. Buradan bir köpek veya yabani bir tavşan atlayabilir. Bu

³⁸⁴ Strabon, a.g.e.,s.4.

³⁸⁵ Strabon, a.g.e.,s.4.

yarık nehrin kanalıdır ve ağzına kadar doludur; genişliği bakımından bir kanala benzer; akışının çarpıklığı ve genişliğinin birden daralması ve yarığının derinliği nedeni ile gezginlerin kulağına daha buraya erişmeden çok evvel gök gürültüsünü andıran bir ses gelir. Dağlardan geçerken kısmen Kataonia’ dan kısmen de Kilikia ovalarından pek çok mil getirir.”³⁸⁶

Seyyah bu konuda söylenen bir kehaneti şu şekilde aktarır. Buna göre:

“Geleceğin insanları gümüş girdaplı Pyramos’ un, kutsal kıyılarını mille dolduracağına ve Kypros’ a ulaşacağını göreceklidir. Gerçekten buna benzer bir şey Aigyptos’ da olmaktadır. Neilos getirdiği millerle denizi kuru toprak haline sokmaktadır. Buna dayanarak Herodotos Aigyptos için Neilos’ un armağanı” denilmektedir. Halbuki Homeros, Pharos’ dan “Açık denizde” diye söz etmektedir. Çünkü eski zamanlarda burası bugünkü gibi Aigyptos topraklarına bağlı değildi.”³⁸⁷

Zeus Dakieos Rahipliği, rütbece üçüncü geliyordu. Bu Enyoya kıyasla bir derece aşağı ise de söz etmeğe değer. Burada, çevresi oldukça büyük olan tuzlu bir göl vardır. O kadar yüksek ve sarp yamaçların arasına sıkışmıştır ki insanlar ona ancak merdivene benzer basamaklarla ulaşabilirler. Söylediklerine göre su ne azalır, nede gözle görülen her hangi bir yerden dışarı doğru akar.³⁸⁸

Kataonia ovasının ve **Melitene’ nin** kentleri yoktur, fakat dağlarda tahkim edilmiş yerleri vardır. Bununla Azamora ve Dastarkon’ u kastediyorum. İkincisinin etrafında Karmalas nehri akar. Burada ayrıca Kataonia Apollo’ nun bir tapınağı da vardır. Kappadokialılar bu tapınağı kendilerine örnek aldıkları için bütün Kappadokia’ da itibar görür. İkisi dışında, diğer valiliklerde de kent yoktur. Geri kalan valiliklerden Sargausenede Herpa isimli küçük bir kasaba ile Kilikia Denizine akan Kamalas nehri vardır. Diğer valiliklerde Tauros yakınında yüksek tahkim edilmiş bir yer olan Argos ve şimdi Neroassos denen Nora vardır. Bu sonuncusunda Eumenes uzun zaman bir kuşatmaya karşı koyabilmiştir. Benim zamanımda burası, Kappadokialılar’ ın imparatorluğuna saldıran Sisines’ in hazinesi görevini yapıyordu. İçinde Krali saray bulunan ve bir kent manzarası gösteren Kadena’ da ona aitti. Birde Lykaonia sınırında

³⁸⁶ Strabon, a.g.e.,ss.4-5.

³⁸⁷ Strabon, a.g.e.,s.,5.

³⁸⁸ Strabon, a.g.e.,ss.,5-6.

kurulmuş olan Grasauira Kasabası vardır. Bununda bir zamanlar ülkenin metropolisi olduğu söylenir. Ouenasadaki Morimenede üç bin hizmetkârı barındıran Ounesa Zeusuna ait bir tapınak ile rahibe yılda yüz talentlik bir gelir sağlayan verimli ve kutsal bir arazi bulunur. Komana’ da olduğu gibi bu da yaşamı boyunca rahiplik eder ve rütbe itibari ile Komana rahibinden sonra ikinci gelir.³⁸⁹

Yalnız iki valiliğin kentleri vardır Kilikia ile Syria’ ya en kolay geçit veren ve en çok kullanılan Tauroslar’ ın altında ki Kilikia kapılarında bulunan Tyanitis de Tyana kenti. Buna “Tauros yakınında Eusebeia da denir. Toprakları genellikle düz ve verimlidir. Tyana iyi bir şekilde tahkim edilmiş bulunan Semiramis tepelerinden birinde kurulmuştur. Buradan pek uzakta olmayan Kastabala ve Kybistra kasabaları daha yakındır. Kasatabala’ da bulunan Perasta Artemis’ inin Tapınağında rahibelerin çıplak ayakla hiç acı duymadan kızgın kor üzerinde yürüdükleri söylenir. Burada da bize bazı kimseler Orestes ile Tauropolos’ u tekrar tekrar anlattılar ve “diğer taraftan” geldiği için Perasia’ lı dendiğini ısrarla söylediler. Kappadokia’ da ki on valilikten biri olan Tyanitis Eyaletinde yukarıda sözü edilen kentlerden Tyana bulunur.³⁹⁰

Seyyah, bunların arasına çok verimli bir bölge olan Elaiussa’ yı katmamıştır. Kabilenin merkezi olarak gördüğü Mazaka’ yı Kilikia Eyaletinin içinde verir ve bu kente aynı zamanda “Eusebeia” ve ilave olarak da “Argaios’ un yanında” dendiğini söyler.

“Çünkü burası, tepesinde hiçbir zaman kar eksik olmayan dağların en yükseği, Argaios’ un eteklerinde kurulmuştur ve buna tırmananlar berrak havada hem Pontus hem de İssikos denizinin görülebildiğini söylemektedirler. Genellikle Mazaka bir kentin kurulması için uygun bir yer değildir. Çünkü burada ne su vardır, ne de doğal bir şekilde tahkim edilmiştir. Valilerin ihmali yüzünden surları da yoktur. Ayrıca bütün çevrede ki toprak düz olduğu halde, çok kıraçtır ve çift sürmeye elverişli değildir, kumlu ve altı kayalıktır. Biraz daha ilerleyince, içinde ateş çukurları bulunan birçok stadia uzunluğundaki volkanik araziye gelinir. Ayrıca elverişli gibi gözüken bir şey de aslında tehlikelidir. Çünkü bütün Kappadokia’ da hiç kereste olmadığı halde, Argaios’ un bütün çevresi ormanlarla kaplıdır. Böylece kolaylıkla kerestecilik yapılabilir; fakat ormanlık bölgenin hemen altında birçok yerlerde ateşler ve aynı zamanda yeraltında soğuk su

³⁸⁹ Strabon, a.g.e.,s.,6.

³⁹⁰ Strabon, a.g.e.,ss.,6-7.

vardır; fakat ateş ve su yüzeye çıkamaz. Bazı yerlerde de arazi bataklıktır ve geceleri buradan ateş çıkar. Ülkeyi tanıyanlar ağaçları işleyebilirler, çünkü onlar tehlikeye karşı dikkatlidir, fakat burası çoğu kimseler ve özellikle sığırlar için tehlikelidir, çünkü görünmeyen ateş çukurlarına düşebilirler.³⁹¹

Strabon eserinde Kapadokya havalisi içerisinde Malatya ve civarında bulunan birçok kent hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Strabon' un Anadolu' da yer alışı oldukça uzun bir süreyi kapsamış ve bu sayede seyyah ayrıntılı incelemelerde bulunabilmiştir. Seyyahın yaptığı bu gezi genel itibari ile çeşitli kültürleri tanımak, yeni yerler gezip görmek ve kendisini adadığı eğitimini tamamlamak amaçlıdır.

3.JOHANNES SCHILTBERGER, 1396

Schiltberger, 1381 yılında Münih' le Freising arasında Lohof yakınında Hollers köyünde doğmuştur. Henüz on altı yaşında iken, Macaristan Kralı Sigismund hizmetinde Niğbolu Muharebesine (1396) iştirak etmiş ve yeniçeriler tarafından esir alınmıştır.³⁹²

Bilindiği gibi Macar Kralı Sigismund, Balkanlarda gittikçe yayılarak Avrupa' ya doğru ilerleyen Türkler' i durdurmak üzere bir Haçlı ordusu teşkil etmiş, muhtelif devletlerin gönderdiği yardımcı kuvvetlerle 130.000 kişiyi bulan bir ordu ile Niğbolu Muharebesine girmişti. J.Schiltberger işte bu ordu içinde bulunuyordu. Türklerin büyük bir zaferi ile neticelenen Niğbolu Meydan savaşı sonucunda Bayezid' e esir düşen ve sultanın 20 yaş altı esirleri öldürtmeme kararı ile hayatta kalan Schiltberger Türk yurdunda uzunca süre esir olarak elden ele dolaşmış ve daha sonraları Türk yurdu hakkında çeşitli bilgiler vermiştir.³⁹³

Schiltberger Bayezid' in galibiyetini ve Malatya' nın alınmasını şu sözlerle anlatmaktadır:

“Bayezid, fethettiği Kırallığı oğluna tevdi ettikten sonra, (Mısır'daki) sultan, (Malatia) şehri ve bu şehre bağlı, ülke için bir mesaj gönderdi. Çünkü her ikisi de

³⁹¹ Strabon, a.g.e.,ss.,7-8.

³⁹² Schiltberger, J., Türkler ve Tatarlar Arasında, Çev., Akpınar, T., s.11, İstanbul, 1997.

³⁹³ Schiltberger, a.g.e., ss.11-12.

yukarıda adı geçen Krallığa ait ve Sultana tabi idi. Bayezid, Krallığı fethettiği için, Sultandan Malatya şehrini ve ona bağlı toprakları istiyordu. Sultan, cevabında o şehri ve toprakları kılıcı ile aldığını, kim bunları elde etmek isterse onunda kılıcı ile kazanması gerektiğini bildirdi. Bayezid bu cevabı aldığında, 200.000 kişilik bir kuvvetli bir ülkeye girdi ve şehrin önüne gelip iki ay süreyle kuşattı. Şehir sakinlerinin teslim olmayacaklarını anlayınca hendekleri doldurttu, şehri bir ordu ile çembere aldı ve orduyu hücumu geçirdi. O zaman şehirdekiler af için yalvardılar ve teslim oldular. Fakat o şehri ve memleketi, fethedip, iskân etti.³⁹⁴

Tam bu sırada Beyaz Tatarlar Bayezid' e ait bir şehir olan Angora' yı (Ankara) kuşattılar. Bayezid bunu öğrenince en büyük oğlunu 32.000 kişilik bir kuvvetle oraya gönderdi. O, bir muharebeyi kazandıysa da sonunda çekilmeye mecbur oldu ve babasının yanına döndü. Bayezid ona daha fazla asker vererek yeniden oraya gönderdi. Böylece oğlu, yeniden Tatarlarla Savaştı ve bu kez galip geldi. Tatar beyini ve ona bağlı iki beyi tutsak edip, babasına getirdi. Böylelikle Beyaz Tatarlar, Bayezid' e teslim oldular, oda onların başına yeni bir bey tayin etti. Üç tutsağı kendisiyle birlikte başkentine götürdü. Oradan sultana tabi olan Adalia (yahut Satalia) şehri önlerine geldi. Bu şehir Kıbrıs' tan pek uzak değildir. Çevresindeki topraklarda sadece deve yetiştirilir başka hayvan yetiştirilmez. Bayezid şehri ve ona ait toprakları fethedince kendisine 10.000 deve armağan edildi. Şehri ve memleketi işgal edip, develerle kendi yurduna döndü.”³⁹⁵

4.JOSAPHAT BARBARO, 1474

Venedikli tacir ve elçi olan Josaphat Barbaro, 1474 yılında Osmanlı-Venedik savaşlarının sürdüğü bir dönemde Venedik Cumhuriyeti adına Akkoyunlu Sarayı' na elçi olarak gönderildi. Görevi, Venedik Cumhuriyeti' nden gönderilen ateşli silahları teslim ve Akkoyunlu Padişahı Uzun Hasan'ı Osmanlılara karşı savaşa teşvik etmektir. Karaman topraklarının Osmanlılara geçmesi üzerine silahları götüremedi ama Adana üzerinden kara yoluyla Akkoyunlu ülkesine ulaştı. Uzun Hasan' ın yanında bir süre kaldı. Doğu Anadolu' yu, İran' ı ve Kafkaslar' ı gezdi. Daha önce Tatarlar arasında geçirdiği dönemler ile Akkoyunlu ülkesinde edindiği izlenimleri büyük bir dikkatle

³⁹⁴ Schiltberger, a.g.e., s.60.

³⁹⁵ Schiltberger, a.g.e., ss.60-61.

kaleme aldı. Savaştan spora, geleneklerden kanunlara, ordunun sevk ve idaresinden yabancı elçilerin kabul törenlerine kadar gördüklerini ve duyduklarını abartmadan yazdı. Barbaro, gördükleri yerler hakkında “Ben bütün ömrüm boyunca, gelenekleri ve görenekleri bizden oldukça farklı, medeni olmayan kavimler arasında yaşadım. Bizim diyarımızda olmayan birçok şey gördüm. Öyle ki, bunlar Venedik’ ten dışarı gitmemiş insanlar için efsane gibi görünür” demişti.

31 Nisan’da Erzincan’ a varan seyyah bir ay orada durduğunu ve Halep’ e gitmek için Halep kervanını beklediğini belirtir. Mayıs ayı sonunda Erzincan’ dan yola çıkan seyyah Cymis, Arapgir ve Casseg gibi küçük şehirlerden geçerek Malatya adlı, ticaret merkezi durumunda ve Mısır sultanının ülkesi sınırında güzel bir şehre vardığını söyler. Erzincan’ dan bu şehre kadar çok fazla dağlar ve dereler olduğunu ve yolların bütünüyle taşlıktan ibaret olduğunu belirtir. Yolda, çok fazla halkı olmayan beldelere ve evlere rastladığını söyleyen seyyah burada başından geçen bir anısını şu şekilde aktarır.³⁹⁶

“Malatya’ ya vardığımızda gümrük memuru benimde içinde bulunduğum kervanın arasında aşağı yukarı dolaşıyor ve vergi vermesi gerekli kişileri dikkatlice teftiş ediyordu. Bu esnada ben bir köşeye oturmuş ve kervanın hareket etmesini bekliyordum. Kervancılardan biri yanıma geldi ve “Senin mesleğin nedir? Senin Kudüs’ e bizim dilimizde Hierusalem gittiğini söyledikleri için gümrük memuru senden 5 duka isteyecek şimdi onun yanına git kendini muaf eyle.” dedi. Bende o memurun yanına gittim bir torbanın üstüne oturmuştu. “ Benden ne istiyorsun?” diye sordum. 5 duka ödemem gerektiğini söyledi. Bütün kervancılardan şahitlik etmesine (onlara daha önce oğlumu aramak için Siyo’ ya gittiğimi söylemiş idim.) ve bende türlü bahaneler söylememe rağmen bu parayı muhakkak ödemem gerektiğini söylüyordu. Siyo, İran ve etrafındaki ülkelerde hakkında çok şey söylenen bir şehirdir. Bizim dilimizde sakız denilen şeyin ticareti oldukça revaçtadır. Allah’ tan bu tartışma esnasında gümrük memuru ile tanış olan bir adam beni işaret etti ve ona “Bırak gitsin” dedi. Ama o sürekli “Her halükarda paranı vereceksin” diyor ve inat ediyordu. Bunun üzerine öbür kişi onun burnunun üzerine yumruğunu bindirdi ve “Cehennem ol!” dedi. Bu arada onun burnundan kan akmaya başladı: “Ey ahmak, ey cahil deli!” diye bağırdı. İyi fikirli kişi beni kavgadan dışarı çıkarıp uğurladı”³⁹⁷

³⁹⁶ Barbaro,J., Anadolu’ ya ve İran’ a Seyahat,Çev., Gündüz,T., s.114, İstanbul,2005.

³⁹⁷ Barbaro,J., Anadolu’ ya ve İran’ a Seyahat,Çev., Gündüz,T., ss.114-115.İstanbul,2005.

Bu hadiseden sonra bir at binerek kervan ile yola çıkan seyyah güzel ve türlü türlü memleketleri, kaleleri şehirleri geçerek nihayet Fırat' tan geçip Halep' e ulaştığını dile getirir.³⁹⁸

5.POLONYALI SİMEON, 1608

15 Şubat 1608' de 24 yaşındayken Hac görevini yerine getirmek üzere Lemberg' den yola çıkan Simeon, 10 Eylül' de İstanbul' a varmış ve bir yıl kadar burada kaldıktan sonra Ege ve Marmara Bölgelerine bir gezi yapmış 1611' de, Ermeni Katolikosunun bir sorumlusuna refakat ederek Rumeli yolu ile Venedik ve Roma' ya gitmiş, 1612' de deniz yolu ile dönüşünde İzmir' e çıkarak 1613' te seyahatini Anadolu' nun içlerine Muş' a kadar uzatmış ve 1614' te yeniden İstanbul' a gelmiştir. Simeon nihayet 15 Ağustos 1615' te seyahatinin asıl hedefine ulaşmak üzere gemiye binerek Mısır' a ve oradan da karayolu ile Kudüs' e ulaşmış ve ahdini yerine getirmiştir. 1616' da oradan ayrılan Simeon, Suriye yolu ile yine Anadolu' ya geçerek 1618 yılında yeniden İstanbul' a gelmiş ve aynı yıl içinde Polonya' ya dönmüştür.³⁹⁹

Sivas' tan hareket ederek altı günlük bir yolculuktan sonra Malatya' ya vardığını söyleyen seyyah yolda en güzeli Gürcü Hanı adını taşıyan çeşitli hanlardan başka bir şey görmediğini belirtir. Surla çevrili ve bol meyve üretilen bir yer olan Malatya şehrinde bekçilerden başka kimseyi görmediğini aktarır. Çünkü halkın her yıl bağ bozumu için köylere gittiğini ve şehrin Sis şehrinde olduğu gibi boşaldığını dile getirir. Şehirde, Surp Lusavoriye adlı taştan büyük bir kilise, üç papaz ve yüz hane Ermeni' nin varlığından bahseder. Bahis esnasında derki “ o kadar bolluk ve ucuzluk vardı ki kırk hıyar, beş altı karpuz, ekmek birer dirheme bir okka et de dört dirheme satılıyordu.”⁴⁰⁰

“Bir kilise ve otuz hane Ermeni bulunan bir köyde, kervan beklemek üzere iki hafta kaldım. Buradaki Türkler çok iyi ve insan sever adamlar olup Ermeniler' i çok severler ve onlara gâvur değil İsevi ve İsakuli derler.”⁴⁰¹

³⁹⁸ Barbaro,J., Anadolu' ya ve İran' a Seyahat,Çev., Gündüz,T., s.115, İstanbul,2005.

³⁹⁹ Simeon, Tarihte Ermeniler, Çev., Andreasyan, H.,D., s.12, İstanbul, 1999.

⁴⁰⁰ Simeon, a.g.e., s.146.

⁴⁰¹ Simeon, a.g.e., s.146.

5.1.Harput

Üç günlük yolculuktan sonra yüksek bir yerde bulunan Harput' a geldiğini anlatan seyyah bölgede yüz hane Ermeni ve üç kilisenin varlığından söz eder. Seyyah bölgede yeniçerilerin varlığını ve buradaki konumunu şu şekilde aktarır.

“Bunlar o kadar zalim kimselerdi ki kimse ağzını açamazdı. Bundan dolayıdır ki şehirde ki Ermeni nüfusu azalmış bulunuyordu. Ermeniler' in Surp Hagop adını taşıyan kiliseleri büyük itibar kazanmış olup Müslümanlarda ona çok ilgi gösterirler ve adak sunarlardı.”⁴⁰²

Harput şehri içinde çevre köylerde ve bütün eyalette pek çok Süryani' nin varlığından bahseden Seyyah kaleye bitişik durumda olan Süryani Kilisesi' nin kaleden daha eski bir bina olduğunu söyler. Şehrin önünde bulunup, Artuk Ovası gibi geniş ve suyu bol bir ovanın Fırat nehrine kadar yayılan sahasında yalnız Ermeniler' in yaşadığı köyler, Süryanilere ait Avios, Abduher vb. gibi büyük köylerin olduğunu ifade eder. Ovada, aynı zamanda Surp George, Surp Abdülmesih ve Garmir adlarını taşıyan üç büyük manastırın varlığından bahseder.⁴⁰³

Seyyah bu manastırlar hakkında şu bilgileri verir:

“Bunlardan dağın eteğinde bulunan Abdülmesih, babası tarafından kurban edilen çocuğun kanı ile boyanmış kutsal bir taş; Garmir-vank, âlim rahipleri ve yazmaları ile ünlüdür. Surp George manastırının reisi, katolikos Azaria' nın şagirdi Mıgırdiç adlı rahip, manastırda yaşamamı sağladı.”⁴⁰⁴

Çeşitli papazları ile üç adet taş kilisesi bulunan Kesrik köyünün bin hanelik olmasına rağmen halkın yeniçeriler yüzünden kaçtığını ve bu yüzden nüfusun azaldığını ifade eden seyyah Bizimşen adını taşıyan diğer bir köyün halkının çok zengin olduğunu, yerinde kalan zenginlerden Markaroğlu Murat adlı birinin, bir gün paşayı atlı muhafız alayı ile birlikte evinde misafir ettiğini bu kadar çok insanı tek başına ilk günde çiğ ikinci günde de pişirilmiş yemeklerle doyurduğunu, atlarının da saman ve arpasını temin ettiğini dile getirir.

⁴⁰² Simeon, a.g.e., s.147.

⁴⁰³ Simeon, a.g.e., s.147.

⁴⁰⁴ Simeon, a.g.e., s.147.

Seyyah, Harput şehrinde de Sivas’ ta olduğu gibi evlerin çok büyük olduğunu her birinde kırk beşik sallandığını bu kadar büyük aileler içinde sevginin varlığından ve herkesin aile babasına o öldükten sonrada en büyük kardeşe itaat ettiğinden bahseder.⁴⁰⁵

Seyyah Ermeniler ve Süryaniler hakkında şu bilgileri verir:

“Ermeniler ve Süryaniler sevgi içinde birbirlerinin papazlarını davet ederler bundan başka, bütün Süryaniler Ermenice konuşurlardı. Harput köyleri içinde Rum köyleri de vardı; ama bunlar, kendilerini Ermenilerden uzak tutmayıp onlarla akrabalık oluşturmuşlardır; hemen hepside Ermenice konuşurlar. Bunlar birbirleri ile o kadar kaynaşmışlardı ki kimin Rum ya da kimin Süryani olduğu anlaşılmıyordu.⁴⁰⁶

5.2.Asayişsizlik

Seyyah, Vardapetten köyünde büyük bir hüsn-i kabul gördüğünü dile getirir ve burada kendisine yapılan bir uyarıyı ve başından geçenleri şu şekilde aktarır:

“Beygirini sakın beraberine alma onu burada benim yanıma bırak, sende giysilerini çıkar ve çul giy çünkü burası Kürdistan’dır diye öğüt verdi. Yeniçeriler o kadar kötü insanlardı ki, Hristiyanların, ne beygire nede katıra binmelerine ne çuha giymelerine ne de bağ bahçe ve ev sahibi olmalarına izin veriyorlardı; çünkü her şeyi ellerinden alıyorlardı. Ruhani reislerinde kendi kurallarına göre hareket etmelerini engelliyorlardı. Birisi kurallara karşı olarak akrabası ile evlenmek isterse, ruhanilere gitmeyip bir yeniçeriye giderek rüşvet verir, oda papaza onların nikâhını zorla kıydırırdı. Şayet papaz dinlemezse başına büyük dert açar kilise ve manastırları ağır cezalarla büyük zarara sokardı. Hristiyanlara yapılan bu zulmü en çok Harput’ ta gördüm. İstanbul Hristiyanları nispeten çok bahtiyar olup, düzenli kiliselere sahiptirler. Huzur içinde ayin yaparlar, ata ve katıra binerler yüz çile ve yetmiş çilelik çuha giyerler, büyük evleri, bahçeleri olup, yiyip içerler. Anadolu/ da bunların hiç biri yoktur. Köy evleri alçak ve çalı yapılı olup ahıra benzerler; şehir evleri ise kerpiç yapılı kapıları dar ve içerisi karanlık şeylerdir.⁴⁰⁷

⁴⁰⁵ Simeon, a.g.e., ss.147-148.

⁴⁰⁶ Simeon, a.g.e., s.148.

⁴⁰⁷ Simeon, a.g.e., ss.148-149.

Tokat' ta bulunduğum yıl (1613), kilise ve manastırlarda mum yakılmaması, yalnız yağ kandilinin yakılması emredilmişti. Tersine hareket edenler tutulunca ağır cezalar verilirdi. Böyle baskı ve acılar yüzünden Anadolu halkı çok yoksul düşmüştür. Çünkü sürekli cezaya çarptırılır, işkenceye maruz bırakılır ve kendilerinden ağır vergiler alınır. On çocuk babası olan bir kimseden on çocuğu içinde haraç kesilir, çocuk uzaklaşmış olsa da vergiyi yine isterler. İstanbul mıntıkasında seyahat, at ve katır ile oradan Sivas ve Amide kadarda merkep ve deve ile yapılır; ama Sivaslı' nın evinde merkep bile görülmeyip herkes öküz kullanır. Öküze hem tuz ve diğer eşya yükletilir, hem de binilir. Bundan dolayı, bende geçtiğimiz her yerde büyük zararlara uğruyor, beygirim için para cezası ödüyor, hayvanı gizli yerlerde ya da sipahilerin yanında saklıyor ve gasp edilmemesi için durmadan para veriyordum. Beygirim yollarda çok kere bağlandı ve zavallı hayvanımı ancak para vererek kurtarabildim. Böylelikle yolculuğun korku ve dehşet içinde geçmiştir. Gerçi büyük kervanlarla birlikte seyahat ediyordum, ama her yer haramiyle dolu olduğundan, yağma ve zulüm eksik olmuyordu. Ben bu gibi şeyleri bilmediğim ve alışmamış olduğumdan çok sıkılıyor ve ıstırap içinde kalıyordum.”⁴⁰⁸

5.3.Palu

Seyyah, Kürtçe ve Ermenice bilen bir Süryani'yi rehber olarak tutarak Harput'tan yola çıktığını belirtir. Bir keresinde bir kürdün sırtında, iki kez de sal ile olmak üzere Fırat'ı üç kere geçtiğini söyleyen seyyah bu suyun çok leziz ve sağlam olduğunu bütün bir kuzu yenilse bu su ile hazmedileceğini dile getirir. Bir buçuk günlük yolculuktan sonra, birçok Ermeni köyleriyle çevrilmiş Palu kasabasına geldiğini söyleyen seyyah bu kasabanın dar bir kara parçasından başka Fırat'la çevrilmiş bir adaya benzediğini, Osmancık gibi sivri, yüksek bir kalesi olduğunu, kalenin içinde bulunan ve vardapet surp Mesrop'a atfedilen tapınağa girerek dua ettiğini belirtir. Tapınağın karşısında Yahudilerin kutsal sandukaları şeklinde ve kitabeli bir dikili taş olduğunu belirten seyyah taş üzerindeki yazıyı okuyamadığını ancak bir rivayete göre bunun Allah tarafından Ermenilere ihsan edilen harfler olduğunu kendisine söylediklerini aktarır. Şehirde Ermenilere ait sekiz adet taştan güzel kilise, Kürtlere ait de damı otla örtülü ve çit duvarlı çok adi bir mescidin varlığından söz eder. Seyyah pek çok bağları bulunup şarabı bol ve sayısız semiz kekliklerinin üç dört tanesinin bir paraya satıldığı Palu

⁴⁰⁸ Simeon, a.g.e., s.149.

şehrinde bir hafta kaldıktan sonra birlikte olduğu Süryani yerine döndüğü için seyahatini sürdürebilmek için yeni bir rehberle Palu'dan hareket ettiğini belirtir. Vadileri ve ormanları geçmek suretiyle bir gün de Çapakçur'a gelerek önünden bir çay geçmekte olan yeri birkaç hanelik Kasım köylü Ermenilerin varlığından bahseder. Geceyi bunların yanında geçirdikten sonra sabah erken yola çıkarak öğle vakti yüksek bir tepede bulunan Manuşkut kalesine varan seyyah burada tepenin eteğindeki Ermeni köylerinin onarıldığını görür.⁴⁰⁹

Burada kendisine anlatılanları şu şekilde aktarır:

⁴¹⁰“ Celaliler köyleri yıkmış ve Ermeni sakinlerini dağıtmışlar; ama buranın Kürt beyi, Ermenileri sevdiği için onları toplamış ve herkesin kendi yerine dönmesini, kimseden korkmamalarını ve köyleri imar etmelerini söylemiştir.”

Seyyah, biraz ilerleyerek Haç Yortusu gününde yüksek bir dağa çıkarak karla örtülü olan dağın tepesinde Şekerlu denilen nefis bir su kaynağına rastladığını söyler. Simeon yaya yürüdüğü için çok terli olduğu halde soğuk ve gerçekten de şekerli olan sudan içtiği halde dokunmadığını belirtir. Seyyah dağdan inerek, yaban domuzu ve ayılarla dolu geniş ormanları, tepeleri ve çayları geçerek Kuars köyüne geldiğini söyler. Seyyah köy sakinleri olan Kürtlerin kendilerine yemek verdiklerini adetleri üzere yanlarında konaklayan yolculara ikramda bulunup ama onlar evlerinden uzaklaşınca arkalarından yetişerek, Arapların yaptıkları gibi onları soyduklarını vurgular.⁴¹¹

Seyyah bu mıntıkaların Lehistan gibi çok soğuk olduğunu üzüm ve diğer meyvelerin yetişmediğini, şarap yapılmadığını, yalnız şalgam, yağ, süt, yoğurt ve soğuk suların olduğunu söyler ve Surp manastırı yolu üzerinde iki üç yerde gafar alındığını belirtir.⁴¹²

Seyyah bir anısını şu şekilde aktarır:

“ Subaşı, Kuars'da beni görünce: “Bu adam nerelidir?” diye sordu. Arkadaşım: “ Sivas'tandır” dedi, ama o: “Yalan söylüyorsun, o İstanbulludur, buralardan olmadığı

⁴⁰⁹ Simeon, a.g.e., s.150.

⁴¹⁰ Simeon, a.g.e., ss.150-151.

⁴¹¹ Simeon, a.g.e., s.151.

⁴¹² Simeon, a.g.e., s.151.

için on kuruş vermelidir.” dedi. Başkalarından iki rub alınırdı ama Ermeniler beni güç bela bir kuruşla kurtardılar.”⁴¹³

Seyyah oradan çok yüksek bir dağ olup diğer tarafında yarım günlük mesafede Surkarabet’ in bulunduğu Tozludağ’ a çıktığını ve oradan Muş’ a geçtiğini belirtir.

6.CHARLES TEXIER, 1835

Ali Suat tarafından çevrilen ve Yrd.Doç.Dr.Musa Yıldız tarafından sadeleştirilen Küçük Asya Coğrafyası ve Tarihi isimli bu eser Charles Texier’ in kendi anılarının yanı sıra birçok seyyahın eserinden de faydalandığı bir kaynaktır.

1800’ lü yıllarda (1835 olduğu tahmin edilmektedir) bir yaz ayında Maraş’ ı gezdikten sonra Malatya’ ya gelen Charles Texier Malatya’ nın Ceyhan Nehri Havzası, Fırat Havzasından doğudan batıya doğru giden ve Malatya vilayetinin sınırını oluşturan sıra dağlarla ayrıldığını söyler.⁴¹⁴

On saat gidildikten sonra bir vadinin içinde, Nacar adında bir köyde duran seyyah yine böyle kötü bir yoldan on saat daha giderek, Türk ve Ermenilerin oturdukları Belviran (Pelvereh) adında ki köye vardığını söyler.⁴¹⁵

Seyyah bu köy hakkında diğer seyyahların yazdıklarını şu şekilde aktarır:

“Rennel ve Ainsvorth, bu küçücük kasabanın Küçük Armeniya; dan geçen Kapadokya; dan Mezopotamya, ya giden yolun üzerinde ki Pere eski şehri olduğunu kabul etmişlerdir.”⁴¹⁶

Texier, zamanında burasının bir episkoposluk merkezi olduğunu fakat eski eserlerden, o yıllarda hiçbir kalıntıya sahip olmadığını söyler.⁴¹⁷

Seyahatler sırasında Peutinger’ in Malatya-Samsat (Samosate) yolunu detaylı olarak gösterir bir haritasından faydalanmışlar ve bu yolu takip etmişlerdir. Buradan Pavrelü

⁴¹³ Simeon, a.g.e., s.151.

⁴¹⁴ Texier,C.,Küçük Asya Coğrafyası Tarihi ve Arkeolojisi, Çev.Suat,A.,c.3, s.142., Ankara, 2002.

⁴¹⁵ Texier,a.g.e.,s.142.

⁴¹⁶ Texier,a.g.e.,s.142.

⁴¹⁷ Texier,a.g.e.,s.142.

köyüne ve Göksu vadisini çıkararak, Herkenet boğazına varıp, burada Sürcü, Büyük Balanya ve Malatya yolu üzerinde bulunan Gözene ve Balanya köylerinden söz eder. Seyyah, çok az bilinmekte olan bütün bu sahaları Ritter’ in Asya haritasına ekleme yapmak için, izlediği yolları onun üzerinde bir araya topladığını belirtir.⁴¹⁸

6.1.Malatya (Melitene)

Melitene şehrini, Kapadokya ile Fırat nehrinin sağ yakası arasında tarif eden seyyah, Güneyde Commagene Prensliği ve güneybatısında Kataonya (Cataonie) ile sınırlı olduğunu söyler. Eskilerin bu ülkenin sıcaklığının Kapadokyaninkinden ne kadar değişik olduğunu fark ettiklerini; çünkü gerçektende Kapadokya’nın çok yüksek bir plato oluşturduğunu hâlbuki büyük Fırat vadisi bu yörede deniz yüzeyinden bin üç yüz metrenin ötesine geçemediğini söyler. Seyyah, Melitene paşalığının o yıllarda Melitene’ nin eski arazisinin hepsini içine aldığını ve Ptolemee’nin, bu memleketi ikinci Armeniya’ dan saydığını dile getirir.⁴¹⁹

Texier şehrin tarihi gelişimi hakkında şu bilgileri verir:

“Zamanımızda Malatya adı verilen Melitene eski şehri, bu sahanın başkentidir. Pline, bu adı Melita diye yazar ve Fırat’ tan az bir mesafede Semiramis tarafından kurulduğunu kaydeder. Trajan zamanına kadar, Malatya bu sahanın tek şehriyken İmparator, burasını bir alay merkezi yaparak alaya da Malatya adını verir. Görev uğruna canlarını veren kırk asker, bu alaydan çıkmışlardır. Bunların şehir civarında ki ufak bir Rum kilisesinde olan mezarlarına, hala saygı gösterilir. Marc-Aurele’ in krallığı sırasında, tamamen Hristiyanlardan oluşan bu aynı lejyon, bir tanrı lütfu sayesinde düşmanlara şimşek çarpmasından dolayı, Fulminatrix takma adını alır.”⁴²⁰

Texier, İranlıların saldırılarına karşı sınırlarını takviye için, en büyük gayreti harcamış olan İmparator Justinyen’ in, şehrin görüntüsünü tamamen değiştirerek Procope’ un tanımladığı gibi, onu o yörenin koruyucusu ve en süslü caddesi haline getirdiğini fakat o eserlerden hiçbir şey kalmadığını söyler. Seyyah yalnız Selçuklulardan kalma ve tamamen harap bazı şeylere rastlamıştır. Malatya, Küçük Armeniya’ nın yönetim

⁴¹⁸ Texier,a.g.e.,ss.142-143.

⁴¹⁹ Texier,a.g.e.,s.143.

⁴²⁰ Texier,a.g.e.,s.143.

merkezi olarak uzun süre Rum hükümdarlarına, bazen bağlı ve bazen onlarla müttefik şekillerde kaldı ise de eserler bakımından Ermeni eserlerinden de burada hiçbir şey göremediğini vurgular. Malatya, Halife Harun er-Reşid zamanında, Pont İmparatorluğunu istila ettikleri zaman, Araplar tarafından ele geçirildi. İmparator Konstantin Kopronyme' un burayı geri alması üzerine tamamen tahrip edildiğinden, Bizans eserlerinin de o sırada imhaya uğradığını söyler. O zaman, bütün Rum ve Ermeni halkın başkente yerleşmek için İstanbul' a gönderildiğini anlatır.⁴²¹

Seyyah doğu hükümdarlarının Malatya' yı başkent yapamamasını şu şekilde aktarır:

“Hicretin 140. yılında Halife Mansur, yeğeni ve İmam İbrahim' in oğlu Abdurrahman' ı yetmiş bin kişi ile Malatya' yı geri almaya gönderdi. Bu şehir, Rumların elinde yine bir süre kaldıktan sonra Konya sultanı tarafından ele geçirilerek kaderine son verilmiş ve doğu hükümdarlarının, burada bir başkent kurulması için harcadıkları emek, hiçbir zaman başarıyla sonuçlanmamıştır.”⁴²²

Seyyah, 1235 yılında, Malatya Selçukluların da harap olmalarına sebep olan Moğolların eline geçen şehrin bir piskoposun denetimi altında, kilise başı Antakya(Antioche)' nın yargılama alanı içinde ki birçok kilisenin soygunculara teslim edildiğini bir çoğununda yakılıp yıkıldığını belirtir.⁴²³

Karaman beylerini yenen Sultan Bayezid, 1396 yılında Malatya' yı ele geçirdiğini daha sonra 1401 yılında şehrin Timur' un eline düştüğünü şehrin bu defada yine tahribe uğradığını anlatan seyyah Sultan 1. Selim'in, Küçük Asya yarımadasını Osmanlı yönetimi altında birleştirdiği zaman Malatya' da enkaz yığınlarından başka bir şey bulamadığını ve kasabanın, ondan sonrada bir şehir derecesine çıkamadığını anlatır.⁴²⁴ Seyyah şehrin ticaret açısından yerinin bir ambar olma özelliğine ve sularının çokluğuyla toprağının olağanüstü iyiliğine rağmen, Malatya şehri gelişme gösterememesinin sebebinin hükümeti bazen tanımayan Kürtlerin komşuluğunun sebep olduğunu dile getirir. Şehri canlandıran çayın, ⁴²⁵Tokma suyunun bir kolu olan Sultan suyu olduğunu ve bununla meyve ve sebze bahçelerinin, becerikli bir dağıtımla

⁴²¹ Texier,a.g.e.,ss.143-144.

⁴²² Texier,a.g.e.,s.144.

⁴²³ Texier,a.g.e.,s.144.

⁴²⁴ Texier,a.g.e.,s.144.

⁴²⁵ Texier,a.g.e.,s.144.

sulandığını söyler. Üzüm salkımlarının büyüklüğüne hayran olan seyyah, Strabon' un söz ettiği Monarite şarabının, belki de bu üzümlerden yapılabileceğini söyler. Denizden yüksekliği sebebi ile burada zeytin ağacı yetişmediğini fark eder.⁴²⁶

Armeniya kökenli olan kayısı ağacının buraları, kendi yurduymuş gibi sevdiğini; ama iklimin yumuşaklığına karşın, zeytin ağacının bölgede hiç yetişmediğini; eğer eskilerin Semiramis' in topraklarını güzelleştiren meyve ağaçları arasında zeytini saymasalardı, ülkenin deniz seviyesinden yüksekliğinin bu ağacın yetişmesine engel olduğunu düşüneceğini anlatır. O dönemde insanların konutlarını bu meyve bahçelerinin ortalarına taşıdıklarını belli bir zarafetle inşa edilmiş ahşaptan ve kerpiçten evlerin, asırlık ağaçların gölgesinde ki köy camilerinin, bu kır şehrine benzersiz bir görünüm kazandırdığına değinmiştir. Paşanın konağının, bir meydanın ortasında yükseldiğini ve zanaatkârların kendilerine ayrılmış bir semtleri olduğunu gören seyyah; eski şehrin yılın dörtte üçü tamamen terk edilmiş durumda olduğunu belirtir. Texier buralardaki yapıların doğuya özgü şehirlerin eski geleneğine göre güneşte kurutulmuş tuğladan yapılmış duvarların sadece tümsek biçimde üzerlerinde cılız çimenler biten kuşatma siperleri çizgileri taşıdığını söyleyerek birkaç mollanın gözetimine teslim edilmiş camilerin, Türk sultanın tahta çıkmasından beri tamirat yüzü görmediğini vurgulamıştır. Terk edilmiş kervansaray, boş çarşılar ve yarı yıkılmış evler, havası yüzyılların yığıldığı çöpler ile kirlenmiş bu alanın sağlıksızlığına dayanmamakta olduğunu belirterek şehirleri sadece anıt görünümleri açısından ele alan değil, tüm büyüme ve kalkınma nedenlerini de araştırmaya çalışan kimse için bunun ilgisiz kalınmayacak bir tablo olduğunu belirtir.⁴²⁷

Seyyah hala ayakta kalan az sayıda viranenin karakışta birkaç oturanı çıktığını; ama Malatya' nın kısa bir süre sonra şehir olarak ayakta kalamayacağını ve Rey, Sultaniye, Ctesiphon ve diğerleri gibi modern insanların terk ettiği onca yerin kaderine uğrayacağını öngörebileceğini söyler. Bahçelerin her birinin ayrı bir adı olan birçok konut öbeğini bir araya getirirken bu yerin Harput genel adını aldığını anlatır.⁴²⁸

Bu kadar dağınık bir halk kitlesinin sayısını belirtmekte hayli güçlük çeken seyyah kendisi oradayken bu sayının, birçok Nizam alayı ve topçu sınıfına, kadınların,

⁴²⁶ Texier,a.g.e.,s.144.

⁴²⁷ Texier,a.g.e.,ss.144-145.

⁴²⁸ Texier,a.g.e.,s.145.

çocukların ve Türk ordularına takılan sayısız boş gezenin eklenmesi ile belirsizce arttığını dolayısı ile otuz bin sayısını abartılı bulmadığını söyler.⁴²⁹

Seyyah nüfus hakkında şu bilgileri aktarır:

“Hristiyanlar toplam nüfusun yaklaşık üçte birini oluşturur; genellikle Ermeni topluluğundandır; Kayseri Ermeni Patriğinin yönetimi altında bin iki yüz aile gibi bir sayı verilebilir. Rum aileler, özellikle, şehrin çeyrek fersah ötesinde Hordeux köyünde otururlar.” Bu köyde, kırk şehrin ardında kalan eşyaların saklandığı söylenen, ülkede saygı gören bir kilise gösterildiğini ama kapının üzerinde okuduğu kitabede bu geleneğin doğrulanmadığını sözü edilen Aziz Eudoxe’ un bu ünlü lejyona ait olmadığını belirtir.”⁴³⁰

Texier’ e göre yıl 6475 ilk işaret, Mayıs ayında, Aziz Eudoxe’ un eşyaları bulunarak; kilisesi piskopos Solomon’ un aracılığı ile yenilendiğini aktarır.⁴³¹

Texier Melitene inancını şu şekilde anlatır:

“Melitene inancı yüzünden şehit olmuş Aziz Romulus ile birlikte şehitlik mertebesine erişen bu Eudoxe, imparator Trajan Dece döneminde bir lejyon komutanı idi. Galya’ ya gönderildi; putlara uyması buyruğuna Hristiyan olan bütün askeriyle itiraz etti. Melitene’ ye kışlamaya gönderilince, imparatorun mabeyincisi olup onu ilk ele veren Romulus’ a din değiştirmeye başarılı oldu. Maximien imparator ilan edilince bütün valilere putlara tapmaya karşı gelen Hristiyanları öldürme emri verdi. İnancına sadık kalmakta direndiği için Eudoxe, işkence edildikten sonra kafası uçurularak can verdi. Yaşamının son bulduğu tarihin M.S. 6 Eylül 252 olduğu sanılıyor.”⁴³²

Türkçede hiçbir anlamı olmayan barbar Hordeuz adı, Antonin’ in mesafe çizelgesinde, Ad-Aras adı altında belirtilen durağı sakladığını söyleyen seyyah esasen bu durağın Malatya (Melitene)’ den az uzakta olduğundan emin olduğunu söyler. Seyyah, Fulminatrix lejyonundakilerden başka, Malaya’ nın çok sayıda azizi şehit verdiğini belirtir. Seyyah, Armeniya’ nın ilk şehidi olarak anılan Aziz Polyeucte ‘ nın bu bölgede

⁴²⁹ Texier,a.g.e.,s.145.

⁴³⁰ Texier,a.g.e.,s.145.

⁴³¹ Texier,a.g.e.,s.145.

⁴³² Texier,a.g.e.,ss.145-146.

257 yılında öldürüldüğünü söyler ve bu bölgenin IV. Yüzyılda Antakya (Antioche) piskoposu, diğeri bir adla Aziz Melece' in ve Filistin' de manastır başrahibi Aziz Euthyme'in doğum yeri olduğunu belirtir. Şehrin bütün manastırlarının ve Malatya Piskoposluğu' nun yönetiminin ona ait olduğunu dile getiren seyyah Acace ve Şuhut (Synade) Piskoposlarının onun ustaları olduğunu belirtir. Seyyah çok büyük bir sadelikle inşa edilmiş dediği manastır ve kiliselerin büyük çoğunluğunun yıkılmış olduğunu tasvir eder.⁴³³

Seyyah, şehirden nehre kadar, toprağın sürekli bir eğimle alçaldığını ve ortasında Tokma Suyunun sularının ağır ağır, kıvrıla kıvrıla akarak çok geniş ve derinliği az bir vadi oluşturduğunu ve yukarı vadilerden kopup gelen ve Fırat'ın hızlı akışı ile kavşakta durdurulan suların, bu ovada birikip şehrin sağlıksızlığına katılan bataklıklar oluşturduğunu söyler. Tokma suyunun, Kırkgöz adlı taş bir köprü ile geçildiğini söyleyen seyyah bu adın Asya'da belli sayıda kemeri olan bütün köprülere verilen adlardan biri olduğunu dile getirmiştir. Çok kötü durumda taştan bir şosenin, köprünün başı ile seller nedeniyle ulaşılamayan toprak arasında kurulmuş olduğunu ve Kuzey-Güney yönünü izleyen bu yolun Malatya'yı aşarak Armeniya'dan geçip, Pont Krallığına çıktığını anlatmıştır. Malatya ovasını aştıktan sonra, Tokma suyunun iki fersahlık daha yol alıp Fırat ile birleştiğini, koni biçiminde ve yeşillikten yoksun bir dağın ise Fırat ötesinde bu birleşme noktasını işaret ettiğini belirtir.⁴³⁴

Malatya vilayetinin kuzey sınırını belirlemekte zorlanan seyyah bu taraftan doğal sınırı bulmak için, Arapkir' den gelen Gozduk suyuna kadar gitmiştir. O yörenin en önemli yerleşim yerlerinden biri olan Arapkir kasabasının da Malatya gibi, geniş bir vadinin sulak bahçeleri ortasına yapılmış evlerden oluştuğunu belirtir. Halkı, sayı olarak birbirine hemen hemen eşit olan Türk ve Ermeni' den meydana geldiğini, Hristiyanların kervancılıkla geçinip yollarının çoğunlukla İstanbul olduğunu diğeri bir kısmının da boyacılık ve pamuk kumaş üretimiyle uğraştığını söyler.⁴³⁵

Seyyah genellikle mermer türü taşlık olan bura arazisinin ortasında ve denizden 1800 metreden daha yüksek bir yerde, yanardağ izlerinin ve pek eski olmayan lavların

⁴³³ Texier,a.g.e.,s.146.

⁴³⁴ Texier,a.g.e.,s.146.

⁴³⁵ Texier,a.g.e.,s.146.

görülmesi dikkatini çektiğini söyleyerek bu arazinin, son derece verimli ve sulak olduğunu anlatır.⁴³⁶

Antonin'in mesafe çizelgesine göre Arapkir şehrinin, eski Dascusa şehrinin yerine denk düştüğünü ancak mesafe çizelgesinde anılan Sebasta şehri dışındaki ara yerlerin, hemen hepsi tanınmayan yerler olduğunu söyleyerek bu yerin sabit nüfusunun on beş yıldan fazladır yerleşik olmadığı için Arapkir'de tarihi eser aramak boşuna olacağını belirtir. Seyyah "bir camisi bile olmayan bu yerde" Kapadokya'da kayalara oyulmuş eserlerden başka eski esere de rastlamadığını aktarır.⁴³⁷

Texier adını küçük bir köyden alan Gozduk suyunun, çok dar ve iki yanı hemen hemen dik olan bir vadiden akarak Fırat nehrine karışmadan önce, Miram çayı arasındaki bir dereyi aldığını ve Fırat'ın burada güneye doğru geniş bir yay çizerek Tokma suyuna varıncaya kadar başka bir su almadığını belirtir.⁴³⁸

6.2.Eğin Fırat Vadisi

Texier Arapkir' den Eğin' e giden yolun dağlık ve ormanlıklardan geçerek, Fırat' a döküldüğünü ve Gozluk Suyu geçildikten biraz sonra Miram Çayı' nın geçtiği Çipik köyüne ulaşıldığını söyler. Köyün bir saat ötesinde çorak, dağlık ve çıplak Fırat vadisinin, Kuzeydoğuya doğru uzanarak çok taşlı ve engebeli bir yoldan geçildiğini yinede Küçük Eğin Şehrinin civarının ıssız olmadığını söylemiştir. Dağların yeşilliği bahçelerin sulaklığı halkın çalışkan ve zeki olması seyyahın dikkatini çeker.⁴³⁹

Seyyah Eğin' in yerini Fırat yatağına hâkim bir plato üzerindedir diye tarif ederek, uzaklarda, Anti-Toros silsilesine ait Munzur (Musur) Dağı' nın tepelerinin görüldüğünü söylemiştir. Buraların manzarasının çok güzel olduğunu yazan seyyah, şemsiye şekilli çamlar ve Halep çamlarının buralarda gölgelikler oluşturduğunu belirtmiştir. Eğin adı hakkında da bilgiler veren Texier, bu adın Ermeniceden alınma ve "ağn" kelimesinden gelen bir kökeninin olduğunu ve kaynak anlamına geldiğini söyler. XI. Yüzyılda

⁴³⁶ Texier,a.g.e.,ss.146-147.

⁴³⁷ Texier,a.g.e.,s.147.

⁴³⁸ Texier,a.g.e.,s.147.

⁴³⁹ Texier,a.g.e.,s.147.

kurulan bu yerin ziyareti döneminde Sivas Paşalığına bağlı olduğunu Arapkir ve Sivas’ tan eşit olarak 165 km mesafede yer aldığını belirtir.⁴⁴⁰

Eğin’ de Müslüman ve Hristiyan halkın birlikte yaşadığını söyleyen seyyah halkından 2000 hanesini Müslüman ve Yediyüz Hanesi Ermeni olarak kaydetmiştir. Eğin’ in sanayisinin genel olarak Ermeniler’ in elinde olduğunu hamamda kullanılmak için mavi renkte pamuk bez dokuduklarını bu havlu ya da peşkirleri kadınların örtünmek içinde kullandıklarını söyler.⁴⁴¹

Seyyah yolun, Eğin’ den Pina adında ki büyük köye kadar Fırat Vadisini izlediğini, bu köyün tam Fırat üzerinde kurulduğunu ve Pina’ ya gelmeden önce Divriği’ den gelen Çalta Çayı’ nın geçilmesi gerektiğini söylemiştir. 5 km. genişliğinde geniş bir vadide kurulan şehrin üzerinde bir dağ hâkim olduğunu yazan seyyah burada Pompee Metridate’ i yenerek bir zafer ansısı olarak Nicopolis şehrini kurduğu buranın dağları Metridate’ nin hazinelerini saklamak için 75 kale kurdurduğu Kaçkar (Parliatres) Dağından kol olarak ayrıldığını⁴⁴² söyler. “**Strabon** ise bu dağı uçurumlar ve akarsu yarıkları ile kesilmiş ve ormanlarla kaplı olarak anlatır.”⁴⁴³ Bu tablo Yukarı Fırat Havzasına tamamen uyar. İmparatorluk zamanında Nicopolis olan Ermeniler’ in Divriği Kasabası, Bizanslılar’ da Thephrice adını koymuştur. (Justunien) bu şehri tamir ve Sebastie ile beraber hisarlarını sağlamlaştırdı.⁴⁴⁴

Texier, Eğin’ den Trabzon’ a giden iki yol göstererek, bu yolların birincisinin Doğuya doğru Fırat ya da Karasu yatağını izleyerek Erzincan’ a kadar giderek orada Batıdan gelen yolla birleştiğini söyler. Bu şehirde eski eserlerden bir şey göremeyen seyyah buna rağmen buraya Pont Comanası şehrinin yeri denilmekte olduğunu anlatır. Burayı Comana’ nın kız kardeşi İpigenie ile beraber Tauridi terk eden Oreste kurdurmuştur.⁴⁴⁵

Seyyah bu bölgenin kuruluşunu şu şekilde anlatır:

“Procope’ un anlattığına göre Ores Taurit’ ten kaçtığı zaman Diyana (Diane)’ nın resmini beraberinde buralara getirmiş ve gaipten gelen emirle tanrıçaya bir tapınak

⁴⁴⁰ Texier,a.g.e.,s.147.

⁴⁴¹ Texier,a.g.e.,s.147.

⁴⁴² Texier,a.g.e.,ss.147-148.

⁴⁴³ Texier, a.g.e.,s.148.

⁴⁴⁴ Texier, a.g.e.,s.148.

⁴⁴⁵ Texier, a.g.e.,s.148.

yaptırarak kendi saçlarını buraya kurban etmiştir. Bunun hatırası olmak üzere tapınağın etrafında meydana gelen şehre Comana adı verildi. Fakat tanrıça yine memnun görülmediğinden Oreste yine yola çıkarak Kapadokya' ya gitti ve orada Toros (Taurigue) benzer bir dağ buldu. Procope der ki: "Ben bu dağa çok defa şaşkınlıkla baktım ve kendimi Tauritte' yim sandım. Burada tıpkı Toros' a benzer bir dağ ile Fırat' a benzer Seyhan (Sarus) adında bir nehir vardı." Burası Seyhan' ın üzerinde Şert Kalesi dediğimiz harabenin aslı Kapadokya' nın Commanası olsa gerektirir. Oreste Pont Komanasında güzel bir şehir kurdu ve biri Diyana (Diyaane) tanrıçası onuruna diğerini kız kardeşi İpigenie' nin anısına iki tapınak yaptırdı. Bunlar Justinien zamanında kiliseye çevrildiler."⁴⁴⁶

Seyyah, Procope' un bu yöreye hayat veren Fırat suyunu şu şekilde tasvir ettiğini belirtir:

"İrmak çok dar boğazlardan geçer ve bazı yerlerde kamış yığınları atların ve yayaların geçebileceği bir tür köprü meydana getirir. Bu saha Akilisen' e (Acilicen'e) adını taşır. Fırat nehri Armenia' nın bu bölümünü sulayarak belli başlılarını belirttiğimiz ve hepside sağ kıyısında bulunan kolları kendine katar. Bugün orta Armeniya diye adlandırılan ve başkenti Malatya (Melitene) olan Leucosyrie' den geçer. Samsat (Samosate)' a Hiyerapolis' e ve Suriye' ye kadar ulaşır ve orada Dicle (Tigre) Nehri ile birleşir."⁴⁴⁷

Texier, sözünü ettiği ikinci yolun batıninki olduğunu bu yolunda Kuruçay' dan geçtiğini belirtir. Seyyah bu vadinin söz ettiği topraklar ile uyumlu alçı taşlı oluşumları ile dikkat çektiğini söyler. Kuruçay' ın orta nitelikte ürünler veren hükümet tekeline girmiş gümüşlü kurşun madenleri olan küçük bir şehir olan Gümüşhane' de durduğunu ve bu bölgeden Kuruçay' dan ıssız denilebilecek topraklardan geçerek yedi saatlik bir yol kat edilerek Refahiye (Giherdjaniş)' ye varılabileceğini söyler. Seyyaha göre buralar daha az engebeli ve köyler daha sık aralıklıdır. Texier bu eserinde Gümüşhane' ye kadar olan ve tamamı pusulanın kuzeyinde olan bu yolları aşağıdaki şekilde vermiştir.⁴⁴⁸

⁴⁴⁶ Texier, a.g.e.,s.148.

⁴⁴⁷ Texier, a.g.e.,ss.148-149.

⁴⁴⁸ Texier,a.g.e.,s.149.

Termai	2 saat 45 dakika
Edima	5 saat 10 dakika
Zimo	2 saat 50 dakika
Gümüşhane	5 saat
Caravanseraı	4 saat 15 dakika
Trabzon	18 saat ⁴⁴⁹

Malatya bölgesinde çok fazla kalmayan seyyah Gümüşhane’ den Trabzon’ a doğru yürüyen On Binler Ordusunun kat ettiği yola çıkıldığını söyler ve Trabzon bölgesine girişi şu şekilde yapar:

“Karakapı, Ksenofon ordusunun tepesinden denizi görüp kendini koşarak kıyıya attığı ve orada Trabzonlular tarafından karşılandığı Theches dağıdır.”⁴⁵⁰

Texier, bu çalışmasında Malatya’ nın tarihi hakkında bilgiler aktarırken Eski Malatya’ da yerleşen halkların inançları konusunda bilgi vermeye çalışmış ve bölge kazalarının isimlerinin menşei hakkında açıklamalar yapmıştır. Strabon, Rennel, Ainsworth gibi seyyahların eserlerinden alıntılar yaparak bölgeler hakkında daha açıklayıcı olmayı amaçlamıştır.

7.JOSEPH BRANT, 1835

1835 yılında Anadolu’ da ve Karadeniz’ de yapmış olduğu gezi neticesinde Malatya’ ya uğrayan İngilizlerin Erzurum Konsolosu J. Brant, şehrin yazlık ve kışlık kesimlerini harap halde görür. Halkın yedi ayını Aspuzu’ da geri kalanını da, kışın Malatya’ da geçirdiğini söyler. Eski Malatya’ nın yazlık kısım ile birlikte 2800’ ü Türk, 1123’ ü Ermeni olan 3.923 hanesi olduğundan bahseder. Seyyah aşiret eşkıyalarının, veba-kolera gibi hastalıkların nüfusun azalmasına sebep olduğunu söyler. Brant, çoğu kısımları yakılmış olan surları, basit kerpiçten yapılmış evleri tespit ettiğini dile getirirken sade iki cami ve iki kervansarayın ayakta kalmasının dikkatini çektiğini aktarır. Seyyah buraların mimari bakımdan İran tarzında olduklarını aktarır. J.Brant’ ta

⁴⁴⁹ Texier, a.g.e.,s.149.

⁴⁵⁰ Texier, a.g.e.,s.149.

çoğu seyyah gibi Malatya hakkında diğer seyyahların yaptıklarına benzer yorumlar yapmış ve gezisi çok uzun sürmemiştir.⁴⁵¹

8. HELMUTH VON MOLTKE, 1838

Hafız Paşa maiyetinde görev alan H. Von Moltke paşanın verdiği bir vazifeyi yerine getirmek için 23 Mart 1838 günü öğleden sonra Harput' tan Suriye sınırına doğru bir yolculuğa çıkmıştır. Maiyetinin mümkün olduğu kadar az olduğunu aktaran seyyah bir tatar ağası, uşağı, bir yük atı, bir de yedek atla sürücünden ibaret olduklarını belirtir. Seyyah geniş, etrafı karlı dağlarla çevrili Harput yüksek ovasından aşağı Fırat'a inen dar, derin bir dağ geçidine girdikten sonra yolda iken gece bastırınca; kayalık bir boğazda arayıp buldukları bir Kürt köyünde dostça karşılanıp misafir edildiklerini söyler. Seyyah Asya dağlarında Arap fasulyesi, Hint şeker kamışı, Çin yaprakları, Fransız şarabı, Fırat'ın alabalıkları ve Suriye fıstıklarından mükemmel bir akşam yemeği tertiplemenin de ayrı bir zevki olduğunu dile getirir.⁴⁵²

Kaldıkları gece başlarından geçen bir anısını şu şekilde aktarır:

“Gece yarısı dehşetli bir gürültü koptu. Var kuvvetle avlu kapısı vuruldu, süvariler atlarını sürüp geldiler, tepeden tırnağa silahlı seğmenler ocağımıza sahip çıkmak için içeri doldular. Bunlar Harput' a giden Malatya müselliminin maiyeti idi. İkimize de ait olmayan bu evde müsellimin mi yoksa benim mi daha fazla hakkımız olduğunu münakaşa etmeyi tatarıma bıraktım. Fakat müsellim sadece geceyi geçirmek için başka bir yer aramakla kalmadı. Üstelik büyük paşanın misafirinin yanına kâhyasını vererek, ona, Malatya' da misafirin iyi karşılanmasını ve at bulunmasını emretti.”⁴⁵³ diyerek Anadolu insanının misafirperverliğine değinir.

Moltke, ertesi gün güneş doğmadan dik bir tepeden Fırat kenarına inmiştir. Seyyah Türklerin bu nehre Murat nehri dediklerini de söyler ve nehir hakkında şu bilgileri verir:

“Nehir burada Toros' un birçok kollarından birini yarıyor, yukarıda 250–300 ayak genişliğinde iken burada 80 ayağa kadar darlaşıyor ve tepeleri karla örtülü yüksek

⁴⁵¹ Brant, J., Journey Throgh a Part of Armenia, s.211, JRGS,1836.

⁴⁵² Moltke, H., V., Moltke' nin Türkiye Mektupları, Çev. Örs, H., s.188, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1991.

⁴⁵³ Moltke, a.g.e., s.188.

siyah, kaya yamaçları arasından ok gibi hızla akıp gidiyor. Sol yakadaki sarp yamaçlardan birine adamakıllı harap bir kale yapışmış, aşağıda nehir kıyısında da Sultan Murat'ın yaptırdığı, o zamandan beri harap olmuş bir hanla cami yükseliyor. Bu Kömürhandan bir çeyrek saat aşağıda, sağdaki bir kaya duvarında, üzerinde binlerce küçük çivi işaretleri bulunan bir levha bulunmaktadır. Bu yazıt sonradan Yüzbaşı Von Mühlbach tarafından itina ile kopya edildi. Buradan daha yukarıda geniş, bereketli bir ova açıldığını söyleyerek bu ovanın batıdan doğuya on saatlik uzunluğu olduğunu belirtmiştir. Seyyah o dönem haritalarının yetersizliği hakkında şu şekilde yakınmıştır: “Buraların haritaları o kadar yanlış ve eksik ki hemen hemen hiçbir işe yaramıyor”.⁴⁵⁴

Seyyah, İzoli' de nehri geçtikten sonra öğlen üzeri Malatya' ya vardıklarında burasının 5000 kadar, kerpiçten yapılma düz damlı evden mürekkep önemli bir şehir olduğunu anladığını belirtir. Camilerin ve hamamların kubbeleri bile balçıkla sıvanmış olması dikkatini çeker.⁴⁵⁵

“Bütün avlular toprak duvarlarla çevrili, şehir baştan aşağı aynı kurşunî renkte. Pencere camının icadı yerküresinin bu kısmı için olmamış. Bir kimsenin, insan sever bir camcı sıfatıyla, bu eksikliği gidermek için bir miktar camia buraya gelmemiş olduğuna çok üzüldüm.”⁴⁵⁶

Malatya' da, kendisinden iki gün önce yola çıkmış olan ve şimdi kendisine paşalığa terfi ettiği müjdesini getirdiği Harput' taki oda arkadaşı topçu miralayını ziyaret ettiğini söyleyen seyyah habere çok sevinen adamın kendisine bir çift çizme yapmayı vaat ettiğini belirtir. Seyyah bu durumu şu şekilde izah eder: “Çünkü kendisi eskiden pabuççu olan komutan bazen sanatını amatör olarak kullanıyordu.”⁴⁵⁷

Moltke, Malatya' nın yazın boş olduğunu ve herkesin Asbuzu' ya göçtüğünü görmüştür. Asbuzu' yu 5000 evceğizden meydana gelme bir köy olarak tarif eden seyyah bu köyün kiraz, elma, kayısı, ceviz, incir ağaçlarından iki saat boyunda bir ormanın içine gömüldüğünü söyler. Beyaz ve dümdüz gövdeli narin kavaklar bu ormanın üzerinden, tıpkı bir şehirdeki minareler gibi yükseldiğini ve billur gibi duru sulu bir dağ deresi

⁴⁵⁴ Moltke, a.g.e., ss.188-189.

⁴⁵⁵ Moltke, a.g.e., s.189.

⁴⁵⁶ Moltke, a.g.e., s.189.

⁴⁵⁷ Moltke, a.g.e., s.189.

köyün bütün yolları boyunca aktığını belirtir. Seyyah bu dağ deresinin daha dağlarda, çıktığı yerde zapt edildiğini, mümkün olduğu kadar yüksekte, dağın böğrü boyunca getirilerek sulama yapıldığını anlatır. Üst tarafı bomboş taşlık bir çölden ibaret tarif ettiği bölgenin alt tarafının ise, sayısız gümüş gibi su damarlarının akarak verimli bir hale getirdiği bereketli bir bahçe alanı olduğunu söyler. Ağaçların çiçek açtığı zaman Asbuzu' nun manzarasının pek muhteşem olacağını tahmin eden seyyah burada bitkilerin yeşermesinin şimdi (mart sonu) ancak azar azar başladığını anlatır ve eğer kendi memleketinde havanın dört hafta böyle gitse her yer çoktan yemyeşil olacağını söyler. Seyyah güneşin gündüz ne kadar yakarsa yaksın geceleyin yine ayaz olduğunu belirtir.⁴⁵⁸

On sekiz saatlik bir at yolculuğundan sonra geniş, fakat gittikçe darlaşan bir vadinin sonunda, yüksek, karla örtülü dağlar arasındaki Sürgü köyüne varan Moltke doğrudan doğruya kaya duvardan çıkıyormuş gibi görünen coşkun derenin üstündeki taş köprüden geçerken fazlasıyla şaşırır. Şaşkınlığının sebebini şu şekilde dile getirir.

“Bir kalker kayasının dibinden yirmi bir tane, 6 ila 15 parmak kalınlığında pınar kaynıyor, geniş bir havuz meydana getiriyor, sonra akıp gidiyordu. Anlaşılan oldukça önemli bir dere yeraltında akıp geldikten sonra burada yeryüzüne çıkıyordu. Bir buçuk saat yukarıda da böyle bir arada kırk pınar bulunuyor. Her iki dere köyün yakınında birleşiyor ve Göksu'yu meydana getiriyor. Bu, çağlaya çağlaya akan, Harz'd a-ki İlse kadar bol sulu bir ırmak. Şurasında burasında da nefis alabalıklar bulunuyor.”⁴⁵⁹

Ayin 26'sında katırlara binmek sureti ile İzoli' den ayrılan Moltke bu hayvanların çok mükemmel yürüdüklerini aktarır. Katırlarla yolculuğun püf noktasının sadece uçurumların tam da kenarından gitmelerine müsaade etmek ve ne dizgin ne de mahmuzla rahatlarını bozmamak olduğunu söyler. Gayet dik bir dağ yamacından Toros 'un doruğuna tırmanarak ve oradan sonra daha vadide bile kâfi derecede belalı bir görünüşü olan çakıl yığınlarının üzerinden aşağı indiklerini tasvir eder. Harikulade vahşi manzaralı kayalık bir boğazda bir dağ yamacına küçücük Erkenek köyünün yapışmış manzarasını hayranlıkla dile getirir. Ta aşağıda kayalıklara köpüre köpüre çarpan bir derenin akışı ve simsiyah kaya duvarları, aşağıya inmenin imkânsız gibi

⁴⁵⁸ Moltke, a.g.e.,s.189.

⁴⁵⁹ Moltke, a.g.e., ss.189-190.

gösterdiğini anlatır. Belveren köyündeki basık bir dağ sırtını Basra körfeziyle Akdeniz'e akan suların bölüm çizgisini meydana getirdiğini belirtmektedir.⁴⁶⁰

Yüksek dağlar üzerinden çok çetin bir yolculuk yaptıkları sırada, kar ve yağmur yağarken akşamüzeri geniş, muhteşem Maraş ovasına indikleri zaman sahnenin değiştiğini söyler.⁴⁶¹ Hayran olduğu bu değişikliği şöyle dile getirir:

“Söğütlerin ilk yaprakları sürüyor; özlü bir yeşil, içlerinden gümüşten iki nehrin kıvrıla kıvrıla aktığı, saatlerce genişlikteki tarlalar ve çayırları kaplıyor, ağır kalın bulutlar Gâvurdağı' nın karlı tepelerine takılı dururken Allah' ın altın güneşi şehrin üzerinde parıldıyor.”⁴⁶²

Altmış beş saatlik at yolculuğundan sonra ancak istirahat edebilen seyyah daha bir gün öncesi akşam, sırlıklam ve yarı donmuş bir halde, şimdiye kadar vardığı en güneydeki noktada, sıcak bir Türk hamamında yorgunluk çıkardığını anlatır. İstirahat gününde kâğıtlarını düzene koyarak Paşa ile birlikte atla dolaşmaya çıkan Moltke burada redif tablurlarını ziyaret ettiğinden bahseder.⁴⁶³

Bu eser Hafız Paşa himayesinde görev alan Moltke' nin evine yazdığı mektupların daha sonra bir araya getirilmesiyle oluşan bir yapıttır. Moltke, mektuplarında gezip gördüğü yerleri en ince ayrıntıları ile tasvir etmeye çalışmış gittiği bölgelerde yaşayan insanların kültürleri, hayranlık uyandıran doğa manzaraları ve geziler sırasında karşılaştığı zorlukları aktarmaya çalışmıştır. Seyyah mektubunun sonunda bu mektubu bir Ermeni bankerinin evinin avlusunda, çiçekli badem ağaçlarının altında şıkırdayan⁴⁶⁴ bir fiskiyenin yanında yazdığını dile getirir.

9.POUJOULAT, 1837

Malatya' yı Nizip Savaşlarından iki yıl önce ziyaret eden gezginlerden birisi de Poujoulat' tır. Gezgin, 18 Ağustos–30 Ağustos 1837 tarihleri arasında şehre gelmiştir. Onun verdiği bilgiler şehrin terk edilmesinden iki yıl öncesine aittir. Bu yönden de

⁴⁶⁰ Moltke, a.g.e., s.190.

⁴⁶¹ Moltke, a.g.e., s.190.

⁴⁶² Moltke, a.g.e., s.190.

⁴⁶³ Moltke, a.g.e., s.190.

⁴⁶⁴ Moltke, a.g.e., s.190.

önemli bulunmaktadır. Şehirde 12 gün kalan J.B.Poujoulat, “ Voyage Costantinople et 1’ asie Mineure” tom 1 Ercel 1841, adlı eserinde Haçlı Seferlerinin, yapıldığı bölgelerde yeni belgeler aramak amacıyla geziye çıkmıştır. 1830–1831, Ankara, Sivas, Malatya üzerinden Hafız Paşa’ nın ordugâhına gelmiştir. Gezgin gezisinde gördüklerini tuttuğu notlarını Fransa’ da ki kardeşine gönderdiği mektupla anlatmıştır. Son mektubu 19. sırada olan ve Malatya’ yı anlatan mektubudur. Sivas’ tan ayrıldıktan sekiz gün sonra Sivas-Malatya arasında “derbent” kabul edilen Deliklitaş’ ta konaklamıştır. Burası geçit yeridir, gelip geçen yolculara hizmet ettikleri için köy halkı vergiden muaf tutulmuştur. Karlı ve soğuk kış aylarında yolculara kılavuzluk ederler. Bu gibi günlerde yolcular burada üç gün misafir edilirler. Poujoulat’ ta köyün ağası Selim’ in evinde misafir kalmıştır. Misafir odasının kapısında “ burada yabancı, Allah’ ın şefkat ve mağfireti adına kabul edilir, dini, ırkı ülkesi ne olursa olsun bin insan burada, kendisine verilen hizmete karşılık en küçük bir para dahi ödemedi üç gün ağırlandı.” Selim Ağa 60 yaşlarında, 18 yaşında bir oğlu vardı. Misafirlerle geceyi geçirir; onlara hizmet eder. Selim Ağa hayatında ilk kez bir Fransız’ la tanıştığı ve sohbet ettiği için kendini mutlu sayar ve Allah’ a şükür eder. 30 yıldan beri köyün ağası olduğunu babasından kendisine öğretilen düsturun “Tanrı’ yı sev, ondan kork, kardeşin olan bütün insanlara yardım et ” der. Tercüman arıcılığı ile konuşmaya devam ederken söz Osmanlı Padişah’ ı ikinci Sultan Mahmut’ a gelir. Selim Ağa “ Sultan Mahmut bir divanedir. Osmanlılar’ ı Hristiyan bir topluma dönüştürmek ister.”⁴⁶⁵

“ Bu hal, Kızılırmak’ ı tersine akıtmaya benzemektedir.” Osmanlılar’ ın Nil Paşası (Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa ve Oğlu İbrahim Paşa anlatılmaktadır.) Karşısında dahi aciz kaldığını Ruslar’ dan yardım dilendiğini, söyler, bu olay ve konuşma dikkat edilecek olursa bir köy ağası ile Fransız gezgin arasında geçmektedir. Mekân bir köy evidir. Osmanlı ülkesinde gazetenin basılmadığı, basılmış olsa dahi köylere kadar ulaşmadığı bir dağ köyünde, siyasi konuların konuşulduğu çok ilginçtir. Sultan II. Mahmut yenilikçidir. Kılık kıyafette yaptığı yeniliklerle, önce askerleri giydirmekle başlamıştır. Devlet dairelerinde, değişiklikler yapmıştır. Yeni okullar yaptırmış, Yeniçeri ocağını kaldırmıştır. Kendisine bu ıslahatlarından dolayı “Gâvur Padişah” unvanı verilmiştir. Bir köy evinde, böyle konuşmalar, İstanbul’ dan kalkarak doğu illerine, Diyarbakır’ a, Halep’ e giden yolcular. Padişah hakkında düşüncelerini sohbet

⁴⁶⁵ Oğuz.M., Malatya Tarihi ve Sosyo Ekonomik Durumu, ss.341-342, İstanbul, 2000.

sırasında anlattıklarından Selim Ağa' nın dikkatini çekmiş, aldığını sattığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, Fransızlar Mehmet Ali Paşa taraftarı olduklarından, Fransız gezgininin de bu konuşmalarda etkisi olmuştur denilebilir. Selim Ağa, deyim yerinde ise “ayaklı gazete” han şeklinde kullanılan bu evde Hancılık görevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Hatta bu sıralarda Avrupa Basını' nı izleyen Poujoulat' ın, kendi düşünceleri olduğu halde yazılarında bunu Selim Ağa' nın düşünceleri imiş gibi yansıtmakta olduğu sanılmaktadır.⁴⁶⁶

Önemli olan hususun Sultan II. Mahmud' un ıslahatı ve yenilik hareketleri ile ilgili icraatının, Malatya köylerine bile ulaşması, bilindiği gibi köy “derbent” olduğundan doğuya ve güneye giden posta yolu buradan geçtiğinden, gelen giden askerlerin ve sivil memurların kılık kıyafetleri de dikkati çekmiş olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶⁷

Pojoulat, Dikilitaş köyünden Hasan Çelebi köyüne ulaşır, selim ağa kendisine dört korumacı vermiştir. Malatya' ya Kırkgöz' den geçerek girer. Karşıdan Müşar Dağı' nı görür. (Abdolvahab Türbesi' nin bulunduğu dağ.), Malatya' yı harap olmuş bir şehir halinde bulur. Şehri elli Türk askerinin koruduğunu, 100 yıldan bu yana, bahçeler arasında küçük bir köy iken şimdi ise zengin ve büyük ünlü kişilerin oturduğu bur yazlık şehir diye adlandırdığı Yeni Malatya' yı burada ki yeşillikle arasındaki evleri görür. 15.000 Türk Müslüman, 5000 Ermeni' nin oturduğu şehirde, bütün evlerin kerpiçten yapıldığını bahçeler içinde etraflarının duvarlarla çevrilmiş olduğu dikkatini çekmiştir. Şehirde camiler, mescitler, kiliseler, hanlar ve kervansaraylar bulunduğunu, çarşı ve Pazaryerleri olduğunu, Toros orduları kumandanı Hafız Paşa' nın burada oturduğunu; Yandı daima birlikte olduğu Mağdelano adında bir doktoru hastalanınca ilaç yazıp ilgilendiğini, Hafız Paşa' nın dört karısından ikisinin Çerkez, birisinin ise Gürcü olduğunu yazmaktadır. Yaşlarının da 22 civarında bulunduğunu söylemektedir. Bunların cariye olma ihtimalleri de vardır.⁴⁶⁸

Malatya' da yaşlı kadınların camiye gittiklerini, namazlarının bir kısmını camide kıldıklarına dikkat etmiştir. Malatya' ya geldiği günlerde Hafız Paşa' nın Akçadağ yöresinde çıkan bir isyanı bastırmak için gitmiş olduğunu öğrendiğinden, Paşa ile

⁴⁶⁶ Oğuz.M., Malatya Tarihi ve Sosyo Ekonomik Durumu, ss.342-343, İstanbul, 2000.

⁴⁶⁷ Oğuz.M., Malatya Tarihi ve Sosyo Ekonomik Durumu, s.343, İstanbul, 2000.

⁴⁶⁸ Oğuz.M., Malatya Tarihi ve Sosyo Ekonomik Durumu, ss.343, İstanbul, 2000.

görüşmek için Akçadağ' a hareket ettiğini söyler. Arga' yı gördüğünü, burada kurulan Osmanlı ordugâhında, siyah, beyaz, gri ve yeşil olmak üzere 600 çadır kurulmuş olduğunu, her çadırın üzerinde yarım ay sembolü bulunduğunu, ordugâhın etrafında satıcıların bağrıışmalarının etrafı çınlattığını belirtir. Malatya ve civarından her türlü yiyeceklerin getirilerek askerlere dağıtıldığını, askerlerin dü bir sahada eğitim yaptıklarını, hedeflere aldıklarını, askerlerin tamamının ise 4500' e ulaştığını kaydetmektedir. Toros ordusu kumandanı olan Paşa' nın emrinde ise 20.000 asker olduğunu yazmaktadır.⁴⁶⁹

Malatya' dan ayrılırken yanında bulunan tercümanın kendisini terk ettiğini, ancak Hafız Paşa' nın yanına İzmirli Pietro adında birisini verdiğini, İzmirli Rum olduğu anlaşılan bu kişiye yolculukları sırasında Türk subayı elbisesi giydirdiğini, Paşa' nın kendisine geçecekleri ve konaklayacakları yol ve hanlarda, kendilerinin hoş karşılanması ve masraflarının karşılığında para alınmaması için mektup verdiğini de ifade etmektedir. Poujoulat, I. Haçlı Saferinde Cafana (Gafna) köyünde, Haçlılar' ın büyük kumandanlarının Danişmend Melik Gazi tarafından tutsak edilen Bohemund ve Richard adlarında ki kumandanları anlatmaktadır. Hfız Paşa odugahından ayrıldıktan 18 saat sonra Sürgü' ye geldiklerini yazmaktadır. Fransız seyyahın Malatya hakkında yazdığı önemli notlar bunlardır.⁴⁷⁰

10.AİNSWORTH,1839

1839 senesi Mayıs ayında Malatya' dan geçen Ainsworth Hafız Paşa kuvvetlerinin bölgeyi terk ettikten sonra şehri yarı harap bir halde ancak içinde sağlam kalan 500 kadar evden müteşekkil bulunduğunu belirtir. Seyyah şehre uğradığı dönemde sadece 8.000 Türk ile 3.000 Ermeni' den ibaret 11.000 nüfusun bulunduğunu kaydeder.⁴⁷¹

11.YÜZBAŞI FREDERİCK BURNABY, 1876

1876 yılının İngiltere'sinde yaşayan İngiliz Yüzbaşı Frederic, ülkesinde sözü edilen Türkiye'nin ve Türk hükümetinin gerçekte anlatılanlar gibi olup olmadığını merak

⁴⁶⁹ Oğuz.M., Malatya Tarihi ve Sosyo Ekonomik Durumu, ss.343-344, İstanbul, 2000.

⁴⁷⁰ Oğuz.M., Malatya Tarihi ve Sosyo Ekonomik Durumu, s.344, İstanbul, 2000.

⁴⁷¹ Ainsworth, W., Travels and Researches in Asia Minör, Mesopotamia, Chalder and Armenia, s.157, London, 1842.

etmektedir. O sıralarda Türk hükümeti, İngiltere’den aldığı borçların faizini dahi ödeyemeyecek duruma gelmiştir. İngilizler Türklere karşı nefret ve öfke duymaktadırlar. İngiliz centilmenlerinin, bütün gazetelerin ve dolayısıyla halkının ağzında dolaşan, Türklerin kötü, cani, tembel ve Müslüman olmayanları kazığa oturtacak derecede korkunç insanlar olduğu söylentilerini duymuştu. Gerçekte Türk nasıldı? Bu kargaşa içerisinde gerçeği anlamak zordu. Yazar, bu merakını gidermek için Küçük Asya’ya bir gezi yapmaya karar verir. Türk Büyükelçisine mektup yazarak İstanbul’daki yetkililerin küçük Asya’da yapacağı geziye itirazları olup olmayacağını sorar. İzin alıp yola çıkmaya karar verdikten sonra, Küçük Asya ile ilgili yazılmış bütün kitapları okuyarak bilgi edinmeye başlar. Kitaplardan havanın sert ve dondurucu soğuk olduğunu öğrenir. Sonra yolculuğu için yanına biraz ilaç, bir İngiliz uşak ve bir tüfek ile silah alır. Görevini aksatmamak için izinli bulunduğu dönemde 1876 yılının sonbahar aylarında trenle Marsilya’ ya, oradan da vapurla İstanbul’a giderek Küçük Asya’da yapacağı yolculuğa başlar.

İstanbul’da daha ilk günlerinde İngiltere’ de okuduklarının ve dinlediklerinin yanlış olduğunu gösteren olaylarla karşılaşır. Burada görüştüğü bir arkadaşı ona İstanbul’da basın özgürlüğü olduğunu söyler, oysa İngiltere’de söylenen ve yazılanlar böyle değildir.

Seyyah özellikle Ermeni halkının Türklere karşı haksız ithamlarda bulunduklarını Misafir olduğu Ermeni evinde karşılaştığı bir olay ile şu şekilde aktarır:

“Türkler dininizi sık sık aşağılar mı diye sordum. Hayır, bunu sık sık yapmazlar ama ama bize gâvur yani dinsiz diyorlar. Ermeni okulunda öğretmen olan ve biraz Fransızca bilen bir başka Ermeni, evet dedi. Malatya’ da on iki bin nüfus vardır. Bunun üç bini Hristiyan, dokuz bini ise Türk’ tür. Daha üç ay önce, bu kentteki bazı Müslümanlar, bir haç yapıp bunu bir köpeğin kuyruğuna bağlamışlardı. Köpek kentin sokaklarında koşuyor, küçük çocuklar ona taşlar atıyor, kutsal simgede çamurların içinde sürükleniyordu. Bu çok korkunç dedim. Olayı siz gözlerinizle gördünüz mü? Hayır, ama duydum. Kimden duydunuz Arapkir’ de bir adam söyledi. Kendisi görmüş mü? Hayır. O, Malatya’ ya gitmemiş, olayı ona anlatmışlar. Herkes bu öyküyü duymuş.

Ev sahibime doğuda bulunduğumuz belli oluyor dedim. Siz Hristiyanların abartıya fazlaca düşkün olduğunuz belli oluyor dedim.”⁴⁷²

Bu olaydan sonra Burnaby’ nin Türkler hakkındaki düşünceleri daha net şekillenmeye başlamıştır.

Burnaby, köyde kaldığı gece termometrenin cıvasının oldukça düşük olduğundan bahseder. Ertesi sabah yola çıkan seyyah Arapkir’ in yokuş sokaklarının oldukça kaygan ve havanında son derece soğuk olduğunu belirtir. Yürüyen bir adamın düşmekten kolayca kurtulamayacağı kanısına varan Burnaby, atlarını tehlikeli yokuşlara sürdüklerinde hayvanların yürümekte güçlük çektiğini söyler. Seyyah oldukça sağlam bir köprüden geçerek elli metre genişliğinde ve hızlı akışlı bir dereyi geride bıraktıklarını, derenin Arapkir’ e 60 km. mesafede Fırat’ a karıştığını belirtir. Daha sonra dağlık bir bölgeden geçtiklerini söyleyen seyyah çok dar olan patikaların sonunda ki uçurumlardan oldukça tedirgin olduğunu anlatır. Yaklaşık üç saat yol aldıktan sonra bir Ermeni köyü olan Şefe’ de ihtiyaç gidermek için durduklarını söyleyen seyyah uğradıkları ev sahibinin Arapkir kaymakamını çok övdüğünü dile getirir. Seyyah ev sahibinin yaz aylarında soygunculuk yapan Kürtler’ e fena halde küftüğünü belirtir. Seyyah bunun sebebini vilayette zaptiyenin az olmasına bağlar.⁴⁷³

Bu moladan sonra çok geçmeden Erman Suyuna vardıklarını belirten seyyah karşı kıyıya geçince kendini büyük bir ovada bulduğunu söyler. Büyük bir kentin kalıntılarının suyun kenarına karda indiğini gören seyyah burayı Arapkir’ le Eğin’ den uzun zaman önce en parlak günlerini yaşamış Hartabird (Harput) adında bir Ermeni kenti olarak verir. Kalıntıları gezmeyip sadece rehberinin verdiği bilgilerle yetindiğini söyleyen seyyah şimdiki evlerin sade çamurdan yapılmış olmasına ve eski evlerin taşlardan inşa edilmesine oldukça şaşırmıştır. Aşot köyüne giren seyyah bu köyü ovanın tam ortasında Müslümanlara ait elli haneden oluşan bir yer olarak verir. Seyyah uşağının rahatsızlığından dolayı Malatya’ nın tam içine girememiş Aşot köyünden sonra Erzincan’ a doğru yola koyulmuştur.⁴⁷⁴

⁴⁷² Burnaby,F.,Küçük Asya Seyahatnamesi, Çev.Gaspiralı,M., s.166, İstanbul,1998.

⁴⁷³ Burnaby,F., a.g.e.s.167.

⁴⁷⁴ Burnaby,F., a.g.e.s.167.

Yazar, bir kış boyunca süren yolculuğu sırasında Türkleri, onların Ermeni, Rum, Çerkez ve Kürtlerle birlikte olan yaşantılarını yakından görmüş olduğu için, İngiltere’de Türkler hakkında konuşulanların söylentiden ibaret olduğunun farkına varmıştır. Bütün katliamlar ya söylenti, ya da Rus casuslarının kışkırtmaları ile gerçekleşen olaylardır ona göre. Türkler yüzbaşıya karşı saygılı ve misafirperver bir şekilde davranmışlardır. Yüzbaşı Burnaby, Türkleri tanıdıktan sonra şu satırları yazmaktan kendini alıkoyamamıştır:

“Türk ulusunu yerin dibine batıran, onu dünyada akla gelebilecek her türlü kötülükle suçlayan ülkemizin insanları, hikâyeler yazmayı bırakıp, Anadolu’da küçük bir yolculuğa çıksalar iyi ederler. Şeytan, betimlendiği kadar kara değildir diyen eski bir atasözü vardır. Kendilerini Hristiyan sayan yazarlar birçok konularda Küçük Asya’daki Türklerden ders alsalardı keşke.”

12.VİTAL CUINET, 1891

12.1.Malatya Sancağı

1891 yılında Malatya’ ya gelen dünyaca ünlü istatistikçi Cuinet Malatya hakkında istatistikî olarak aşağıdaki bilgileri verirken 1892 yılındaki Malatya ile 1918 yılındaki Malatya arasında nüfus açısından çok fazla bir değişiklik olmadığını söylemek gerekir.

Konum ve sınırlar: Cuinet, Malatya Sancağı’ nın konumunu Mamuret-ül Aziz vilayetinin güney doğusunda, 35° 30' -36° 37' doğu boylamı ve 37°28' à 38°55' kuzey enleminde, kuzeyinde Merkez Harput Mezre Sancağı, doğusunda Diyarbakır Vilayeti, güneyinde Halep ve batısında Sivas şeklinde verir.⁴⁷⁵

Yüzölçümü: Seyyah toplam yüzölçümünü 14.600 Kilometre kare veya 15.933.800 dönümdür olarak belirtir ve bu alanı, yapısı bakımından aşağıdaki şekilde sınıflandırır.⁴⁷⁶

Ekili alanlar : 8.383.122 dönüm

Dağlık ve ekilmeyen : 6.024.678

⁴⁷⁵ Cuinet,V., La Turquie d’ Asie, ss.369-375, Paris, 1891.

⁴⁷⁶ Cuinet,V., La Turquie d’ Asie, ss.369-375, Paris, 1891.

Otlak : 474.000
Ormanlık : 1.052.000
Toplam : 15.933.800
İdari Yapılanma : Seyyah, Malatya Sancağını, idari açıdan 5 kaza, 9 nahiye ve 1.240 köy şeklinde ifade eder ve bunları aşağıdaki şekilde verir.⁴⁷⁷

Tablo 22: Malatya Sancağının Kaza Nahiye ve Buralara Bağlı Köyleri Gösterir Tablo.

KAZA	NAHİYE	KÖY
MALATYA		130
Behesni	Surgi-Budi	300
Hüsni Mansur	Samsat	250
Kahda	Mürdessi-Tebiro-	300
	Bergez	
Akçadağ	Hekimhan-Kurne-	200
	Kürecik	
	Toplam	1240

Seyyah sancağın bir vali (mutasarrıf), beş kaymakam, dokuz müdür ve yapısı vilayetinkine benzer bir meclis tarafından yönetildiğini söyler.⁴⁷⁸

Nüfus: Seyyah Malatya Sancağının toplam nüfusu 216.280 kişi olarak verir ve dağılımını aşağıdaki şekilde ifade eder.⁴⁷⁹ Bunlar:

Tablo 23: Malatya Vilayetinin Nüfusu Dağılımını Gösterir Tablo

TOPLULUKLAR	ERKEK	KADIN	TOPLAM
Müslüman	55.000	57.000	112.000
Kürt	10.000	12.000	22.000
Kızılbaş	33.080	33.000	60.080
Ermeni	7.080	8.000	15.080
Katolik	370	400	770
Protestan	150	200	350

⁴⁷⁷ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

⁴⁷⁸ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

⁴⁷⁹ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

TOPLAM	105.650	110.600	216.280
	ERKEK	KADIN	

Okullar: Cuinet, Malatya Sancağındaki 30 eğitim müessesesinde 155' i kız, 1.510' u erkek olmak üzere toplam 1.665 öğrenci olduğunu söyler ve bunların çeşitli derecelerdeki, 2' si kadın 32' si erkek, toplam 34 öğretmenden eğitim almakta olduğunu belirtir. Seyyah bunların dağılımını aşağıdaki şekilde verir.⁴⁸⁰

Tablo 24: Malatya Vilayetin Okullarını ve Bunlara Göre Öğrenci Dağılımını Gösterir Tablo

TOPLULUKLAR	OKULLAR	ÖĞRENCİ		ÖĞRETMEN		HARCAMA
		Erkek	Kız	Erkek	Bayan	
Müslüman Okulları						
Medreseler						
(Hukuk, İlahiyat)	11	300	“	11	“	“
İlköğretim	6	430	“	7	“	210
Gregoryan Ermeni						
Yüksekokul	7	600	100	10	“	200
Protestan	1	20	5	1	“	30
Katolik: İlköğretim	2	10	30	2	“	20
Misyoner	3	60	20	1	“	25
TOPLAM	30	1510	155	32	2	485

12.2.Merkez Kasaba

Cuinet, valinin, idari birimlerin, sivil otoritelerin, dini ve askeri mahkemelerin, 1.300 kişilik zaptiye gücünün resmi ikamet yeri olan merkez kaza ve sancak baş şehri olan Malatya' yı vilayetin baş şehri Harput'un 85 kilometre güney batısında ve Eğin'in 86 kilometre güneyinde yerleşik olarak tarif eder ve ticaret merkezlerinden biri olan Maraş'ın kuzey doğusunda ve 165 kilometre uzaklıkta Halep'e 270 kilometre mesafede verir.⁴⁸¹

Nüfus: Seyyah Malatya şehir nüfusunun 30.000 kişiden ibaret olduğunu söyler ve bunları aşağıdaki şekilde sınıflandırır.⁴⁸²

⁴⁸⁰ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

⁴⁸¹ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

⁴⁸² Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

Müslüman	:	16.000
Kürt	:	4.400
Kızılbaş	:	6.480
Ermeni	:	2.000
Katolik	:	770
Protestan	:	350
Toplam	:	30.000

Seyyah yukarıdaki rakamlara, sayıları 10–15 ibaret olan ve dini propaganda ve eğitimle uğraşan Amerikan misyonerlerini ve Aziz François (capuchins) misyonerlerini ⁴⁸³de dâhil edilmiştir.

Merkez Kazanın Nüfusu: Cuinet, merkez kazaya bağlı 130 köy ve kazanın nüfusunun da dâhil edildiğinde, merkez kazanın toplam nüfusunu 44.906 kişi olarak verir.⁴⁸⁴ Bunları aşağıda ki şekilde sınıflandırır.

Müslüman	:	22.400
Kürt	:	4.400
Kızılbaş	:	13.216
Ermeni	:	3.770
Katolik	:	770
Protestan	:	350
Toplam	:	44.906

12.3.Tarihi

Cuinet çok eski bir şehir olarak nitelendirdiği Malatya’ nın kuruluşunun Pline tarafından olduğunu belirtilmiştir. Seyyah Truvalılara kadar tek şehir olan ve Melitene bölgesinin başkenti olan bu yere Melita (Fırat’ a yakın) isminin Semi-Ramis tarafından verildiğini söyler.⁴⁸⁵

Cuinet, Malatya’ yı Fırat’ ın ve kuzeybatıya akan Tokma Çayının Sultan Çayı ile birleştiği yerin güneybatısına 15 km. mesafede tarif eder. Seyyah, İkinci Ermeni’ nin bir

⁴⁸³ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

⁴⁸⁴ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

⁴⁸⁵ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

parçasını oluşturan Ptoleme zamanında Melitene' nin eski topraklarının, tam olarak şu anki Malatya Sancağının topraklarını oluşturduğunu dile getirir. Seyyah bölge tarihi hakkında şu bilgileri verir.⁴⁸⁶

“Truvalılar’ ın egemenliğinde, bölgenin ismini kabul etmiş ve kullanmış bir Roman Tümeni vardı. Fakat bu isim Mark Aurel bu bölgeye Fulminatrix ismini verene kadar korundu, çünkü tamamen Hristiyanlardan oluşan Tümen bölgeden düşmanları tamamen sürmüştü. Bugün Sivas’ın ait olduğu, Ölümleri yiğitçe olan Polyeucte ve Kutsal Nearque gibi Sebaste’nin kırk şehidi işte bu aynı tümendir. Tarihçi Procope’ un ifadelerine göre, Justinien egemenliği altında, Melitene özel bir ilgi görmüş, imparator Melitene’ yi geliştirmiş, anıtlarla süslemiş, güçlü kaleler yaptırmıştır. Fakat bugün bu yapıların kalan herhangi kalıntıları yoktur. Bu şehir küçük veya üçüncü Ermeni’nin başkenti olmuştur. Bu şehir Araplar tarafından fethedilene kadar, Ermeni prenslere bağlı olarak Bizans imparatorluğuna bazen dost ve müttefik bazen düşman olarak uzun süre çeşitli egemenlikler altında kalmıştır. Constantin Copronyme’ nin hükümdarlığı altında, bütün eski anıtlar yıktırılmış, bölgedeki Yunanlılar ve Ermeniler İstanbul’ a gönderilmiştir Halife El-Mansur şehri yeniden fethetmiş fakat doğu imparatorları tekrar şehri ele geçirmişler ve en son Selçuklu Türkleri (Konya Sultanları) tarafından alınana kadar buralara hâkim olmuşlardır. Arap tarihçi Ebul Faradi’ye göre, Moğollar şehrin bir kısmını 1235’te ele geçirmişler, kiliseleri ve önemli yapıları yakıp yıkmışlardır.1396 da Bayazid Karamanlara ait Malatya’ yı almıştır. 1401 de Timurlenk tarafından ele geçirilmiş, son kale yapıları ve camiler onun tarafından yıkılmıştır. Sonunda 1.Selim’ in doğu seferleri esnasında, bütün verimli topraklarına ve güzel ticari bir konuma sahip olmasına karşın Malatya, yeniden yükseltilmesi gereken enkaz yığını halinde idi.”⁴⁸⁷

Seyyah devasa bir orman gibi Malatya’ nın çevresinde uzanan harika bağ ve bahçelerin çok iyi şekilde inşa edilmiş kanallar sayesinde 100 metre seviyesindeki ovalardan ve şehrin 5 kilometre dışındaki vadiden gelen suyla buluşturulması sayesinde güçlü tazeliklerini sürdürdüklerini söyler. Seyyah Güzel Sultan Çayı’ nın Malatya’nın 4 kilometre batısında Fırat’ın kolu olan Tohma çayına aktığını belirtir. Cuinet, bir yazar’ ın bu bölgenin bağlarının ve meyve bahçelerinin çok harika ürünler verdiğini ve çok

⁴⁸⁶ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

⁴⁸⁷ Cuinet, V. a.g.e. ss.369-375.

verimli olduklarını aktarır. Bunlar içinde en iyilerinin de eski Ermeni yerleşimi olan yerlerde olduğunu belirtir.⁴⁸⁸

Cuinet burada yetişen kayısının ve burada yetişen büyük üzümlerin hiçbir yerde olmadığını ve şaraba muhteşem bir tat verdiğini söyler. Eski Malatya sakinlerinin yeni mekânlarını bu yerlere taşıdıklarını belirtir. Büyük geniş bir yer üzerine inşa edilmiş Hükümet konağının ve cami minarelerinin yarıya kadar yeşillikler içerisinde gizlendiğini dile anlatan seyyah yeşil ağaçların arasından çatıları ve ön tarafları görülen evlerin tam bir resimlik manzara oluşturduğunu söyler. Ticaret birliklerinin kendine ait özel yerlerinin ve binalarının olduğunu anlatan seyyah Eski Malatya adı ile adlandırılan eski şehrin yılın üççeyreğinde terk edilmiş şekilde kaldığını ve kışın yaklaşması ile birlikte, kötü mevsimi orada geçirmeği düşünenler tarafından kullanıldığını belirtir. Seyyah şehrin bu eski bölgesinde üç yüz evin varlığından bahseder ve bunların geniş ovada yer edinemeyen fakirler olduğunu söyler. Seyyah yıkıntı ve terkedilmişliğin izlerini taşıyan bu eski şehirde oturulmayan evler ile kullanılmayan camilerin yarı yıkılmış vaziyette olduğunu tasvir eder. Cuinet, terkedilmiş işyerlerini, evleri ve binaları birbirinden ayıran çeperlerin yabani otlardan dolayı neredeyse görünemez halde olduğunu söyler.⁴⁸⁹

Önemli Köyleri: Seyyah, Malatya Merkez kazanın önemli köylerini nüfus itibari ile aşağıdaki şekilde verir:⁴⁹⁰

Orduzu	:	700	kişi
Çermezti	:	2100	kişi
Arga	:	400	kişi
Hasan Badrik:		700	kişi

Seyyah, bu köylerin nüfusunu Müslümanlar, Kürtler, Kızılbaşlar ve az sayıda Ermenilerin teşkil ettiğini belirtir.⁴⁹¹

⁴⁸⁸ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

⁴⁸⁹ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

⁴⁹⁰ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

⁴⁹¹ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

12.4.Malatya Sancağının Kazaları

12.4.1.Behesni Kazası

Konum ve sınırlar: Cuinet, Malatya Sancağının güney batısında yerleşik olan Behesni kazasını kuzeyden Akçadağ ve Malatya sancağı merkezi ile doğudan Hüsnü Mansur Kazası ile güneyden ve batıdan Halep vilayeti ile komşu olarak verir.⁴⁹²

İdari Yapılanma ve sivil otoriteler: Seyyah Behesni Kazasını idari olarak 300 köyü içine alan iki nahiyeye böler. Sivil otoriterinin yönetsel paylaşım alanları buralar olduğunu söyleyen seyyah Behesni kazasının, vilayetle benzer şekilde idari kurul tarafından yardım edilen bir kaymakam ve iki yardımcı tarafından yönetildiğini dile getirir.⁴⁹³

Nüfus: Seyyah buranın toplam nüfusunu, merkez kaza dâhil olmakla beraber 45.120 olarak verir ve bunları aşağıda ki şekilde sınıflandırır:

Müslüman	:	23.600
Kürt	:	5.500
Kızılbaş	:	13.191
Ermeni	:	2.829
Toplam	:	45.120

Merkez: Cuinet kazanın merkezi olan Behesni' yi kaymakamın resmi ikamet yeri olan ve çeşitli idari kurumların bulunduğu, iki nehre yaklaşık 5 kilometre uzaklıkta olan bir yerleşim yeri olarak tarif eder. Seyyah bu nehirleri sırasıyla, Kuzeyde Tavukçay ve Güneyde Abran şeklinde verir. Bunların, Behesni' nin güney doğusunda 45 kilometre uzaklıktaki Mamuret- ül Aziz vilayetinin sınırlarından geçen Fırat'ın kolu olan Göynek nehrine döküldüklerini belirtir. Seyyah Behesni' nin Malatya sancak merkezine uzaklığını 105 kilometre olarak verir.⁴⁹⁴

Nüfus: Seyyah Behesni' nin ⁴⁹⁵nüfusu 1.500 kişi olarak verir ve nüfusu aşağıdaki şekilde sınıflandırır:

⁴⁹² Cuinet, V. a.g.e. ss.369-375.

⁴⁹³ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

⁴⁹⁴ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

⁴⁹⁵ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

Müslüman	:	800 kişi
Kürt	:	220 kişi
Kızılbaş	:	379 kişi
Ermeni	:	101 kişi
Toplam	:	1.500 kişi

Önemli köyler: Cuinet kazanın önemli köylerini nüfusları ile birlikte aşağıda ki şekilde verir:

Pelveri	:	800 kişi
Pelveren	:	950 kişi
Erkenek	:	650 kişi
Tol	:	400 kişi
Elmalı	:	350 kişi

Seyyah tabiat olarak dize gelmez bu kazanın halkının uzun süre Malatya ve Halep'te silahlı hırsızlık yaparak halkı teşvik ettiklerini ve buradaki ulaşım yollarını bu suretle seyahat için tehlikeli kıldıklarını belirterek sonunda devletin bunların üstesinden gelerek yolların güvenliğinin sağlandığını söyler.⁴⁹⁶

Tarım Ürünleri: Cuinet, bu kazanın önemli ürünlerinin ⁴⁹⁷bol ve lezzetli olan üzüm ve diğer meyveler olduğunu dile getirir.

12.4.2.Hüsnü Mansur Kazası

Konum ve Sınırlar: Cuinet, ⁴⁹⁸Malatya sancağının güneyinde yerleşik olan Hüsnü Mansur kazasının konumunu, 36° ile 36° 38' boylamda ve 37° 30' ile 38° 7' enlemde, kuzeyden Malatya merkez kazası, doğuda Kâhta kazası, güneyde Halep vilayeti ile batıda Behesni kazası ile komşu olarak verir.⁴⁹⁹

⁴⁹⁶ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

⁴⁹⁷ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

⁴⁹⁸ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

⁴⁹⁹ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

İdari yapı ve sivil otorite: Seyyah bir nahiye ve 250 köyü içine alan Hüsnü Mansur kazasının diğer kazalarda olduğu gibi idari kurul tarafından yardım edilen bir kaymakam ve iki yardımcısı tarafından yönetildiğini söyler.⁵⁰⁰

Nüfus: Toplam nüfusu merkez kaza dâhil 42.134 olarak veren seyyah bunları şu şekilde sınıflandırır:

Müslüman	:	22.000 kişi
Kürt	:	4.034 kişi
Kızılbaş	:	13.200 kişi
Ermeni	:	2.900 kişi
Toplam	:	42.134 kişi

Merkez: Cuinet, kazanın merkezini kaymakamın resmi ikamet yeri, çeşitli idari birimlerin bulunduğu Kerkük, Fırat'ın kolları olan Kâhta çayı ve Kara çayı nehirleri arasında, sancak merkezi Malatya'nın 82 kilometre güney doğusunda olarak verir.⁵⁰¹

Nüfus: Seyyah bu küçük yerin nüfusunu 2000 olarak verir ve bunları aşağıdaki şekilde sınıflandırır:

Müslüman	:	1.030 kişi
Kürt	:	670 kişi
Kızılbaş	:	208 kişi
Ermeni	:	92 kişi
Toplam	:	2.000 kişi

Önemli Köyleri: Seyyah bu kazanın önemli köylerini nüfus yoğunluğu sıralaması bakımından aşağıda ki şekilde verir:

Abd-ul-Harab	:	500 kişi.
Simsat	:	800 kişi

(Simsat, Fırat üzerinde, Mamuret-ül Aziz'in en güneyi, nahiye'nin merkezi, Halep vilayetinin Urfa sancağına sınırdır.)

⁵⁰⁰ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

⁵⁰¹ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

Ömerköy	:	450 kişi (Karaçay üzerinde)
Arnavutköy	:	600 kişi
Kartal	:	300 kişi

Tarım Üretimi : Cuinet, özellikle tahıl üreten Hüsnü Mansur kazasının bütün halkının zirai işlerle aktif olarak uğraştığını buradaki çocukların kendi aileleri tarafından çalıştırıldığını belirtir.⁵⁰²

12.4.3.Kâhta Kazası

Konum ve Sınırlar: Seyyah Malatya sancağının güney doğusunda yerleşik olan Kâhta Kazasını, kuzeyde Malatya merkez kazası ve Harput Mezre merkez kazası ile doğuda ve güneyde Diyarbakır ile batıda Hüsn-i Mansur kazası ile komşu olarak verir.İdari Yapılanma: Cuinet, 360 nahiye içine alan ve üç köyden oluşan Kahda kazasının diğer nahiye ve kazalardaki gibi idari kurul tarafından yardım edilen bir kaymakam ve üç yardımcısı ile yönetildiğini belirtir.⁵⁰³

Nüfus: Seyyah kazanın nüfusunu aşağıdaki şekilde sınıflandırmıştır.

Müslüman	:	23.400
Kürt	:	5.000
Kızılbaş	:	4.374
Ermeni	:	3.790
Toplam	:	46.264

Merkez : Seyyah, ⁵⁰⁴kazanın merkezini, kaymakamın ve çeşitli idari birimlerin bulunduğu yer olan Kâhta, sancak merkezi Malatya'nın güney doğusuna 65 kilometre uzaklıkta, Fırat'ın kolu olan Kâhta çayı üzerinde kurulu olarak verir.⁵⁰⁵

Nüfus : Nüfusu 1.300 kişi olarak veren seyyah bunları şu şekilde sınıflandırır:

Müslüman	:	700
----------	---	-----

⁵⁰² Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

⁵⁰³ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

⁵⁰⁴ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

⁵⁰⁵ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

Kürt	:	469
Kızılbaş	:	102
Ermeni	:	29
Toplam	:	1.300

Önemli köyler: Seyyah kazanın önemli köylerini nüfuslarına göre aşağıdaki şekilde verir:

Merdesi-Mezra	:	400 kişi (Bir kaymakam yardımcısı müdürün ikamet yeri)
Çiro-Demirli	:	350
Gergez	:	600
Taca –Borsun Kale	:	300

Endüstriyel ve Tarımsal Üretim: Cuinet ⁵⁰⁶büyük miktarda tahıl üretilen kazada aynı zamanda şaraplık üzüm ve meyve ağaçlarının verimli şekilde yetiştirildiğini belirtir. Kaza sakinlerinin yazın evlerini terk ederek çadırlarda yaşadıklarını söyleyen seyyah bu durumun özellikle halı üretimi ile meşgul olduklarında gerçekleştiğini dile getirir.⁵⁰⁷

12.4.4.Akçadağ Kazası

Konum ve sınırlar: Seyyah, ⁵⁰⁸Malatya sancağının kuzey batısında yerleşik olan Akçadağ kazasını kuzeyde Harput Mezresi sancağı merkezi, doğuda Malatya merkez kazası, güneyde Behesni kazası ve batıda Sivas vilayeti ile komşu olarak verir.⁵⁰⁹

Yönetim ve idari birimler: Cuinet, Bu kaza' nın ⁵¹⁰idari olarak üç nahiyeye bölündüğünü ve 200 köyden ibaret olduğunu belirtir. Seyyah, diğer kaza ve vilayetkilerle aynı şekilde bir idari kurul tarafından yardım edilen bir kaymakam ve üç yardımcı (müdür) tarafından yönetildiğini söyler.

Nüfus: Seyyah bu kazanın nüfusunu merkezi ile beraber 37.856 olarak verir ve bunları aşağıda ki şekilde sınıflandırır:

⁵⁰⁶ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

⁵⁰⁷ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

⁵⁰⁸ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

⁵⁰⁹ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

⁵¹⁰ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

Müslüman	:	20.900
Kürt	:	3.066
Kızılbaş	:	12.099
Ermeni	:	1.791
Toplam	:	37.856

Merkez: Cuinet, kazanın merkezi Arka olarak belirtirken buranın çeşitli idari birimler ve kaymakamın resmi ikamet yeri olduğunu söyler ve Arka' yı sancak merkezi Malatya'nın 25 kilometre batısında Sultan çayının sol kenarında 5 kilometrede yerleşik olan küçük bir yerleşim yeridir olarak tarif eder.⁵¹¹

Nüfus: Seyyah kazanın merkez toplam nüfusunu 2600 kişi olarak verir ve bunları aşağıda ki şekilde sınıflandırır:

Müslüman	:	4.250
Kürt	:	603
Kızılbaş	:	637
Ermeni	:	110
Toplam	:	2.600

Seyyah, Eski bir şehir olan Arka' yı geçmişten gelen tarihi kalıntılar ya da herhangi bir bilgi olmadığı için kimliği hakkında pek bir şey söyleyemediğini belirtir.⁵¹²

Cuinet, Akçadağ' ın nüfus sıralaması bakımından en önemli köylerini aşağıda ki şekilde verir.

Hekimhan	:	800 kişi (Kuru çay üzerinde, müdüriyet, kaymakam yardımcısı merkezi.)
Hasan Çelebi	:	600 kişi (Kuru çay üzerinde)
Hasan Badrik	:	400 kişi
Çiftlik	:	500 kişi

Endüstri: Cuinet, bölgenin endüstriyel ürünlerinin başında kilim, çadır bezi, kar ve benzeri etkilere karşı koruyucu örtüler olduğunu söyler. Seyyah yılın bazı zamanları,

⁵¹¹ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

⁵¹² Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

Hristiyan sanatkârlarla karlı buldukları silah yapımı gibi işleri yapmak için gelenlerden dolayı nüfusun arttığını belirtir.⁵¹³

Cuinet, Malatya şehrinin genelde nüfusu ve yerleşimi hakkında bilgiler vermiş halkları etnik kökenlerine göre sınıflandırmış Malatya' nın coğrafi konumunu ve kültürünü ikinci plana atmıştır. Bu özelliği ile Cuinet' in eseri Malatya' yı anlatan seyyahların eserlerinden ayrılmaktadır.⁵¹⁴

13.Louis Delaporte, 1932

1932'de Arslantepe' deki ilk mezar kazılarına katıldığı sırada bir çalışanın, dikkatini Malatya yakınında Fethiye'nin batısındaki dağa çekmesine sebep olmasıyla bu bölgeye ziyarette bulunduğunu söyleyen seyyah burada bulunan büyük bir yapay oyuk ve heykel kalıntısı dikkatini çekmiştir. Daha öncede çalışma arkadaşları ve işçilerle beraber bu bölgeye arkeolojik çalışmalar yapıp daha önceki yolcuların izini sürmek ve bu bölgeyi keşfetmek için birçok ziyarette bulunduklarını belirtir. Fakat bu kez çalışma alanını genişleten seyyah uzak kısımlardan başlamaya karar vermiştir. Mezar kazılarına başladığı tarihten sonraki ilk Pazar, 27 Ağustosta, Malatya'dan Sivas yoluna doğru hareket etmiş ve küçük bir köy olan Fethiye'nin yakınında kurulduğu tepeden durmadan 16 km daha ileriye Ansur' a geçmiştir. Bu yolun otomobil için pek elverişli olmadığını söyleyen seyyah fazla dışa açık olmayan bu köyde iyi şekilde karşılandıklarını söyler. Burada gidecekleri arkeolojik bölge yarım saatlik mesafede olmasından dolayı coğrafi yapı hakkında net bilgiler vermiştir.⁵¹⁵

Ören Dağının kenarında ve Fırat' ın bir kolu olan bol suyu olan Ansur Çayı' nın bulunmakta olduğunu söyleyen seyyah Ören Dağı' nı oldukça büyük bulmuştur. Bu dağın, Malatya ovasının kuzey kısmından yükselen Tohma Suyu vadisinin sınırlarındaki dağ sisteminin bir parçası olmadığını belirten Delaport zirvesinin arkeolojik sahanın az yukarısında ve Arslantepe' ye, eski Malatya' ya, yeni Malatya' ya hâkim konumda olduğunu söyler. Otomobil için uygun olan yolun Ansur' da bitmekte olduğunu ve buradan bazen at bazen yaya sarp bir uçuruma tırmanarak bölgeden

⁵¹³ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

⁵¹⁴ Cuinet, a.g.e., ss.369-375.

⁵¹⁵ Delaport, L., Ansur, Site Archeologique Pres De La Plain De Malatya, s.8, Ankara, 1947.

uzaktaki üç büyük oyuğu görebildiklerini belirtir. Bu oyuklara gerekli teçhizatları olmadıkları için 1931de Hashöyük’ te mezar kazıları esnasında da Yarım kaledeki kayalıklardaki yapay mağara girişlerine ulaşamadıkları gibi bu sebepten araştırmada bulunamadıklarını aktarır.⁵¹⁶

Bu oyukların altında ve yanında irili ufaklı dikdörtgen yapay delikler olduğunu ve duvarların aynı yükseklikte olanların birbirleri ile dışarıdan haberleşmeleri için düzeltildiğini yazar. Bundan sonraki gördüklerini L. Delaport şu şekilde anlatır:

“İnsan yapısı birçok oyuk vardır ve ayrıca çeşitli boylarda birçok oda vardır. Genelde iki metre uzunluğunda ve içeriden geçişlerle birbirine bağlıdır. Bunlar içlerinde yaşanan yerlerdi ve Ermeni din adamlarının yaşadıkları mekânlar olarak görev yapmaktaydılar. Çünkü iki büyük kilisenin yıkıntıları o çevrede bulunmaktadır ve Ansurlular bizlere kendi kasabalarının adının da geldiği büyük bir Ermeni şehrinden bahsettiler. Ansur’ da, Malatya gibi eskiden ikinci Ermenistan adındaki toprakların bir parçasıydı. Uçurumun kenarında insan yerleşiminin olduğu belirgindi fakat bunu inceleyecek vaktimiz yoktu. Sadece parlak Türk çömleklerinin var olduğuna emindik. En çok dikkatimizi çeken uçurumun kenarındaki bir kilisenin yıkıntılarının üzerinde bulunduğu kaya ve aşağıya doğru uzanan devasa tarlalardı.⁵¹⁷

Düzgün taşlar düzenli bir şekilde sıralıydı ve bunlar dış şeklini oluşturuyordu. Figür 1. Bu heykellerden birinin farklı iki açıdan görünümünü vermektedir. Çeşitli sayıda birçok dikdörtgen kesme taş bulunmaktadır. Figür 2. Bunların kenarları iyi şekilde tıraşlanmıştır ve düzgündür. Arkadaşlarımdan MM. P. Ducoloner ve J. Lauffray, bunların en karakteristik tiplerinin bazılarının resimlerini çizdiler. Benim dikkatimi en çok şematik yüz çekti. Figür 10. Baş kısmı haç’ a sabitlenmişti. Belkide biz taşların üzerinde anlatılan biri olduğu yaklaşımı içerisinde idik.”

Delaport, bu bölgede tam anlamıyla istediklerini elde edemeyince tekrar Ansur’ a aynı bölgeye çalışma yapmak için gitme teklifinde bulunsa da kabul görmediğini belirtir.⁵¹⁸

⁵¹⁶ Delaport, a.g.e., ss.8-9.

⁵¹⁷ Delaport, a.g.e., ss.9-10.

⁵¹⁸ Delaport, L.a.g.e., s.10.

Seyyah ve ekibinin yaptığı 27 Ağustos' taki gezileri mevsimin ilk gezisi bir sonraki Pazar yani 3 Eylüldeki gezileri sonuncusu olmuştur. Arkadaşlarının bir emirle oradan ayrılmasından, birkaç gün sonra Delaport' da Arslantepe' den ayrılmak zorunda kalmıştır. Arkeolog olan Delaport, Malatya dolaylarını arkeolojik açıdan incelemiş, fakat zamanın kısıtlı olması sebebi ile çok ayrıntılı sonuçlar elde edememiştir. Yinede bu geziler sırasında birçok yeni höyük keşfetmiş ve bunların ilerde incelenmesi için notlar almıştır. Delaport, bu höyükler açısından konuya ilişkin en profesyonel açıklamaları yapmıştır.⁵¹⁹

⁵¹⁹ Delaport, L.a.g.e., s.10.

SONUÇ

Malatya tarihinin çeşitli dönemlerindeki değişim ve gelişimi hakkında çeşitli bilgilere sahibiz. Bu bilgiler tahrir defterleri, evkaf defterleri, şeriye sicilleri, vekainameler gibi çeşitli tarihi belgelerden ve dilden dile aktarılan sözlü kaynaklardan edinilmiştir. Ancak geçmiş zaman çerçevesinde Malatya'yı çeşitli tarihlerde gelip görenlerin bilgileri tam anlamıyla tahlil edilmemiştir. Bu durum genel itibariyle Anadolu'nun hemen hemen bütün kentleri için geçerlidir.

Tarih sayfasında muhtelif dönemlerde Malatya'ya gelen seyyahlar, aslında bir değişimi ve bunun olağan sonucu olan gelişimi izleyerek bizlere aktarmışlardır. Çoğu seyyah dönemin imkânları çerçevesinde geldikleri zaman hakkında bilgi edinmeye çalışmışlardır. Bugün şehirlerin tarihi gelişimleriyle ilgili eksik bilgileri seyahatnameler aracılığıyla tamamlamak mümkündür.

Ünlü Coğrafyacı seyyah Amasyalı Strabon' dan başlayarak, Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar kente gelen seyyahları değerlendirirsek 19.yy. 'da Anadolu'ya gelen seyyahların görevlerinin farklı olduğu görülecektir. 19. yy. 'a kadar kente gelen seyyahların daha çok yeni yerler gezip görmek ve tanımak için dolaşan gezginler olduğunu görüyoruz. Bu tarihten sonra gelen seyyahların ise daha çok kendi ülkelerindeki bazı kurumların isteklerine göre siyasi veya bilimsel amaçlarının olduğunu verdikleri bilgilerden anlıyoruz Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat Fermanı'nın imzalandığı 1831 yılından sonra azınlıklara bazı haklar tanıdığıdır. Daha sonra yürürlüğe giren Islahat Fermanı ile bu haklar daha da genişletilmiştir. Aynı yüzyıl içinde Avrupa'da ki Türk imajına baktığımızda, artık gücünden korkulmayan, tarihteki şaşaalı dönemini kapatmış, paylaşılması gereken önemli bir toprak üzerinde yaşayan halk olarak nitelendirildiğini görüyoruz. 19. yüzyılda Avrupa'da toprakların paylaşılması açısından sürekli gündeme getirilen ve Avrupa'da önemli bir etkiye sahip olan Rum ve Ermeni azınlıklar bu durum için özel bir çaba sarf etmişlerdir. Bu zamanda Anadolu'ya gelen seyyahların birçoğu başta İngiliz'ler olmakla birlikte seyahate çıkmadan önce Ermenilerden Türkçe dersleri almıştır. Ermenilerin Türkler hakkındaki yargılarından etkilenmiştir. Bu çeşit önyargılarla Anadolu'ya gelen seyyahlar kentlerin ruhunu anlamaktan çok, önyargılarının belirlediği düşüncelerin ispatlarını aramakla uğraşmışlardır. Şüphesiz ki

bütün seyyahları bu kapsamda değerlendirmek de yanlış olur. Kent hakkında faydalı bilgiler veren, sosyal ve ekonomik yapıyı inceleyen seyyahları göz ardı etmemek gerekmektedir. Bütün seyahatnamelerin sonucu olarak şunu söylememiz mümkündür. Seyyahlar kentte yaşamadıkları için kentin tam anlamıyla ruhunu kavrayamamıştır. Bir şehri anlamak için orada yaşamak, havasını teneffüs etmek, suyunu içmek gerekir. Halkın yetişme tarzını, hayat hikâyelerini, sosyal durumunu anlamak için kentin içerisinde uzun süre yaşayarak insanlarla bire bir iletişime girmek gerekir. Bu dönemden sonra yapılacak seyahatlerde durum çok fazla değişmeyecek, seyyahlar kentin ruhunu anlamaktan çok sadece görmek istediklerini görüp anlatacaklardır. Belirli bir zaman aralığında kentte kalıp seyahat ederken uğramakla kent anlaşılmaz, sadece incelenebilir. Malatya'ya gelen seyyahların pek çoğu da böyle yapmıştır. Son olarak bu durumla ilgili şunu söylemek mümkündür. Tarih, değişim içinde devamlılık arz eden bir süreçtir. Bu süreç içerisinde seyyahların rolü değişimi izlemekten öte değildir.

KAYNAKLAR

- 1-AİNSWORTH W.,F., Travels And Researches İn Asia Minor; Mesopotamia; Chaldea And, yay. John W., Parker.,Cilt/Sayfa: 2C, London, 1842.
- 2-Barbaro, J., Anadolu' ya ve İran' a Seyahat, Gündüz, T.,(Çev.), Yeditepe Yayınevi, ss.114-115, İstanbul, 2005.
- 3-Bosworth C.E., The Encyclopedia of İslam, yay.BRİLLS E.J., c.12, Leiden, 1986.
- 4-BRANT, J.,Jorney Through a Part of Armenia, JRGS, 1836.
- 5-BURNABY F., Küçük Asya Seyahatnamesi, Gaspıralı, M. (Çev.), Sabah Kitapları, 1. Baskı s.165–167, İstanbul,1998.
- 6-CUİNET V., La Turquie d' Asie, Paris, 1891.
- 7-ÇELEBİ E., Malatya, Kuşcuoğlu, M. (Çev.), Mim Yayınları,c.,s.,46, İstanbul, 1968.
- 8-DELAORTE L., Ansur Site Archeologigue Pres De La Plaine De Malatya, yay.Türk Tarih Kurumu, s. 8–11., Ankara, 1947.
- 9-GÖĞEBAKAN G., 16. Yüzyılda Malatya Kazası, Uğurel Matbaası, Malatya, 2002.
- 10-GÖKNUR GÖĞEBAKAN. (1999). “Osmanlı Hâkimiyetine Geçtiği Dönemde Malatya Yöresindeki Aşiretler”. XIII. Türk tarih Kongresi, c.3, s.1477, 4–8 Ekim, Ankara.
- 11-GÖYÜNÇ, N. Malatya' dan Görüş, Acar Matbaacılık, İstanbul, 1985.
- 12-İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, c.13, Milli Eğitim Yayınevi, Ankara, 1988.
- 13-Kâtip ÇELEBİ, Cihannüma, s. 590, 598, İstanbul, 1732.
- 14-MOLTKE H. V. , Molke' nin Türkiye Mektupları, Örs, H. (Çev.), Remzi Kitabevi, ss.188–191 İstanbul, 1999.
- 15-MEYDAN LAROUSSE, yaz.Kılıçoğlu-Sefa, c.8, s. 284, Meydan Yayınevi, İstanbul, 1960.
- 16-OĞUZ M., Malatya Tarihi ve Sosyo Ekonomik Durumu, Kurtiş Matbaacılık, İstanbul, 2000.
- 17-SCHİLTBERGER, J., Türkler ve tatarlar Arasında, Akpınar, T.,(Çev.), İletişim Yayınları, ss.11-61, İstanbul, 1995.
- 18-SİMEON, Tarihte Ermeniler, Andreasyan H.D.,(Çev.). Çivi Yazıları, ss.146-151, İstanbul, 1999.
- 19-STRABON, Antik Anadolu Coğrafyası, Pekman, A.,(Çev.) Arkeoloji ve Sanat Yayınları, ss.1-41,İstanbul, 1987.

- 20-TANOĞLU A.**, Türk Coğrafya Dergisi, Yıl, 1, Sayı, 2, s.195–215, Nisan, 1943.
- 21-TANOĞLU A.**, Türk Coğrafya Dergisi, yıl, 2, Sayı, 5–6, s.61–79, Nisan, 1944.
- 22-TEXİER C.**,Asie Mineure Description Geographique, Histerique Et Archedogique Des Provinces Et Des Willes De La Chersomese d’Asie, Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, Çev. Suat A., 142–149, yay.Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2002.
- 23-TÜRKİYE DİYANET VAKFI İSLAM ANSİKLOPEDİSİ**, ss.468–477, c.27, Ankara, 2003.
- 24-YENİ TÜRK ANSİKLOPEDİSİ**, c.6, ss.2148–2151, İstanbul, 1985.
- 25-YURT ANSİKLOPEDİSİ**; Anadolu Yayıncılık, c.7, s.5407, İstanbul, 1982–1983.
- 26- ZEKİ ORAL.** (1943). “Malatya Kitabeleri ve Tarihi”. III. Türk Tarih Kongresi, c.9, s.434, 15–20 Kasım, Ankara.

EK

TERİMLER SÖZLÜĞÜ

Agronom	: Çalışma alanı tarımcılık olan kişiye verilen ad. Ziraat mühendisi.
Akçe	:Osmanlı Devletinin ilk zamanlardan 1687 yılına kadar kullanılan para birimidir.
Aklan	: Bir yörenin denize doğru alçalan eğimli yüzeylerinden her biri.
Alay Beyi	:Tımarlı yani topraklı süvarilerinin sefer harici zamanlarda bulundukları bölgelerde ki amirleri.
Andezit	: Plajiyoklazlı bir yanardağ kültesi.
Anteneojen	: Jeolojik zamanı kapsamayan.
Antiklinal	: Jeolojik devirlerde meydana gelen tektonik hareketlerle biçimlenmede oluşan kıvrımların semer şeklinde olan kısmı.
Avarız Ağası	:İlkten fevkalade zamanlarda alınan ve sonradan devamlılaştıran mali, ayni ve bedeni mükellefiyetlerdir ki on altıncı yüzyıldan itibaren bir miktar paraya tahvil eden ve “Avarız Akçesi” ismini alan özel verginin tahsiline memur edilmiş amir rütbesinde ki kimse.
Baldaken	: Kiliselerde sunak yerini örten tahta, mermer veya madenden yapılmış bölüm.
Basilikos	: Uç beyi.
Çeribaşı	:Tımarlı süvarilerin Alay Beyine en yakın amirleri. Daha ziyade nahiye ve sair yerlerde ki amirler.
Dirhem	:Eski bir ağırlık ölçüsü birimidir.3,25 gr. ağırlığındadır. Örfi dirhem 2,30 gr., şer-i dirhem 2,0125 gr. ağırlığındadır. 400 dirhem bir okka eder. Sıhhatli ağırlığı 3,2075 gr. dır.
Dislokasyon	: Sürtünme.
Diyar-ı Rum	:Osmanlı ülkesi, Anadolu.
Dolomit	: Kalsiyum ve magnezyumlu karbonat bileşiminde bir mineral.
Ekinlü	: Yerli raiyet.
Ekrad	: Kürtler.
Emin Ağası	:İtimad edilir adamlar manasına gelip, şehrin içinde devletin işlerini memur edilmiş mesuliyet sahibi insanların amiri olan zat.
Endişe-i Hame	:Başının derdine düşmüş olmak.
Eosen	: Kıtaların birbirinden ayrılmaya başladığı jeolojik devir.

Hankah	: Tekke.
Harç Ağası	: Şehirlerde ki vergileri toplamakla vazifeli şahısların başı olan kimseye verilen unvan.
Hame	: Kalem. Başın üstü.
İndifai	: (Yanardağ için) Püskürten.
Kale Dizdarı	: Kaleleri daimi olarak beklemeye ve müdafaaya memur askerin başı, kale komutanı. Devamlı kalede bulunur, lüzumsuz yere kaleden 100 adımdan fazla ayrılmaz.
İstihlak	: Tüketim.
Kalker	: Kireç taşı.
Kanyon	: Bir akarsuyun kalkerli bir alanda oyarak oluşturduğu derin, dar boğaz.
Karst	: Kayaçların erimesiyle yeraltı akıntıları olan kireç taşı ve dolomit bölgesi.
Karstik Şekil	: Aşınmaya karşı dirençsiz, kolay eriyebilen kayalardan oluşan arazilere 'karstik araziler' denir.
Kavsara	: Sepet.
Kavi	: Dağlayan.
Kese	: Osmanlı Devletinde muayyen bir miktarda ki altın veya gümüş paranın konulduğu meşin torbaya verilen isim. Sonradan belli bir para miktarına ölçü olmuştur. Zaman zaman değişen bu ölçü, Fatih devrinde 30 bin akçe, Kanuni devrinde 20 bin akçe, 17. yy. ortalarında ise 40 bin akçe olmuştur. 1 kuruş 80 akçe ettiğinden 800 akçe bir kese sayılırdı. 500 akçelik keseye “ Kise-i Rumi” denir.
Kretase	: Mezozoik zamanın üç alt bölümünden sonuncusu.
Magistros	: Bizans'ta bir unvan; Bu unvanı taşıyanlara yılda 24 libre altın ile iki tören giysisi verilirdi.
Malatya Muhasılı	: Tanzimata kadar kiralanmış hazine arazisinin gelirlerini toplama işini üzerine alan vezir, vali, ayan ve sair den kimselere verilen isimdir ki bu işi yapan Malatya' daki şahıs.
Marn	: İçinde silis, killi maddeler ve demir oksit bulunan kalkerlere marn denilir.
Mezozoik	: Dinozorlar ve sürüngenlerin yaşadığı sıcaklığın hüküm sürdüğü jeolojik devir. Faneozoik zamanın üç alt devrinden ikincisi.

Morfolojik	: Biçim bilimiyle ilgili olan.
Mukarnas	: Kademeli olarak taşmalar yapacak biçimde, aşırıtmalı olarak yan yana ve üst üste gelen üç boyutlu görünüm veren bir geçiş ve dolgu ögesi. Petek biçimi bir görüntü ile yarım kubbelerin içini dolgulayan İslam Sanatı ögesi.(sarkıtlı olanlarına istalaktit denir).
Mücerret	: Ancak, soyut, yalnız.
Müellif	: Kitap yazan veya kitap hazırlayan, bir eseri ortaya koyan ve eserin sahibi olan kimse, yazar.
Münbit	: Bitki yetiştirmeye elverişli, bereketli.
Müstatil	: Dikdörtgen.
Mütemekkin	: Yerleşik.
Müteşekkil	: Kurulu, oluşmuş.
Nakib-ül Eşraf	: Peygamber soyundan olan kimselerin işlerini görmek üzere, hükümetçe tayin olunan memur.
Neferen	: Er, erkek.
Neojen	: Jeolojide üçüncü zamanın bölündüğü dört büyük devirden son ikisi olan pliyosen ile miyoseni birden kavrayan dönem.
Paleozoik	: Yaklaşık üç yüz milyon yıl süren Paleozoik, Fanerozoğin ilk ve en uzun zamanıdır.
Peneplen	: Aşınma dönemini geçirmiş, girinti ve çıkıntısı kalmamış düzlük (Yontuk Düz).
Raiyet	: Halk, sürü, toprak köleliği.
Regülâtör	: Düzenleyici.
Sahre	: Kütle
Seleksiyon	: Canlılar arasında güçlü olanlar yaşamlarını devam ettirirken güçsüzlerin yok olması olayı.
Sergüzeşt	: Macera.
Şehbender	: Konsolos.
Şehir Naibi	: Kadı. Şeriat yargııcı. Askerle ilgili olanlarına ordu naibi denir.
Sipahi Kethüdası	: Sipahilerin idaresine memur kimse. Ocağın idaresini ve mali işlerini tedvir eden bu şahsın rütbesi hâceganlıktır.
Şehir Müftüsü	: Dini hususlar hakkında fetva vererek halkı aydınlatan ve şer-i meselelerde rey sahibi olan kimse.

Şehir Voyvodası : İltizama verilen yerlerin vergilerini toplamaya memur kimse. Vezirlerin yıllık gelirlerini de tahsil edebilirlerdi.

Şeyhülislam : Bütün ülemanın reisi ve müderrisler arasında en yüksek dereceye sahip olan kimse. On yedinci yüzyıldan sonra yalnız İstanbul’ dakilere şeyhülislam denilmiş, şehir ve sancaktakilerden bu unvan kaldırılmıştır.

Te’vil : Dönmek, yerine varmak, yerini bulmak

Vadi : İki dağ arasındaki geçite verilen ad. Koyak.

Yeniçeri Serdarı : Devlet merkezinden uzak olan yeniçerilerin o mahaldeki en büyük amirleri.

Zeameti Cebeli : İbaresı ile zeamet sahibi olan kimselerin sefer anında yanlarında götürme mecburiyeti olan asker ifade edilmek istenmiştir ki o vakit Malatya’ da bu şekil askere götürülen cebeli asker sayısı 800 imiş. Bu miktar zeamet gelirinin miktarına göre değişir. Cebeli askerler süvaridir. Zeamet sahipleri ilk beş bin akçeden sonra gelen her beş bin akçe gelir için bir cebeli süvari götürmek mecburiyetindedir. Tımar sahiplerinde bu miktar üç bin akçe gelirden bir kişidir. Zeamet geliri en az 20 bin, en fazla 99.999 akçe olan toprak dirliğine verilen isimdir. Yirmi binden aşağısı Tımar, 100.000’ den yukarısı da Has olarak isimlendirilmiştir. Zeamet gelir 50.000 den yukarı ise Ağır Zeamet, diye isim alırdı.